

«Sano-standart»
nashriyoti

ISBN 978-9943-4365-6-5

T.I. Bobakulov, U.A. Abdullayev

XALQARO VALYUTA-KREDIT MUNOSABATLARI

63.288
B-79

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

T.Bobakulov, U.Abdullayev

**XALQARO VALYUTA-KREDIT
MUNOSABATLARI**

Darslik

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan 5230700 – Bank ishi yo'nalishi bo'yicha
darslik sifatida tavsiya etilgan*

“Sano-standart” nashriyoti
Toshkent- 2014

UO'K: 339.732.4 (075)

KBK: 65.268

B-79

Taqrizchilar:

A.A. Omonov – iqtisod fanlari doktori, professor

F.U. Dodiyeu – iqtisod fanlari nomzodi

Darslikda xalqaro valyuta-kredit munosabatlarining dolzarb nazariy va amaliy masalalari yoritilgan. Shuningdek, jahon valyuta tizimi va xalqaro hisob-kitoblar amaliyotida yuz berayotgan o'zgarishlar darslikda o'z aksini topgan.

Darslikni yozishda taniqli iqtisodchi olimlar, ekspertlarning ilmiy-tadqiqot ishlari, empirik izlanishlari natijalaridan keng foydalanilgan.

Darslik iqtisod yo'nalishidagi oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan bakalavr va magistrantlarga mo'jallangan.

Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari / darslik.

T. Bobakulov, U. Abdullayev. – Toshkent: «Sano-standart», 2014. – 232 b.

UO'K: 339.732.4 (075)

KBK: 65.268

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini zamonaviy modernizatsiyalash bosqichida mamlakatning xalqaro valyuta-kredit munosabatlari tashkil qilish va tartibga solish borasida katta yutuqlarga erishildi. Xususan, tashqi savdo aylanmasining ijobiy saldosini ta'minlandi, xalqaro moliya institutlari bilan samarali hamkorlik yo'lga qo'yildi. Eng muhimi – davlat tashqi qarzining me'yoriy darajadan oshib ketishiga yo'l qo'yilmadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov 2013-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari hamda 2014-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasida tashqi qarz masalasiga to'xtalib, jumladan, shunday dedilar: "O'tgan yil yakunlariga ko'ra, tashqi davlat qarzi yalpi ichki mahsulotga nisbatan 17 foizni, eksport hajmiga nisbatan qariyb 60 foizni tashkil etdi. Bu avvalambor xorijiy investitsiyalar va umuman, chetdan qarz olish masalasiga chuqur va har tomonlama puxta o'ylab yondashish natijasidir¹.

Biroq, dunyo miqyosida xalqaro valyuta-kredit munosabatlari sohasida jiddiy, olamshumul o'zgarishlar yuz bermoqdaki, mazkur holat halqaro valyuta-kredit munosabatlariga bag'ishlangan yangi ilmiy tadqiqotlar olib borish, darsliklar va o'quv qo'llanmalar yozish zaruriyatini yuzaga keltirmoqda. Masalan, 1930-yildan buyon amal qilib kelayotgan Hujjatlashtirilgan akkreditivlar bo'yicha xalqaro umumlashtirilgan qoidalarining (UCP 500) o'rniga yangi UCP 600 qoidasi yuzaga keldi. Bundan tashqari, yevroning muomalaga kiritilishi xalqaro valyuta munosabatlari tarkibida yangi tarkibiy o'zgarishlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, 2008-yilda yuz bergan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi derivativlarning xalqaro miqyosdagi harakatini tartibga solish mexanizmini yaratish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

Mazkur darslikda xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va uni takomillashtirishning dolzarb muammolari, jumladan, valyuta kurslari

¹Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. – Toshkent: O'zbekiston, 2014. – B. 5.

va ularning barqarorligini ta'minlash, valyuta tizimlari va ularning elementlari, xalqaro hisob-kitoblar va kreditlar hamda ular bilan bog'liq bo'lgan dolzarb masalalar o'z aksini topadi.

“Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari” fani bo'yicha yoziladigan ushbu darslikning asosiy vazifasi talabalarning xalqaro valyuta va kredit munosabatlarining nazariy va amaliy jihatlarini xususidagi bilim va ko'nikmalarini boyitish, ularda mavzularga oid bo'lgan mavjud muammolar va ularning yechimlari borasida aniq tasavvurlar hosil qilishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun darslik oldiga quyidagi vazifalar qo'yilgan:

- valyuta kurslarini aniqlash metodikalarini o'rgatish va unga ta'sir etuvchi omillarning ta'sir mexanizmini asoslab berish;
- jahon valyuta tizimining evolyutsiyasi va elementlarini o'rganish;
- milliy valyuta tizimining elementlariga baho berish;
- to'lov balansini tuzish metodologiyasi, defisiti va profisitini aniqlash tartibini o'rganish;
- xalqaro hisob-kitoblar balansining tarkibiy tuzilishiga baho berish;
- valyuta bozorlarini amal qilish mexanizmi xususida chuqur bilim berish;
- valyuta operatsiyalarining asosiy turlari va ularni amalga oshirish tartibini o'rganish;
- valyuta siyosati va uning shakllariga baho berish;
- xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish mexanizmini o'rganish;
- xalqaro kredit va u bilan bog'liq bo'lgan dolzarb muammolarning mohiyatini ochib berish;
- valyuta inqirozlarining yuzaga kelish sabablari, oqibatlari va unga qarshi kurash siyosati xususida batafsil ma'lumotlar berish;
- xalqaro moliya institutlarining faoliyat yo'nalishlariga baho berish.

Mazkur darslik “Bank ishi” va “Kasb ta'lim” (Bank ishi) mutaxassisligi bo'yicha davlat ta'lim standarti talablariga javob beradi va “Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari” fanining namunaviy o'quv dasturidagi mavzularni to'liq qamrab olgan.

I BOB. VALYUTA KURSI VA UNGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR

1.1. Milliy valyuta tushunchasining mazmuni.

Valyuta so'zi italyancha **valuta** so'zidan olingan bo'lib, qiymat degan ma'noni anglatadi.

Har qanday mamlakatning milliy pul birligi uning milliy valyutasi hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda valyutalarning quyidagi turlari mavjud:

* **Erkin ishlatiladigan valyuta** (freely usable currency) – to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limida valyutaviy cheklashlar bo'lmagan mamlakatlarning milliy valyutalari.

* **Qattiq valyuta** (hard currency) – iqtisodiy va siyosiy jihatdan barqaror hisoblangan mamlakatlarning almashuv kursi barqaror bo'lgan valyutalari.

* **Yumshoq valyuta** (soft currency) – xalqaro miqyosda to'lov vositasi vazifasini bajara olmaydigan, ya'ni tashqi konvertirlikka ega bo'lmagan valyutalar.

* **Xalqaro rezerv valyutalar** (reserve currency) – dunyoning barcha mamlakatlarida xalqaro to'lov vositasi sifatida qabul qilinadigan yetakchi valyutalar.

Yetakchi valyutalarga "xalqaro rezerv valyuta" degan maqomni Xalqaro valyuta fondi (XVF) ekspertlari beradi.

XVF mezonlari bo'yicha, xalqaro rezerv valyuta deganda davlatlarning xalqaro zaxiralari saqlanadigan va xalqaro kreditlar beriladigan valyutalar tushuniladi.

XVF tomonidan hozirgi kunda AQSH dollari (USD), yevro (EUR), Buyuk Britaniya funt sterlingi (GBP), Yaponiya (JPY) ieni va Shveytsariya frankiga (CHF) xalqaro rezerv valyuta maqomi berilgan¹.

AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingiga xalqaro rezerv valyuta maqomi 1944-yilda, Bretton-vuds jahon valyuta tizimi shakllanayotganda berilgan edi. 1976-1978-yillarda

¹ <http://www.imf.org>.

ko'ra, AQSHda davlatning tashqi qarzi YaIM miqdoridan oshdi, Davlat byudjeti defisiti summasi esa, 1,3 trln. AQSH dollarini tashkil qildi. Bu esa, AQSH YaIMning 8,5 foizini tashkil qiladi¹.

2013-yilda AQSHda YaIM 16799 mlrd. AQSH dollarini tashkil qilgani holda, davlatning tashqi qarzi 17522 mlrd. dollarni tashkil etdi.

Xalqaro amaliyotda qabul qilingan me'yoriy andozaga ko'ra, Davlat byudjetining YaIMga nisbatan salmog'i 3,0 foizdan oshib ketmasligi lozim. Davlatning tashqi qarzi esa, YaIMga nisbatan 30,0 foizdan oshib ketmasligi kerak. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida davlatning jami qarziga, ya'ni ichki va tashqi qarziga nisbatan me'yoriy chegara o'rnatilgan bo'lib, u YaIMga nisbatan 60 foizni tashkil etadi².

Xalqaro rezerv valyutalar kurslarining nobarqarorligi O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Buning sababi shundaki, milliy valyutamiz-so'mning nominal almashuv kursi asosiy rezerv valyuta bo'lgan AQSH dollariga nisbatan aniqlanadi³. Demak, AQSH dollari kursining barqaror emasligi bevosita so'mning nominal almashuv kursining barqarorligiga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, xalqaro rezerv valyutalarning almashuv kurslarini nobarqaror emasligini hisobga olgan holda, O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasi – so'mning nominal almashuv kursi barqarorligini ta'minlash maqsadida uning valyuta kursini AQSH dollari, yevro va Yaponiya ienidan tashkil topadigan "valyuta savati"ga nisbatan aniqlashni joriy qilish taklifi muhim ahamiyat kasb

¹ Board of Governors of the Federal Reserve System. Annual Report. 2011. – Washington, 2012. – P. 16-17.

² Экономика Европейского Союза. Под ред. Р.К. Щенина. – М.: КноРус, 2012. – 560 с.

³ So'mning nominal almashuv kursi Respublika valyuta birjasida AQSH dollariga nisbatan talab va taklif asosida aniqlanadi. Respublikamizda milliy valyutani xorijiy valyutalarga konvertatsiya qilish buyurtmali savdo tizimiga asoslanganligi sababli, so'mning AQSH dollariga nisbatan nominal almashuv kursi so'mda va AQSH dollarida berilgan buyurtmalar miqdorini o'zaro taqqoslash orqali aniqlanadi.

etadi. Buning natijasida soʻmning nominal almashuv kursining tebranish diapazoni sezilarli darajada qisqaradi.

Xalqaro amaliyotda milliy valyutalarning almashuv kursini “valyuta savati”ga bogʻlash ularning almashuv kursi tebranishini sezilarli darajada kamaytirish imkonini bergan. Masalan, Rossiyada rublning kursini “bivalyuta savati”ga nisbatan aniqlashning joriy qilinishi uning barqarorligini va yevroning konversion operatsiyalar hajmidagi ulushini sezilarli darajada oshirish imkonini berdi. 2011-yil yakuni boʻyicha yevroning konversion operatsiyalardagi ulushi 30,3 foizga etdi. Bu esa, yuqori koʻrsatkich hisoblanadi¹.

Soʻnggi yillarda Mustaqil Davlat Hamdoʻstligiga (MDH) aʼzo boʻlgan mamlakatlarda ham milliy valyutalarning AQSH dollari va yevroga nisbatan nominal almashuv kursining beqarorligi kuzatilmoqda (1.1-jadval).

1.1-jadval

MDHga aʼzo mamlakatlar milliy valyutalarining AQSH dollari va yevroga nisbatan almashuv kurslari²

Davlatlar	2010-yil		2011-yil	
	1 AQSH dollariga nisbatan	1 yevroga nisbatan	1 AQSH dollariga nisbatan	1 yevroga nisbatan
Ozərbayjon	0,7979	1,0560	0,7685	1,0178
Armaniston	363,44	481,16	385,77	498,72
Belorussiya	3000	3972,60	8350	10800
Qozogʻiston	147,40	195,23	148,40	191,72
Qirgʻiziston	47,0992	61,7949	46,4847	60,0652
Moldaviya	12,1539	16,1045	11,7154	15,0737
Rossiya	30,4769	40,3331	32,1961	41,6714
Tojikiston	4,4031	5,9105	4,7585	6,1565
Ukraina	7,9617	10,5731	7,9898	10,2981

¹ Годовой отчет Центрального банка Российской Федерации. – Москва, 2012. – С. 43.

² Годовой отчет Центрального банка Российской Федерации. – Москва, 2012. – С. 281.

1.1.-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, 2010-2011-yillarda MDHga a'zo mamlakatlarning aksariyat qismida milliy valyutaning AQSH dollari va yevroga nisbatan nominal almashuv kursining sezilarli darajada tebranishi kuzatildi. Ayniqsa, Belorussiya va Armanistonda milliy valyuta kursining tebranishi yuqori darajada bo'ldi.

MDHga a'zo mamlakatlar milliy valyutalarining nominal almashuv kurslarining 2010-2011-yillarda sezilarli darajada tebranishi quyidagi omillarning ta'siri bilan izohlanadi:

- mazkur mamlakatlarda tahlil qilingan davr mobaynida AQSH dollari va yevroga nisbatan yuqori darajadagi talabning saqlanib qolganligi;

- AQSH dollari va yevroning nominal almashuv kurslarining tebranishini kuzatilganligi.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, Rossiya va Ukrainada 2010–2011-yillarda milliy valyutaning AQSH dollari va yevroga nisbatan nominal almashuv kursining barqarorlik darajasini yuqori bo'lganligi kuzatildi. Bu esa, mazkur mamlakatlarda tahlil qilingan davr mobaynida makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning yaxshilanganligi bilan izohlanadi. Masalan, Rossiyada 2011-yil yakuni bo'yicha, YaIMning real o'sish sur'ati 4,3 foizni tashkil etgani holda, inflyatsiya 2010-yilga nisbatan sezilarli darajada pasayib, uning yillik darajasi 6,1 foizni tashkil etdi. Davlat byudjeti esa, YaIMga nisbatan 0,4% profisit bilan bajarildi¹.

Neftning jahon bahosini 2010-2011-yillarda yuqori darajada saqlanib qolganligi Rossiya Davlat byudjetini profisit bilan bajarish imkonini berdi. 2011-yil yanvar oyida Rossiya eksport qiladigan "Urals" markali 1 barrel neftning jahon bahosi 93,8 AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa, dekabr oyiga kelib, uning bahosi 107,3 AQSH dollarini tashkil etdi².

¹ Годовой отчет Центрального банка Российской Федерации. – Москва, 2012. – С. 20.

² Российская экономика в 2011 году. – Москва: Институт Гайдара. 2012. – С. 266.

1.2. “Valyuta kursi” nazariyalari

Valyuta kursi (exchange rate, foreign exchange rate) – bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosidir.

Valyuta kursiga oid ilk nazariyalardan biri valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasi hisoblanadi va ushbu nazariya angliyalik iqtisodchilar D. Yum va D. Rikardolarning nazariy qarashlariga asoslanadi. D.Rikardoning fikriga ko‘ra, savdo balansining defisiti funt sterling qiymatining pasayishiga olib keldi, valyutalarning xarid qobiliyati ularning muomaladagi miqdorining nisbati bilan belgilanadi¹.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasining asosiy qoidasi shundan iboratki, valyuta kursi ikki mamlakat valyutasining nisbiy qiymati bilan belgilanadi, o‘z navbatida, valyutalarning o‘zaro nisbiy qiymati esa, baholar darajasiga bog‘liqdir.

Shunisi xarakterliki, mazkur nazariyaga ko‘ra, tovarlar va xizmatlarning bahosi muomaladagi pulning miqdori bilan belgilanadi.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasining asoschilari to‘lov balansining muvozanatlashgan holatini ta‘minlash imkonini beradigan mo‘tadil kursni aniqlash g‘oyasini ilgari suradilar. Shu sababli, ular, to‘lov balansini avtomatik tarzda o‘z-o‘zidan tartibga solinishiga ishonadilar.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasi ilmiy jihatdan birinchi marta shved iqtisodchisi G. Kassel tomonidan 1918-yilda asoslab berildi. Uning fikriga ko‘ra, mo‘tadil savdo sharoitida shunday valyuta kursi shakllanadiki, bu kurs tegishli valyutalarning xarid qobiliyatini o‘zida aks ettiradi².

¹ Рикардо Д. Сочинение. Том 2. Пер. с англ. – М.: Политическая литература, 1955. – С. 55.

² Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1968. – С. 385.

G. Kasselning fikridan aniq ko'rinib turibdiki, valyuta kursining shakllanishi bevosita valyutalarning xarid qobiliyati bilan bog'liq va bunda asosiy e'tibor miqdoriylikka qaratiladi.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasida valyuta kursining shakllanishiga ta'sir qiluvchi obyektiv omillar va ularga Markaziy bank tomonidan ta'sir etish holatlari e'tiborga olinmagan. Holbuki, hozirgi davrda valyuta kursining shakllanish jarayoniga ta'sir qiluvchi omillar ichida siyosiy omillar, spekulyativ kapitallarning harakati kabi obyektiv omillar muhim rol o'ynaydi.

Tartibga solinadigan valyutalar nazariyasining asoschisi J.M. Keynes hisoblanadi¹. Ushbu nazariyaning yuzaga kelishiga sabab bo'lib 1929–1933-yillarda yuz bergan jahon iqtisodiy inqirozi hisoblanadi.

Jahon iqtisodiy inqirozi natijasida erkin raqobat va davlatning iqtisodiyotga aralashuviga chek qo'yish g'oyalarini ilgari surgan neoklassik maktablarning valyuta kursi xususidagi nazariy qarashlari o'zlarining nobarqarorligini ko'rsatdi. XX asrning 50–60-yillarida keynschilik rivojlangan davlatlarda asosiy iqtisodiy nazariyaga aylandi.

Suzib yuruvchi valyuta kurslari nazariyasi valyuta kursi xususidagi nazariyalar orasida o'ziga xos o'rin egallaydigan nazariyadir. Ushbu nazariyaning asoschilari, neoklassik yo'nalishga mansub bo'lgan iqtisodchilar hisoblanadi. Ular jumlasiga M.Fridmen, F.Maxlup, A.Lindbek, G.Jonson, L.Erxard, G. Girsh, E.Dyurrlarni kiritish mumkin².

Suzib yuruvchi valyuta kurslari nazariyasi namoyondalari suzib yuruvchi kurslar rejimini qattiq turib himoya qiladilar.

¹ Keynes J.M. The General theory of Employment. Interest and Money - Economica, 1936. – 230 p.

²Machlup F. International payments, debts, and gold. – London: George Allen & Unwin, 1966. – P. 7-50; Friedman M. How Well are Fluctuating Exchange Rates Working. - American Enterprise Institute, 1973. – №8. – P. 5; Johnson G. Formulation of Exchange Rate Policies in Adjustment Programs, IMF Occasional Paper - № 36. – Washington: IMF, 1985. – P. 17 – 19.

Ularining fikriga ko'ra, suzib yuruvchi kurslarning muhim afzalliklari quyidagilardan iborat:

- to'lov balansini avtomatik tarzda muvozanatlashtirish imkonini beradi;

- milliy iqtisodiy siyosat usullari tashqi tazyiqsiz tanlanadi;

- valyutaviy spekulyativ amaliyotlarni jilovlash imkonini beradi;

- xalqaro savdoni rag'batlantiradi;

- valyuta kursini valyuta bozorida erkin shakllantirish imkonini beradi.

M. Fridmenning fikriga ko'ra, valyuta kursi talab va taklif asosida erkin shakllanishi va davlat uni tartibga solmasligi lozim¹.

Ayni vaqtda, suzib yuruvchi valyuta kurslarining yuqorida qayd etilgan ijobiy jihatlari har doim ham amaliy ahamiyat kasb etmasligi, milliy valyutaning erkin suzish rejimida ham valyuta bozorini davlat tomonidan tartibga solishning saqlanib qolishi ayrim iqtisodchilar tomonidan e'tirof etildi. Masalan, J. Vaynerning fikriga ko'ra, erkin bozor baholari dunyosida ham xorijiy valyutalar bozorini davlatning bevosita yoki bilvosita aralashuvisiz tasavvur qilish mumkin emas².

Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichida milliy valyuta almashuv kursining keskin tebranishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida uning kursiga ta'sir etish, shu jumladan, valyuta intervensiyasini o'tkazishning maqsadga muvofiqligi o'z isbotini topdi. Spekulyativ kapitallarning xalqaro miqyosdagi oqimining kattaligi Markaziy banklarni shunga majbur qilmoqda.

Valyuta kursi xususidagi nazariyalardan yana biri belgilangan paritetlar va kurslar nazariyasi hisoblanadi. Mazkur

¹ Friedman M. How Well are Fluctuating Exchange Rates Working.-American Enterprise Institute, 1973. -№8. - P.5.

² Viner J. Problems of Monetary Control. - Princeton, 1964. -P. 245.

nazariyaga ko'ra, valyuta kursining o'zgarishi to'lov balansini tartibga solishning samarasiz usuli hisoblanadi. Chunki, xalqaro bozorlarda baholarning valyuta kurslarining o'zgarishiga bog'liq ravishda tebranishiga tashqi savdo yetarli darajada reaksiya bermaydi. Importga bo'lgan talabning oshishi xorijiy valyutalarga bo'lgan talabning oshishiga olib keladi. Bunda eksport va import muvozanatlashgan sharoitdagi almashuv kursi qisqa muddatli davriy oraliqqa mos keladi. Bu davrda ortiqcha talab miqdoridagi xorijiy valyuta bozorda mavjud bo'lmaydi. Shu sababli, valyutaning bahosi oshadi va vaqtinchalik davriy oraliq xorijiy valyutalar taklifi va milliy valyutaning almashuv kursi o'rtasidagi ta'sir jarayonida yuzaga kelmaydi.

Valyuta kursi xususidagi zamonaviy nazariyalardan biri sifatida F.Maxlupning "Valyuta kursi nazariyasi" deb nomlangan ilmiy ishini keltirish mumkin¹.

F. Maxlup valyuta kursiga xorijiy valyutalar taklifining ta'sirini faqatgina tashqi savdo operatsiyalari misolida ko'rib chiqqan. Uning tahlilida valyuta kursiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar hisobga olinmagan.

Taniqli iqtisodchi olim F. Maxlupning fikriga ko'ra, eksport va importning hajmi o'rtasidagi muvozanat ta'minlangan sharoitda xorijiy valyutalar taklifining o'zgarishi milliy valyutaning almashuv kursiga ma'lum davriy oraliqdan so'ng ta'sir qiladi. Agar bunday sharoitda importga bo'lgan talab keskin oshsa, u holda, xorijiy valyutalar taklifi bilan milliy valyutaning almashuv kursi o'rtasidagi bog'liqlik borasida vaqtinchalik davriy oraliq yuzaga kelmaydi.

Valyuta kursi nazariyalarining amaliy ahamiyatini baholash ularning yashovchanligi nuqtai-nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, F.Maxlupning mazkur nazariy qarashini qay darajada amaliy ahamiyatga ega ekanligini baholash uchun O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti misolida, eksport va

¹ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 22-82.

import o'rtasidagi muvozanat sharoitida, valyutalar taklifining milliy valyuta kursiga ta'sirini ko'rib chiqamiz.

Respublikamizda 2002–2006-yillar mobaynida tashqi savdo aylanmasining ijobiy saldosi yillik o'rtacha 1,1 mlrd. AQSH dollarini tashkil qilgani holda, so'mning AQSH dollariga nisbatan o'rtacha yillik qadrsizlanish sur'ati 6,5 foizni tashkil etdi¹. Agar F. Maxlupning nazariyasi har qanday iqtisodiy sharoitda real voqelikni aks ettirganida eksport-import o'rtasidagi muvozanat ta'minlangan sharoitda milliy valyuta almashuv kursining keskin pasayishi kuzatilmagan bo'lar edi. Holbuki, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasida to'lov balansi tushum va to'lovlar summasining sezilarli qismi eksport operatsiyalaridan olingan tushumlar va import operatsiyalari bo'yicha to'lovlar summasiga to'g'ri keladi. Bunday sharoitda, eksport hajmining import hajmidan oshishi milliy valyuta kursi barqarorligini ta'minlovchi muhim omil bo'lib hisoblanishi lozim.

F.Maxlupning valyutalar almashuv kursi nazariyalarining evolyutsiyasiga qo'shgan muhim hissasi shundaki, u xorijiy valyutalarga bo'lgan talab va taklifning elastikligini hamda xorijiy valyutalarga bo'lgan talabning o'sishiga valyutalar taklifi elastikligining ta'sir mexanizmini asoslab berishga muvaffaq bo'ldi. Uning fikricha, mamlakat eksporti bilan bog'liq bo'lgan xorijiy valyutalar taklifining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi asosiy omil boshqa mamlakatlarda importga nisbatan cheklovlarning joriy etilishi hisoblanadi. F.Maxlupning fikriga ko'ra, bizning eksportga nisbatan xorijiy davlatlarning hukumatlari tomonidan importning barcha moddalari bo'yicha kvotalarning joriy qilinishi xorijiy valyutalar bahosining o'sishi natijasida mamlakat eksporti hajmining o'sishiga, xorijiy valyutaga bo'lgan talabning oshishiga olib kelmaydi. Bizning eksportga

¹ Mualliflarning "O'zbekiston iqtisodiyoti" axborot-tahliliy sharhi va O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining statistik byulletenlari ma'lumotlariga asoslangan hisob-kitobi.

bo'lgan xorijiy talabning elastikligi yoki boshqacha qilib aytganda xorijiy valyutalar taklifining elastikligi, u ma'lum darajaga etgandan so'ng, nolga teng bo'ladi. Ushbu darajadan past holatda valyutalar taklifi mutlaqo noelastik bo'ladi. Lekin xorijiy davlatlarning import bo'yicha kvotasi qo'llanilmaydigan import pozitsiyalari mavjudki, bizning esportyorlar mana shu ochiq kenglikda erkin harakatlanishlari, ya'ni xorijiy valyutalar bahosining o'sayotganligi yoki pasayayotganligiga qarab, tovarlar va xizmatlar bahosini oshirishlari yoki pasaytirishlari mumkin¹.

F.Maxlupning fikriga ko'ra, import bo'yicha xorijiy davlatlar tomonidan o'rnatilgan boj solig'i stavkalari va almashuv kursining mavjud holati sharoitida ma'lum miqdordagi tovarlarni sotish mumkin bo'lgan bo'lsa, u holda, eksport qilinayotgan tovarlar miqdorini oshirish uchun xorijiy valyutalarning milliy valyutaga nisbatan bahosi oshishi lozim. Buning natijasida mazkur tovarlar xorijlik xaridorlar uchun arzonlashadi. Agar norezidentlar tomonidan sotib olinayotgan tovarlarning bahosida maxsus import poshlinalarining salmog'i sezilarli darajada yuqori bo'lsa va bu tovarlar milliy valyutada to'lansa, u holda, xorijiy valyuta bahosining o'sishi import tovarlari bahosining foiz nisbatida juda past darajada pasayishiga olib keladi. Bunday sharoitda bizning eksportga nisbatan xorijiy talab almashuv kursining o'zgarishiga nisbatan past darajada ta'sirchan bo'lib qoladi. Tovarlarni tashish va xorijda taqsimlash xarajatlarining eksportga ta'siri tariflarning eksportga ta'siri bilan bir xil bo'ladi. Ya'ni, ushbu xarajatlar qanchalik katta bo'lsa, talabning almashuv kursining o'zgarishiga ta'sirchanligi shunchalik past bo'ladi.

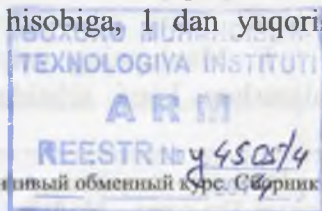
F.Maxlup xorijiy davlatlarda ishlab chiqariladigan va ularning bozorlarida bizning eksport bilan raqobatlasha oladigan tovarlarning elastikligi qanchalik yuqori bo'lsa, xorijiy

¹ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 29.

valyutalar taklifining elastikligi ham shunchalik yuqori bo'ladi, degan xulosaga keldi va uni quyidagicha izohlaydi: "mamlakatdan eksport qilinayotgan ayrim tovarlar xorijiy davlatlarda ham ishlab chiqarilishi mumkin. Xorijiy xaridor uchun eksportimiz bahosining pasayishi xorijiy valyutaning dollardagi bahosining o'zgarishi bilan birgalikda yuz beradi. Shuning uchun mamlakat eksport hajmining o'sishi qisman bizning eksport bilan raqobatlashadigan xorijda ishlab chiqarilayotgan tovarlar hajmining qisqarishiga bog'liq. Agar xorijda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning taklifi juda elastik bo'lsa, ya'ni ularni ishlab chiqarish hajmining qisqarishi bizning eksportyorlar taklifining kamayishidan kuchli bo'lsa, u holda, bizning eksportyorlar xorijiy valyutadagi baholarni keskin pasaytirishlari lozim"¹.

F.Maxlupning fikriga ko'ra, mamlakat eksportining ayrim moddalariga nisbatan xorijiy talabning elastikligi 1 dan past bo'lsa, u holda, xorijiy valyutalar taklifi egri chizig'i ijobiy bukilishga ega bo'ladi, ya'ni chapdan o'ngga tomon yuqoriga qarab harakatlanadi. Bunday sharoitda talab qilinadigan tovarlarning hajmi, ya'ni unga bo'lgan talab, tovarlar bahosining pasayishi sharoitida, o'sishi lozim. Ammo foizli nisbatda tovarlar hajmining o'sish sur'ati baholarning pasayish suratidan past bo'ladi. To'lanadigan xorijiy valyutaning miqdori kamayadi, xorijiy valyutalar taklifining elastikligi salbiyga aylanadi va uning taklifi egri chizig'i chapdan o'ngga tomon pastga qarab harakatlanadi. Bizning eksport moddalari bo'yicha xorijiy bozorlardagi talabning elastikligi hatto 1 dan past bo'lgan sharoitda ham jami eksportga bo'lgan xorijiy talabning elastikligi, xorijlik ishlab chiqaruvchilar – raqobatchilar taklifining yetarli darajada elastikligi hisobiga, 1 dan yuqori bo'lishi mumkin.

¹ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменяющийся обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 30.

Importni qoplash uchun zarur bo'lgan miqdordagi xorijiy valyutalarga bo'lgan talab va taklif elastikligini boshqarish, F.Maxlupning fikriga ko'ra, quyidagi to'rt fundamental prinsipga asoslanishi lozim:

- import qilinadigan tovarlarga bo'lgan ichki talabning elastikligi qanchalik yuqori bo'lsa, xorijiy valyutaga bo'lgan talabning elastikligi ham shunchalik yuqori bo'ladi;

- ichki bozorda import qilinadigan tovarlar bilan raqobatlashadigan mamlakat tovarlari taklifining elastikligi qanchalik yuqori bo'lsa, xorijiy valyutaga bo'lgan talabning elastikligi shunchalik yuqori bo'ladi;

- xorijlik ishlab chiqaruvchilarning bizning import moddalari bo'yicha taklifining elastikligi qanchalik yuqori bo'lsa, xorijiy valyutaga bo'lgan talabning elastikligi shunchalik yuqori bo'ladi;

- xorijda ularning o'z tovarlariga bo'lgan talabning elastikligi qanchalik yuqori bo'lsa, xorijiy valyutaga bo'lgan talabning elastikligi shunchalik yuqori bo'ladi¹.

F. Maxlupning xorijiy valyutalarga bo'lgan talab va taklif elastikligini boshqarish prinsiplari uning empirik tadqiqotlarining natijalariga asoslanadi va muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Masalan, F.Maxlup xorijiy valyuta bahosining o'sishi va taklifning noelastikligi sharoitida, ya'ni xorijlik tovar ishlab chiqaruvchilar taklifining mamlakatning import moddalari bo'yicha noelastikligi sharoitida, import hajmining keskin qisqarishi mumkinligini asoslab berdi. Mazkur qisqarish, uning fikriga ko'ra, mamlakat importining yuqorida e'tirof etilgan moddalari bo'yicha xorijda tovarlar iste'molining o'sishi va ularning valyutasida tovarlar bahosining pasayishi hisobiga yuz beradi.

F. Maxlupning valyuta kursi nazariyasida valyutalarning almashuv kursi sifatida faqatgina nominal almashuv kursi

¹ Махлул Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 34-36.

olingan. Fikrimizcha, valyutalarning real almashuv kursining o'zgarishi mamlakat eksporti va importi hajmining o'zgarishiga bevosita va kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, xorijiy valyutalarga talab va ular taklifining elastikligiga valyutalarning real almashuv kursining ta'sirini tadqiq qilish va tegishli ilmiy xulosalarni shakllantirish nafaqat rivojlangan sanoat mamlakatlari uchun, balki valyuta kursi siyosatini shakllantirishda yetarli nazariy-uslubiy asosga ega bo'lmagan o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun ham muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

F. Maxlup tijorat banklari tomonidan xorijiy valyutalarni sotib olinishi va sotilishining muomaladagi pul massasiga ta'sirini tahlil qilar ekan, shunday xulosaga keldi: "majburiy zaxiralarni Markaziy bankning ixtiyoriga berib qo'yish yetarli darajada moslashuvchan instrument hisoblanadi va tijorat banklariga, deflyatsiya samarasini yuzaga keltirmagan holda, xorijiy valyutalarni sotib olish va sotish imkonini beradi"¹.

R. Mandellning fikricha, "inflyatsion gep va to'lov balansining defisiti foiz stavkalari va baholarning o'sishiga olib keladi. Ayni vaqtda, defisit valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga olib keladi"². Valyuta zaxiralarining kamayishi esa, Markaziy bankning kurs siyosatiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi.

To'lov balansining defisiti valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga va tashqi muvozanat chizig'ini chap tomondan yuqoriga qarab siljishiga olib keladi. Demak, milliy valyuta kursining barqarorligi Markaziy bank tomonidan ko'riladigan chora-tadbirlarning ta'sir kuchiga bog'liq.

R. Mandellning ushbu nazariy qoidasi o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun amaliy ahamiyatga ega emas. Ushbu

¹ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 68.

² Манделл Р.А. Выбор экономической политики для достижения внутреннего и внешнего равновесия. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 155.

mamlakatlarda foiz stavkalari bilan milliy valyutaning almashuv kursi o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud emas. Buning sababi shundaki, birinchidan, milliy valyutadagi depozitlar va kreditlarning bozor stavkalari faqat milliy ssuda kapitallari bozorida shakllanadi; ikkinchidan, Markaziy bank milliy ssuda kapitallari bozori orqali depozitlar va kreditlarning foiz stavkalariga samarali ta'sir ko'rsata olishi mumkin. Shu sababli, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida kreditlarning foiz stavkalari bilan milliy valyutaning nominal almashuv kursi o'rtasida uzviy aloqadorlik kuzatilmaydi.

Valyuta kursi xususidagi asosiy nazariyalardan yana biri "yetakchi valyutalar" nazariyasidir. Ushbu nazariyaning asoschilari, AQSHlik iqtisodchilar – J. Vilyams, A. Xansen, angliyalik iqtisodchilar – R. Xoutri, F. Grexemlardir¹.

Mazkur nazariyaga ko'ra, valyutalar uch guruhga bo'linadi:

1. Yetakchi valyutalar (AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingi).

2. Qattiq valyutalar (rivojlangan 10 ta davlatning valyutalari).

3. Yumshoq valyutalar (konvertirlanmaydigan valyutalar).

Mazkur qoida XX asrning 80-yillariga qadar amal qildi. Haqiqatdan ham, 1944-yilda tashkil topgan uchinchi jahon valyuta tizimida AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingiga xalqaro zaxira valyutalari maqomi berilgan bo'lsada, haqiqatda AQSH dollari xalqaro zaxira valyutasiga aylanib qoldi. Ya'ni, amaldagi jahon valyuta tizimining ishtirokchisi bo'lgan boshqa barcha mamlakatlar milliy valyutalarining kursi AQSH dollariga nisbatan belgilanadigan bo'ldi. Bundan tashqari, AQSH dollarining 1934 yildan 1974 yilga qadar qat'iy belgilangan narx bo'yicha (1 untsiya=35 dollar) cheklovlarsiz oltinga almashtirib berilishi va xalqaro miqyosda qat'iy belgilangan kurs rejimining joriy etilishi AQSH dollariga

¹ Эйдельмант А. Буржуазные теории денег, кредита и финансов в период общего кризиса капитализма. – М.: Госфиниздат, 1958. – 263 с.

bo'lgan yuksak ishonchni ta'minladi. Ammo 1976-yilda, oltinni demonetizatsiya qilish jarayoni rasman tugallangandan so'ng, AQSH dollari kursining tebranishlari kuchaydi, bu esa, dollardan qochish tendensiyasini yuzaga keltirdi. Buning ustiga, yevroning muomalaga kiritilishi Yevropa valyuta tizimiga a'zo bo'lgan mamlakatlar valyuta siyosatining AQSH hukumati va Federal zaxira tizimining (FZT) valyuta siyosatidan mustaqilligini ta'minladi. Shunisi xarakterliki, dunyoning ko'plab mamlakatlari (Xitoy, Rossiya va boshq.) milliy valyutalarining kursini AQSH dollariga emas, balki yevroga, Yaponiya ieniga, valyuta savatiga nisbatan aniqlamoqdalar.

J.M.Keyns nazariyasining boshlang'ich tizimi, kichik ochiq iqtisodiyot asoslarini o'zida mujassam etgan, kengaytirilgan IS-LM modeli hisoblanadi. Bu holatda muvozanat tovar va pul bozorida hamda valyuta bozorida ham hisobga olinadi. Ushbu modelning birlamchi variantlari asoschilari Mandell¹ (1963) va Fleming² (1962) hisoblanishadi. Mandell-Fleming (F-M) modeli asosida, valyuta kursini aniqlashning eng keng tarqalgan yondoshuvlaridan biri, odatiy to'lov balansi modeli hisoblanadi. Uning mohiyati shundaki, sof tebranishlarda valyuta kursi chet el valyutasiga bo'lgan talab va taklif oqimini muvozanatlashtiradi, ya'ni to'lov balansi saldosi nolga teng bo'ladi. Sof suzib yuruvchi valyuta kurslari holatida joriy operatsiyalar balansining har qanday ijobiy saldosi (chet el valyutasi taklifi oqimi) kapital balansi defisitini aniq qoplashi kerak. Shunday qilib, valyuta kursini J.Keyns nazariyasiga ko'ra modellashtirish joriy va kapital balanslari o'zgarishlari darajasiga qarab aniqlanadi. Valyuta kursini keynscha uslubda aniqlash to'lov balansiga ta'sir etuvchi boshlang'ich va o'zgaruvchi asoslar miqdorining ortishi natijasiga asoslanadi.

¹ Mundell R.A. The monetary dynamics of international adjustment under fixed and flexible exchange rates // *Quarterly Journal of Economics* 74 (2). May, 1960. - P. 227-257.

² Fleming M. Domestic financial policies under fixed and underfloating exchange rates. - IMF Staff Paper, 9 (3). November, 1962. - P. 369-379.

J.Keynsning ochiq iqtisodiyot modeli doirasida valyuta kursini aniqlash to'lov balansini muvozanatlashtirishga asoslangan valyuta bozoridagi muvozanatni ta'minlash taklifi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni e'tiborga olish kerakki, M-F modelida savdo balans joriy hisob balansiga teng, deb hisoblanadi va shuning uchun ham bu ikki balansdan xohlagan birining ishlatilishi to'g'ri bo'ladi. Savdo balans, valyuta kursi va milliy emissiyaning funksiyasi hisoblanadi. Savdo balans valyuta kursiga (milliy valyutaning bir birligining chet el valyutasining bir birligiga nisbati) nisbatan ijobiy funksiya hisoblanadi, bunda Marshal-Lerner shartining saqlanishi nazarda tutiladi, ya'ni valyuta kursi oshganda (milliy valyuta kursi pasaysa) savdo balans yaxshilanadi. Savdo balans milliy emissiyaga nisbatan manfiy funksiya hisoblanadi. Milliy emissiya ortganda import ham oshadi. Natijada savdo balans yomonlashadi. Bunda xorijiy valyutalar emissiyasi darajasi o'zgarmas, deb olinadi.

Kapital harakati balans foiz stavkasiga nisbatan ijobiy funksiya hisoblanadi, ya'ni aktivlar uchun foydaning o'zgarmas me'yorlari saqlab qolinganda sharoitda, milliy qimmatli qog'ozlar daromadlilikini ortishi kapital oqimining kuchayishiga olib keladi. Foiz stavkalari oshganda kapital oqimining darajasi uning egiluvchanligiga ko'ra aniqlanadi.

Valyuta kursi milliy daromadga nisbatan ijobiy, foiz stavkasiga nisbatan salbiy funksiya hisoblanadi, ya'ni kursning ko'tarilishi milliy daromadning o'sishi va foiz stavkasining pasayishi natijasida ro'y beradi. Milliy emissiyaga nisbatan kursning elastiklik darajasi qancha yuqori bo'lsa, Marshal-Lerner shartlarining saqlanish darajasi qanchalik kam bo'lsa, milliy emissiya oshirilganda valyuta kursining oshish darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Foiz stavkasi pasayishiga nisbatan valyuta kursining tushishi qanchalik yuqori bo'lsa, kapitallar oqimi darajasi shunchalik yuqori va joriy operatsiyalar muvozanati yaxshilanishiga valyuta real kursi o'sishining ta'siri

shunchalik kam bo'ladi. Bu esa valyuta kursining pasayishiga olib keladi.

Shunday xulosaga kelish mumkinki, milliy emissiyaning ko'payishi milliy valyutaning kadrsizlanishiga olib keladi, natijada mamlakatda milliy valyutaning qadrsizlanishiga chek qo'yish maqsadida kreditlarning foiz stavkalarini oshirishga to'g'ri keladi.

J.Keyns valyuta kursi nazariyasining izohi juda oddiy hamda real voqelikdan uzoqdir va o'z oldiga valyuta kursi nazariyasi mohiyatini tushuntirishni osonlashtirishni maqsad qilib qo'yadi. Uning istiqbolda rivojlanishi kamchiliklarni aniqlashga bog'liqdir, ya'ni to'lov balansiga izoh beruvchi u yoki bu o'zgarishlarni hisobga olgan holda, kurs siyosatining yetarlicha samarali amalga oshirilmayotganligidan dalolat beradi.

J.Keyns nazariyasi cheklovlaridan biri bu milliy daromadning to'lov balansiga ta'sir etishidir. Boshlang'ich modelda milliy daromad faqatgina savdo balansiga ta'sir etadi. Haqiqatda esa milliy daromadning o'sishi kapital harakati balansiga ham ta'sir etadi. Bunday sharoitda kapital harakati funksiyasini kengaytirish lozim.

To'lov balansi muvozanati egri chizig'i musbat egilishga ega bo'lganda muvozanatga erishish uchun foiz stavkalarining o'sishini, milliy daromadning oshishini ta'minlash lozim.

Demak, kapital harakati oqimining o'sishi faqatgina milliy foiz stavkalari o'sganda emas, balki milliy daromad o'sganda ham vujudga keladi. Ushbu holatni izohlashda quyidagi yondoshuvlardan foydalaniladi:

- portfelli balans nazariyasi nuqtai-nazariga ko'ra izohlash;
- nisbatan oddiylashtirilgan yondoshuv: iqtisodiy faollikni kengaytirishga olib keluvchi milliy daromadning ko'payishi kapital oqimiga ijobiy ta'sir etadi.

Ikkinchi holatda biz milliy daromadni to'lov balansiga bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki xil ta'sirini ko'rishimiz

mumkin: bir tomondan savdo balansiga an'anaviy salbiy ta'sir (M-F modelidagi kabi), boshqa tomondan – emissiyani oshirish ehtimoliga ko'ra kapital oqimiga ta'sir etish. Agar oxirgi natija ustunlik qilsa, masalan, milliy emissiyaga nisbatan importning elastikligi yuqori bo'lsa va foiz stavkalari tushib ketganda to'lov balansi muvozanatini tiklash uchun milliy emissiyani ko'paytirish talab qilinsa u holda to'lov balansi muvozanati egri chizig'i M-F modelidan farqli o'laroq manfiy egilishga ega bo'ladi.

Agar daromadning kapital oqimiga ta'siri natijasi ustunlik qiladi, deb faraz qilinsa, unda milliy daromadning oshishida M-F modelidagi kabi valyuta qadrsizlanishi emas, balki uni ushlab turish holati kuzatiladi. Shunday qilib, valyuta bozorida muvozanat bo'lishi uchun milliy daromadning o'sishi foiz stavkalarining tushishi hisobiga qoplanishi kerak. Bu esa milliy valyuta kursining pasayishini faollashtiradi va to'lov balansi muvozanatini tiklaydi.

Xulosa qilish mumkinki, M-F modelining bu o'zgarishida J.M.Keyns nazariyasining asosiy xulosalaridan biri, ya'ni pulga bo'lgan talab milliy daromadning ijobiy funksiyasi ekanligi tasdiqlanadi.

M-F modelining navbatdagi kamchiliklaridan biri - bu qisqa muddatli davrda ish haqi va narxlarning o'zgarmasligi farazidir. O'rta muddatli tahlil olib borish uchun ish haqi va narxlarni tenglashtirish asoslarini joriy etish lozim bo'ladi. Yangi modelda yuqorida ko'rsatilgan uch bozordan tashqari mehnat bozori ham ishtirok etadi. Valyuta bozori muvozanati tenglamasi, avvalo, real valyuta kursi va milliy emissiya darajasi bilan aniqlangan joriy operatsiyalar funksiyasidan farq qiladi. Pulga bo'lgan talab tenglamasi pulga bo'lgan real talab tushunchasini kiritilishi bilan o'zgaradi, ya'ni pulga bo'lgan yalpi talab narxlar darajasiga mutanosibdir.

Ish haqi to'lovlari 1 ga teng darajada indeksatsiya qilinganda emissiya darajasi faqatgina real valyuta kursiga qarab

aniqlanadi. Shunga muvofiq, agar real valyuta kursi oshsa, ya'ni real devalvatsiya yuz bersa, unda emissiya pasayishi kerak. Emissiya real valyuta kursiga nisbatan manfiy funksiyadir.

Umumiy xulosa shundan iboratki, nominal valyuta kursi o'zgarishi sharoitida real valyuta kursining o'zgarishi milliy narxlarining o'zgarish tezligi darajasiga bog'liq bo'ladi, ya'ni nominal devalvatsiya har doim ham real devalvatsiyaga olib kelmaydi. Masalan, milliy valyuta kursining o'sish darajasi ichki narxlar o'sish darajasidan yuqori bo'lsa, unda real valyuta kursi pasayadi, ya'ni milliy valyutada ifodalangan import tovarlar narxi milliy tovarlar narxlariga nisbatan oshadi. Ichki narxlarni istiqbolda tenglashtirish (iste'mol va indeksatsiya darajasi 1 ga teng) import tovarlarning yalpi iste'mol mahsulotlari hajmidagi hissasiga bog'liq ravishda import va milliy tovar narxlari o'rtasidagi o'zgarishlar davrida sodir bo'ladi. Agar valyuta kursining o'sish sur'ati ichki narxlarining o'sish sur'atidan past bo'lsa, unda import tovarlarining narxlari milliy tovarlarning narxlariga nisbatan kamayadi, shunga muvofiq, nominal devalvatsiya bo'lishiga qaramasdan real devalvatsiya sodir bo'lmaydi. Va nihoyat, agar nominal valyuta kursining o'sish sur'ati ichki narxlarining o'sish sur'atiga teng bo'lsa, unda real valyuta kursi o'zgarmaydi.

J.M. Keynsning tartibga solinadigan valyutalar nazariyasining valyuta kursi rejimlaridan foydalanish xususidagi qoidalari to'lov balansini muvozanatlashtirish muammosi mavjud bo'lgan o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lgan qoidalar hisoblanadi.

1.3. Valyutalarning erkin konvertirlanishi

Shunisi xarakterliki, iqtisodiy adabiyotlarda hozirga qadar «valyutaning erkin konvertirlanishi» tushunchasining mohiyati xususida yagona, tugal ta'rif mavjud emas.

Biz dastlab valyutalarning konvertirlanishi masalasining Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) ning Nizomida va boshqa

me'yoriy-uslubiy hujjatlarida o'z ifodasini topgan talqinlarini tahlil qilamiz va baholaymiz. Buning sababi shundaki, XVF davlatlararo valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi xalqaro moliya-kredit tashkiloti hisoblanadi. XVF Kelishuv Moddalarining VIII-moddasi bo'yicha majburiyatlarni qabul qilgan davlatlarning milliy valyutalari to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha erkin konvertirlanadigan (ishlatiladigan) valyutalar deb ataladi va bu mamlakat Fondning ruxsatisiz joriy valyuta bitimlari bo'yicha to'lovlarga cheklovlar joriy qilishga haqli emas¹.

XVF ekspertlarining talqini bo'yicha, valyuta tashqi konvertirlikka ega bo'lishi uchun quyidagi ikki xususiyatga ega bo'lishi shart:

- norezidentlarga tegishli bo'lgan mazkur valyutadagi mablag'lar istalgan xorijiy valyutaga erkin almashinadi;

- rezidentlarning hukumatning ruxsati bilan norezidentlar foydasiga amalga oshiriladigan barcha to'lovlari rezidentlar valyuta bozorlaridan sotib olish imkoniga ega bo'lgan istalgan tashqi konvertirlikka ega bo'lgan valyutada amalga oshirilishi mumkin².

XVF ekspertlari valyutalarni, konvertirlanish ko'lamini va darajasiga ko'ra, ikkiga ajratadi: joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha erkin konvertirlanadigan valyutalar va tashqi konvertirlikka ega bo'lgan valyutalar. Lekin XVF ekspertlarining valyutalarning tashqi konvertirlanishi xususidagi talqinlarida o'zaro nomuvofiqlik yuzaga kelmoqda. Ushbu nomuvofiqlikning mohiyati shundaki, XVF ayrim valyutalarga nisbatan «zaxira valyutalar» tushunchasini qo'llaydi va ushbu valyutalarni xalqaro miqyosda to'lov vositasi vazifasini bajaradigan, boshqa mamlakatlar uchun valyuta pariteti va valyuta kursini aniqlashda baza vazifasini o'taydigan valyutalar

¹ Articles of Agreement of the International Monetary Fund, Articles VIII, Section.

² Twenty Years of International Cooperation. The International Monetary Fund, 1945-1965. Vol. II.— P. 226-227.

sifatida e'tirof etadi. XVF rasman zaxira valyutalar sifatida AQSH dollari, Yaponiya ieni, Buyuk Britaniya funt sterlingi va yevroni tan oladi. XVF tomonidan "zaxira valyutalar" tushunchasi dastlab 1944-yilda, Bretton-Vuds jahon valyuta tizimini yuzaga keltirish jarayonida, qo'llanilgan. O'shanda faqat ikkita valyutaga – AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingiga zaxira valyuta maqomi berilgan edi. Ayni vaqtda, zaxira valyutalari bilan boshqa tashqi konvertirlikka ega bo'lgan valyutalarning tashqi konvertirlanish darajasi o'rtasida qanday farqning mavjudligi XVFning me'yoriy-uslubiy hujjatlarida o'z ifodasini topmagan.

Taniqli iqtisodchi olimlardan biri – R. Makkinnonning fikriga ko'ra, valyuta konvertirlanadigan bo'lishi uchun ushbu mamlakatning fuqarolari mahalliy valyutani xorijiy valyutalarga unifikatsiyalashgan bozorda, barcha joriy valyuta operatsiyalari uchun yagona bo'lgan kurs bo'yicha erkin sotish imkoniyatiga bo'lishlari, norezidentlar esa, joriy valyuta operatsiyalaridan mahalliy valyutada olgan mablag'larini o'sha kurs bo'yicha erkin sotish yoki shu valyutada amaldagi baholar bo'yicha mahalliy tovarlarni erkin sotib olish imkoniyatiga ega bo'lishlari lozim¹. R. Makkinnon ushbu ta'rifda milliy valyutaning ichki konvertirlanish shartlarini ifodalaydi. Bizning fikrimizcha, mazkur ta'rif milliy valyutaning to'liq ichki konvertirlanishi mohiyatini ochishga xizmat qiladi. Chunki unda milliy valyutani xorijiy valyutalarga erkin konvertirlashning zarurligi bilan bir qatorda, norezidentlarning milliy valyutada olgan mablag'larini xorijiy valyutalarga erkin almashinishini ta'minlash imkoniyati e'tirof etilmoqda.

Rossiyalik iqtisodchi olimlardan I.Platonova, S.Borisov va A.Navoylarning ilmiy izlanishlarida valyutaning konvertirlik darajasini aniqlash masalalari o'z ifodasini topgan. Jumladan, I.Platonovanning fikriga ko'ra, valyutaning tashqi konvertirligi

¹ MacKinnon, R. (1986) Comments on Willett', Journal of International Money and Finance 5, Supplement: S.113 – 5.

deganda, shu mamlakat pulini joriy operatsiyalar bo'yicha hisoblashishlar uchun erkin almashinish huquqini faqat norezidentlarga berilishi, rezidentlarning esa, bunday huquqqa ega bo'lmasligi tushuniladi¹. Bizning fikrimizcha, I. Platonovanning mazkur ilmiy xulosasi milliy valyutaning qisman tashqi konvertirlikka ega ekanligini ifodalaydi va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

A. Navoy milliy valyutaning konvertirlanishi masalasini ilmiy tadqiqot obyekti sifatida tadqiq qilgan va bir qator muhim ilmiy xulosalarni shakllantirgan. Chunonchi, A.Navoy milliy valyutaning to'liq konvertirlanishiga quyidagicha ta'rif beradi: "Milliy valyutaning to'liq konvertirlanishi deganda uning asosiy xalqaro hisob birliklariga har qanday shaklda, har qanday maqsadlar uchun likvidli xalqaro bozorda minimal chiqimlar bilan erkin almashtirishni amalga oshirish imkoniyati tushuniladi"².

Navoyning nima uchun milliy valyutaning to'liq konvertirlanishini uning faqatgina xalqaro hisob birliklariga almashinish imkoniyati sifatida e'tirof etishi munozaralidir. Chunki xalqaro hisob birliklarining xalqaro to'lovlar jarayonidagi roli juda past bo'lib, XVFnning rasmiy ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi davrda jahon valyuta bozorlaridagi konversion operatsiyalarning 90 foizdan ortiq qismi oltita valyutada amalga oshirilmoqda (AQSH dollari, yevro, Yaponiya ieni, Buyuk Britaniya funt sterlingi, Shveytsariya franki, Kanada dollari)³. Bundan tashqari, Navoyning mazkur ta'rifida milliy valyutaning ichki va tashqi konvertirlanishi o'rtasidagi chegarani farqlashning iloji yo'q. Bundan tashqari, 2006 yilning 1-yanvar

¹ Платонова И. Валютное регулирование в современной мировой экономике. – М.: МФА, 1999. – С. 58.

² Навой А. Введение полной конвертируемости национальной валюты: проблемы теории и практики // Вопросы экономики. – Москва, 2006. – №3. – С. 63.

³ IMF «International Financial Statistics, 2006» бюллетени маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

holatiga ko'ra, dunyo bo'yicha xalqaro zaxiralarning 66,5 foizi AQSH dollaridagi zaxiralarga, 24,4 foizi yevroda shakllantirilgan zaxiralarga, 3,7 foizi Angliya funt sterlingidagi zaxiralarga, 3,6 foizi Yaponiya ienidagi zaxiralarga, 1,6 foizi boshqa valyutalardagi zaxiralarning hissasiga to'g'ri keldi¹.

Ta'kidlash joizki, milliy valyuta ichki konvertirlanishini ta'minlashning zaruriy shartlaridan biri – uning pariteti va kursi o'rtasida yuzaga keladigan farqni bartaraf etishning zarurligi yuqorida nomlari zikr etilgan olimlar tomonidan e'tirof etilmagan. Fikrimizcha, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida valyuta paritetlari va kurslari o'rtasida farqning yuzaga kelish ehtimoli yuqori bo'lganligi sababli, uni bartaraf etishda devalvatsiyadan faol tarzda foydalanmoq zarur. Chunki devalvatsiya ushbu farqni juda qisqa vaqt ichida bartaraf etish imkonini beradi. Agar mazkur farq qisqa vaqt ichida bartaraf etilmasa, u holda, mamlakatda valyuta fetishizmi yuzaga keladi.

Ta'kidlash joizki, milliy valyutani konvertirlash ichki va tashqi konvertirlashga bo'linadi. O'z navbatida, ichki konvertirlashning o'zi qisman ichki konvertirlash va to'liq ichki konvertirlashga bo'linadi. Milliy valyutaning tashqi konvertirlanishi ham qisman tashqi konvertirlanish va to'liq ichki konvertirlashga bo'linadi.

Milliy valyutani konvertirlanish darajalari quyidagi mezonlarga asoslanishi lozim:

I. Milliy valyutaning qisman ichki konvertirlanishini belgilovchi mezonlar:

1.1. Mamlakat hukumati XVF Kelishuv moddalarining VIII-moddasi bo'yicha yetti bo'limdan iborat majburiyatlarni to'liq qabul qila olmaydi. Buning natijasida mamlakatda joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha valyutaviy cheklashlarning ayrim turlari saqlanib qoladi.

¹ Annual Report of the Executive Board for the Financial Year Ended 30.04. 2006. Appendixes. - P. 130.

1.2. Mamlakatda to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha cheklovlar norezidentlarga nisbatan saqlanib qoladi.

1.3. Markaziy bank milliy valyutaning qadrsizlanish sur'atini pasaytirish maqsadida konvertatsiya uchun berilgan ayrim buyurtmalarning ijrosini kechiktiradi.

II. Milliy valyutaning to'liq ichki konvertirlanishini belgilovchi mezonlar:

2.1. Mamlakat hukumati XVF Kelishuv moddalarining VIII-moddasi bo'yicha yetti bo'limdan iborat majburiyatlarni to'liq qabul qiladi.

2.2. Mamlakatda konversion operatsiyalarni amalga oshirishning uzluksizligi ta'minlanadi. Ya'ni, konversion operatsiyalar haftaning besh ish kuni mobaynida har kuni amalga oshiriladi.

2.3. Mamlakatning rezidentlari joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha milliy valyutadagi mablag'larini milliy valyuta bozori orqali sotib olish mumkin bo'lgan xorijiy valyutalarga talab va taklif asosida erkin shakllangan kurs bo'yicha erkin sotish imkoniyatiga ega bo'lishadi, norezidentlar esa, joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha shu mamlakatning milliy valyutasida olingan mablag'larni milliy valyutaning erkin shakllangan kursi bo'yicha erkin sotish huquqiga va imkoniyatiga ega bo'lishadi.

III. Milliy valyutaning qisman tashqi konvertirlanishini belgilovchi mezonlar:

3.1. Milliy valyutadan joriy operatsiyalar bo'yicha hisoblashishlar yuzasidan xalqaro to'lov vositasi sifatida foydalanish huquqi faqat norezidentlarga beriladi, rezidentlar esa, bunday huquqqa ega bo'lmaydi.

3.2. Mamlakatda tadbirkorlik kapitali (to'g'ri va portfelli investitsiyalar) va ssuda kapitalining (xalqaro kreditlar) xalqaro miqyosdagi harakatlari bo'yicha cheklovlar saqlanib qoladi.

3.3. Milliy valyuta mintaqaviy valyuta bozorlarida kotirovka qilinadi.

IV. Milliy valyutaning to'liq tashqi konvertirlanishini belgilovchi mezonlar:

4.1. Milliy valyuta zaxira valyutasi maqomiga ega bo'ladi. Ya'ni, milliy valyutadan quyidagi maqsadlarda foydalanish imkoni yuzaga keladi:

- milliy valyuta xalqaro to'lov vositasi sifatida xalqaro valyuta bozorlarida kotirovka qilinadi;

- milliy valyutadan boshqa mamlakatlarda valyuta intervensiyasini amalga oshirish vositasi sifatida foydalaniladi;

- milliy valyuta boshqa mamlakatlarning valyuta pariteti va valyuta kursini aniqlashda bazaviy valyuta vazifasini bajaradi.

Fikrimizcha, hozirgi davrda ana shunday xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan to'rtta valyuta mavjud. Ular: AQSH dollari, yevro, Yaponiya ieni va Buyuk Britaniya funt sterlingi.

4.2. Mamlakatda to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limi, kapitallar va kreditlarning harakati bo'limlari bo'yicha barcha valyutaviy cheklashlar olib tashlanadi.

4.3. Milliy valyutadan joriy operatsiyalar, kapitallar va kreditlarning xalqaro miqyosdagi harakatlari bo'yicha hisoblashishlar yuzasidan xalqaro to'lov vositasi sifatida foydalanish huquqi rezidentlarga ham, norezidentlarga ham beriladi.

Prof. L.N. Krasavina tahriri ostida chop etilgan «Международные валютно-кредитные и финансовые отношения» darsligida¹, V.M. Krashennikovning, «Валютное регулирование в системе государственного управления экономикой» nomli monografiyasida² va yana bir qator olimlarning chop etilgan ilmiy ishlarida milliy valyutaning uch almashinish shartining mavjudligi e'tirof etilgan.

¹ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Под. ред. Красавиной Л.Н. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и Статистика, 2002. – С. 35-36.

² Крашеников В.М. Валютное регулирование в системе государственного управления экономикой. – М.: Экономика, 2003. – С. 27-41.

1.2. Mamlakatda to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha cheklovlar norezidentlarga nisbatan saqlanib qoladi.

1.3. Markaziy bank milliy valyutaning qadrsizlanish sur'atini pasaytirish maqsadida konvertatsiya uchun berilgan ayrim buyurtmalarning ijrosini kechiktiradi.

II. Milliy valyutaning to'liq ichki konvertirlanishini belgilovchi mezonlar:

2.1. Mamlakat hukumati XVF Kelishuv moddalarining VIII-moddasi bo'yicha yetti bo'limdan iborat majburiyatlarni to'liq qabul qiladi.

2.2. Mamlakatda konversion operatsiyalarni amalga oshirishning uzluksizligi ta'minlanadi. Ya'ni, konversion operatsiyalar haftaning besh ish kuni mobaynida har kuni amalga oshiriladi.

2.3. Mamlakatning rezidentlari joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha milliy valyutadagi mablag'larini milliy valyuta bozori orqali sotib olish mumkin bo'lgan xorijiy valyutalarga talab va taklif asosida erkin shakllangan kurs bo'yicha erkin sotish imkoniyatiga ega bo'lishadi, norezidentlar esa, joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha shu mamlakatning milliy valyutasida olingan mablag'larni milliy valyutaning erkin shakllangan kursi bo'yicha erkin sotish huquqiga va imkoniyatiga ega bo'lishadi.

III. Milliy valyutaning qisman tashqi konvertirlanishini belgilovchi mezonlar:

3.1. Milliy valyutadan joriy operatsiyalar bo'yicha hisoblashishlar yuzasidan xalqaro to'lov vositasi sifatida foydalanish huquqi faqat norezidentlarga beriladi, rezidentlar esa, bunday huquqqa ega bo'lmaydi.

3.2. Mamlakatda tadbirkorlik kapitali (to'g'ri va portfelli investitsiyalar) va ssuda kapitalining (xalqaro kreditlar) xalqaro miqyosdagi harakatlari bo'yicha cheklovlar saqlanib qoladi.

3.3. Milliy valyuta mintaqaviy valyuta bozorlarida kotirovka qilinadi.

IV. Milliy valyutaning to'liq tashqi konvertirlanishini belgilovchi mezonlar:

4.1. Milliy valyuta zaxira valyutasi maqomiga ega bo'ladi. Ya'ni, milliy valyutadan quyidagi maqsadlarda foydalanish imkoni yuzaga keladi:

- milliy valyuta xalqaro to'lov vositasi sifatida xalqaro valyuta bozorlarida kotirovka qilinadi;

- milliy valyutadan boshqa mamlakatlarda valyuta intervensiyasini amalga oshirish vositasi sifatida foydalaniladi;

- milliy valyuta boshqa mamlakatlarning valyuta pariteti va valyuta kursini aniqlashda bazaviy valyuta vazifasini bajaradi.

Fikrimizcha, hozirgi davrda ana shunday xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan to'rtta valyuta mavjud. Ular: AQSH dollari, yevro, Yaponiya ieni va Buyuk Britaniya funt sterlingi.

4.2. Mamlakatda to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limi, kapitallar va kreditlarning harakati bo'limlari bo'yicha barcha valyutaviy cheklashlar olib tashlanadi.

4.3. Milliy valyutadan joriy operatsiyalar, kapitallar va kreditlarning xalqaro miqyosdagi harakatlari bo'yicha hisoblashishlar yuzasidan xalqaro to'lov vositasi sifatida foydalanish huquqi rezidentlarga ham, norezidentlarga ham beriladi.

Prof. L.N. Krasavina tahriri ostida chop etilgan «Международные валютно-кредитные и финансовые отношения» darsligida¹, V.M. Krashennikovning, «Валютное регулирование в системе государственного управления экономикой» nomli monografiyasida² va yana bir qator olimlarning chop etilgan ilmiy ishlarida milliy valyutaning uch almashinish shartining mavjudligi e'tirof etilgan.

¹ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Под. ред. Красиной Л.Н. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и Статистика, 2002. – С. 35-36.

² Крашеников В.М. Валютное регулирование в системе государственного управления экономикой. – М.: Экономика, 2003. – С. 27-41.

Milliy valyutaning erkin almashinish sharti. Milliy valyuta erkin almashinish shartiga ega bo'lishi uchun, birinchi navbatda, u xorijiy valyutalarga cheklanmagan miqdorda ayirboshlanish xususiyatiga ega bo'lishi lozim. Demak, mamlakat to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limida ham, kapitallar va kreditlarning harakati balansi bo'limida ham valyutaviy cheklashlar bo'lmasligi lozim. Aks holda, milliy valyutani to'liq almashinish xususiyatiga ega deb bo'lmaydi.

Milliy valyuta erkin almashinish shartiga ega bo'lishi uchun uning nominal almashuv kursi milliy valyuta bozoridagi talab va taklif asosida erkin shakllanishi lozim. Uning shakllanish jara-yoniga mamlakat Markaziy banki va hukumati aralashmasligi zarur (milliy valyuta kursining favqulodda yuz beradigan keskin tebranishlariga barham berish maqsadida Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan valyuta intervensiyasi bundan mustasno). Mamlakat Markaziy banki milliy valyuta kursi tebranishini ma'lum diapazonlarda saqlab turish majburiyatiga ega bo'lmasligi zarur.

Ayrim o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida konversion operatsiyalarni amalga oshirish buyurtmali valyuta savdosi tizimiga asoslangan. Masalan, O'zbekiston ana shu toifadagi davlatlardan biri hisoblanadi.

Ma'lumki, buyurtmali valyuta savdosi tizimida konversion operatsiyalar xorijiy valyutani sotib olish va sotish maqsadida beriladigan buyurtmalar asosida va odatda, haftaning ma'lum kunida amalga oshiriladi. Demak, rivojlangan moliya bozorlariga ega bo'lgan davlatlardagi kabi hafta mobaynida amalga oshiriladigan doimiy valyuta savdosi mavjud bo'lmasligi mumkin. Xo'sh, bunday davlatlarning milliy valyutasi erkin almashinish shartiga ega bo'lishi mumkinmi? Fikrimizcha, bunda milliy valyuta xorijiy valyutalarga erkin almashinmoqda, lekin doimiy valyuta savdosi mavjud emas.

Buyurtmali valyuta savdosi tizimi asosida konversion operatsiyalarni amalga oshirayotgan mamlakatlar milliy

valyutalarining erkin almashinish sharti mezonlarini aniqlashda masalaning quyidagi ikki jihatiga e'tiborni qaratish lozim:

– ushbu valyutaning emitenti bo'lgan mamlakat XVFning joriy valyuta operatsiyalari hamda kapitallar va kreditlarning harakati bo'yicha valyutaviy cheklashlarni olib tashlash to'g'risidagi majburiyatlarni to'liq qabul qilishi lozim, deb hisoblaymiz;

– ushbu valyutaning emitenti bo'lgan mamlakat XVF kelishuv moddalari bo'yicha joriy valyuta operatsiyalari hamda kapitallar va kreditlarning harakati yuzasidan valyutaviy cheklashlarni to'liq olib tashlagan bo'lishi sharoitida buyurtmali valyuta savdosi tizimini saqlab qolgan bo'lishi mumkin.

Milliy valyutaning qisman almashinish sharti. Valyutalarning qisman almashinish sharti, avvalo, mamlakatda valyutaviy cheklashlarning mavjudligi bilan asoslanishi lozim. Mamlakat garchi XVF kelishuv moddalarining VIII-moddasi bo'yicha majburiyatlarni to'liq qabul qilgan bo'lsa - da, kapitallar va kreditlarning harakati bo'yicha valyutaviy cheklashlarning mavjudligi mazkur mamlakat valyutasining qisman almashinish shartiga ega ekanligidan dalolat beradi.

Ayrim iqtisodchi olimlar milliy valyutaning qisman almashinish shartini asoslashda valyutaviy cheklashlarni rezidentlar va norezidentlarga nisbatan qo'llanilishiga e'tiborni qaratishadi. Ammo, iqtisodiy fanda qisman almashinish shartiga ega bo'lgan valyutalarning emitenti bo'lgan mamlakatlarda norezidentlarga nisbatan valyutaviy cheklashlar saqlanib qoladi, degan fikr keng tarqalgan.

Valyutalarning umuman almashinmaslik sharti. Valyutalarning umuman almanishmaslik shartining asosiy, birlamchi mezon mamlakatda xorijiy valyutalar savdosiga nisbatan davlat monopoliyasining mavjudligi hisoblanadi. Xorijiy valyutalar savdosiga davlat monopoliyasining mavjudligi xalqaro amaliyotda quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

a) mamlakat aholisi va yuridik shaxslariga xorijiy valyutalarda hisob raqamlari ochishga ruxsat etilmaydi;

b) mamlakat aholisi va yuridik shaxslariga xorijiy valyutalarda hisob raqamlari ochishga ruxsat etiladi. Ammo mazkur hisob raqamlaridagi mablag'lar hisobidan amalga oshiriladigan to'lovlarga ruxsatni Moliya vazirligi yoki davlatning maxsus vakil etilgan organi beradi;

v) mamlakatda naqd xorijiy valyutalar savdosi qonun yo'li bilan ta'qiqlanadi.

Masalan, sobiq Sovet Ittifoqida jismoniy shaxslarning naqd xorijiy valyutalar bilan oldi-sotdi qilishlariga nisbatan hatto jinoiy javobgarlikka tortish jazosi joriy etilgan edi.

Umuman olganda, milliy valyutaning konvertirlanishi va almashinish shartlari bir qator aniq darajalarga va mezonlarga egadir.

1.4. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar

Valyuta kursiga bir nechta omillar ta'sir ko'rsatadi. Ana shunday asosiy omillardan biri – bu to'lov balansining defisitli ekanligidir. To'lov balansining defisitli bo'lishi xorijiy valyuta-dagi to'lovlar miqdorining ortishiga, mamlakatning oltin-valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga olib keladi. Buning natijasida ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifining kamayishi yuz beradiki, ushbu holat milliy valyutaning nominal almashuv kursiga nisbatan kuchli tazyiqni yuzaga keltiradi.

Milliy valyuta kursiga ta'sir etuvchi muhim omillardan yana biri Davlat byudjetining defisiti hisoblanadi. Ushbu omil rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida yaqqol kuzatiladi. Chunki, mazkur mamlakatlarning aksariyat qismida Markaziy banklarning iqtisodiy va siyosiy mustaqillik darajasi past bo'lib, Davlat byudjeti defisitini qoplash maqsadida Markaziy bankning emissiya mexanizmidan foydalaniladi. Buning natijasida muomalaga tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlanmagan pullar paydo bo'ladi va shuning asosida milliy

valyutaning qadrsizlanish jarayoni chuqurlashadi. Shu sababli, Davlat byudjeti defisitining me'yoriy darajada bo'lishini ta'minlash milliy valyutaning barqarorligiga erishish nuqtai-nazaridan muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro amaliyotda Davlat bdyujeti defisiti summasining nominal YaIM miqdorining 3 foizdan oshmasligi me'yoriy daraja sifatida qabul qilingan.

Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan monetar siyosat milliy valyutaning almashuv kurslariga, shu jumladan, nominal almashuv kursiga ta'sir etuvchi muhim omillardan biri sanaladi.

Ma'lumki, Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan monetar siyosat iqtisodiy mazmuniga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. Restriksion monetar siyosat.
2. Ekspansionistik monetar siyosat.

Restriksion monetar siyosat deganda, odatda, muomaladagi pul massasining o'sish sur'atlarini jilovlashga qaratilgan monetar siyosat tushuniladi.

Restriksion monetar siyosatni amalga oshirishda Markaziy bank quyidagi usullardan foydalanadi:

– Markaziy bankning majburiy zaxira stavkalarining darajasi oshiriladi;

– tijorat banklariga qimmatli qog'ozlar Markaziy bank tomonidan qayta sotib olish sharti bilan sotiladi;

– Markaziy bank tomonidan hukumatga va tijorat banklariga tegishli bo'lgan vaqtinchalik bo'sh pul mablag'lari depozit hisob raqamlariga jalb etiladi;

– Markaziy bank valyuta siyosati doirasida milliy valyutadagi pul mablag'lari hajmining o'sish sur'atlarini cheklashga qaratilgan operatsiyalarni amalga oshiradi.

Ekspansionistik monetar siyosat deganda muomaladagi pul massasining multiplikativ kengayishini ta'minlash asosida to'lovga qobil talabni rag'batlantirishga qaratilgan monetar siyosat tushuniladi.

Ekspansionistik monetar siyosatni amalga oshirishda Markaziy bank quyidagi usullardan foydalanadi:

- Markaziy bank qayta moliyalash stavkalarini pasaytiradi va tijorat banklariga beriladigan markazlashgan kreditlarning hajmini oshiradi;

- tijorat banklarining kreditlash hajmiga nisbatan Markaziy bank tomonidan belgilangan limitlar hajmi oshiriladi, ya'ni banklarga kreditlar miqdorini oshirishga imkoniyat yaratiladi.

- Markaziy bankning majburiy zaxira stavkalari pasaytiriladi;

- tijorat banklariga qimmatli qog'ozlar Markaziy bank tomonidan qayta sotish sharti bilan sotib olinadi;

- Markaziy bank valyuta siyosati doirasida milliy valyutadagi pul mablag'lari hajmining o'sish sur'atlarini oshirishga qaratilgan operatsiyalarni amalga oshiradi.

Restriksion monetar siyosat milliy valyutadagi pul massasining o'sish sur'atlarini pasaytirish va hatto uning hajmini qisqartirish imkonini beradi. Buning oqibatida milliy valyutaning qadri oshadi. Ammo restriksion monetar siyosat ichki to'lovga qobil talabni bo'g'ib qo'yadi. Natijada makroiqtisodiy o'sish sur'ati pasayadi.

Ekspansionistik monetar siyosat ichki to'lovga qobil talabni rag'batlantirish imkonini beradi. Natijada pul massasining yuqori sur'atlarda o'sishi, multiplikativ kengayishi yuz berishi mumkin.

Siyosiy risk, ya'ni mamlakat riski milliy valyutaning nominal almashuv kursini o'zgarishiga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Odatda, siyosiy risk chuqurlashganda mamlakatdan oltin-valyuta zaxiralarini katta miqdorda chiqib ketishi yuz beradi. Buning natijasida ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifi keskin kamayadi, to'lov balansining defisiti ortadi. Oqibatda milliy valyuta qadsizlanadi.

AQSH dollari kursining nobarqarorligi Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya va Xitoy kabi mamlakatlarni ham tashvishga solmoqda. Chunki, ularning xalqaro valyuta zaxiralarining asosiy qismi AQSH dollarida shakllangan. Shu sababli, 1999-yil yanvarda Yaponiya va Germaniya Moliya vazirlari AQSHga dollar, yevro va ienning kurslarini o'zaro bir-biriga bog'lashni taklif qildilar. Ammo AQSH Federal zaxira tizimining o'sha vaqtdagi rahbari A.Grinspen va Moliya vaziri R.Rubin ushbu taklifni qat'iyon rad etdilar. Ularning fikriga ko'ra, mazkur uch yetakchi valyuta kurslarini o'zaro bir-biriga bog'lashni joriy etish AQSH Federal zaxira tizimining ishsizlik va inflyatsiyaga qarshi kurashishga qaratilgan pul-kredit siyosatining mustaqilligiga putur yetkazadi¹.

"Yevrohudud"dagi qarz muammolari, Gretsiya, Ispaniya, Italiya, Portugaliyadagi og'ir moliyaviy holatlar, pirovard natijada, yevroning AQSH dollari va boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan kursining tebranishlariga va pasayishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, Gretsiyadagi og'ir iqtisodiy inqiroz holatlarini bartaraf etish maqsadida ajratilayotgan kreditlar va boshqa shakllardagi moliyaviy mablag'lar yevrodagi pul massasining oshishiga sabab bo'lmoqda.

2010-yil 7-mayda Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan mamlakatlarning rahbarlari tomonidan Gretsiyaga moliyaviy yordam berish dasturi ma'qullandi. Ushbu dasturga muvofiq, Gretsiya uch yil mobaynida 110 mlrd. yevro oladi. Mazkur yordamning Gretsiya uchun muhimligi shundaki, hozirgi kunda ushbu mamlakatdagi iqtisodiy ahvol juda og'ir: davlatning tashqi qarzi yalpi ichki mahsulot (YaIM) miqdoridan katta,

¹ Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: Дело и Сервис, 2007. – С. 625-626.

davlat byudjeti defisiti va tashqi qarzning umumiy miqdori 300 mlrd. yevrodan oshadi¹.

2012-yilda Kiprda moliyaviy qiyinchiliklarning boshlanganligi yevroning nominal almashuv kursi barqarorligiga nisbatan mavjud bo'lgan salbiy ta'sirni yanada kuchaytirishga xizmat qiladi. "Reyters" agentligining xabar berishicha, 2012-yilda Kiprga kamida 1,8 mlrd. yevro kerak. Bu esa, uning YaIMning 10 foizini tashkil etadi².

2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining oqibatlarini bartaraf etish maqsadida amalga oshirilgan chora-tadbirlar muomalaga katta miqdordagi pul mablag'larining paydo bo'lishiga olib keldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning xulosasiga ko'ra, "...so'nggi yillarda jahon iqtisodiyotida yuzaga kelayotgan muammolar, asosan, qo'shimcha pul bosib chiqarish va moliya bozorini shunday pullar bilan to'ldirish hisobidan hal etilishi ko'zga tashlanmoqda. Bu esa, o'z navbatida, kelgusida jilovlab bo'lmaydigan inflyatsiyaga, qimmatchilikka, zaxira va milliy valyutalarning qadrsizlanishiga va shu bilan bog'liq og'ir oqibatlarga olib kelishi mumkin"³.

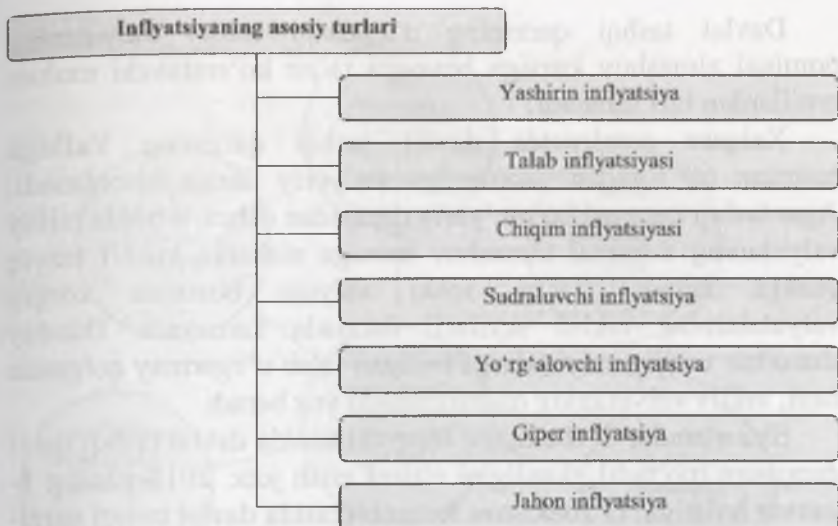
Milliy valyuta kursining barqarorligiga ta'sir qiluvchi muhim omillardan biri, shubhasiz, inflyatsiya hisoblanadi. Inflyatsiya ta'sirida milliy valyutaning qadri pasayadi.

Inflyatsiya lotincha **inflatio** so'zidan olingan bo'lib, ko'pchish, bo'rtish degan ma'noni anglatadi.

¹ Лидеры стран-участниц ЕС утвердили программу помощи Греции. <http://lenta.ru/news/2010>.

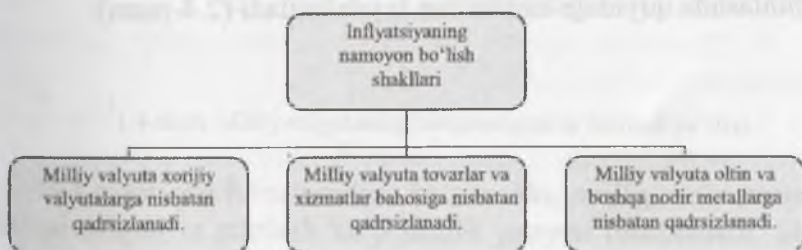
² Кипр обратился к ЕС за финансовой помощью. <http://lenta.ru/news/2012>.

³ Karimov I.A. 2012-yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi. – Toshkent: O'zbekiston, 2012. - B. 4.

1.2-rasm. Inflyatsiyaning asosiy turlari.

1.2-rasmdan ko‘rinib turibdiki, inflyatsiyaning bir nechta turlari bo‘lib, ular milliy valyutaning almashuv kurslariga o‘ziga xos tarzda ta’sir ko‘rsatadi.

1.3-rasm. Inflyatsiya mohiyatining namoyon bo‘lish shakllari.

1.3-rasmda keltirilgan ma’lumotlardan ko‘rinadiki, inflyatsiyaning uchta namoyon bo‘lish shakli mavjud bo‘lib, ularning barchasi milliy valyutaning qadrsizlanishi bilan bog‘liqdir.

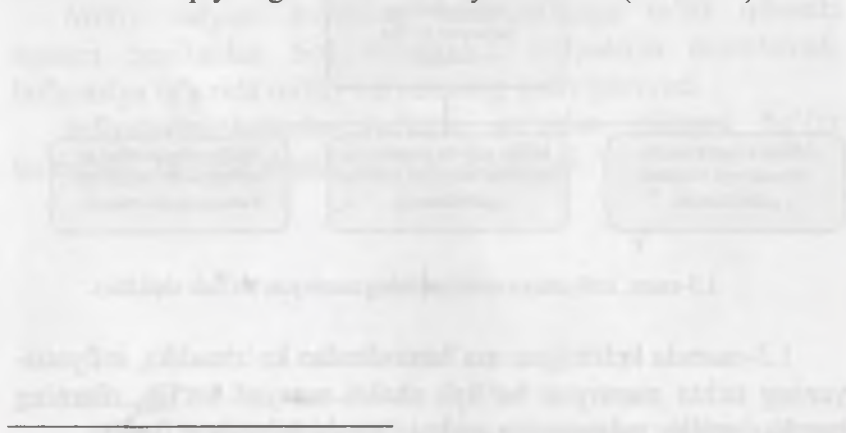
Davlat tashqi qarzining o'zgarishi milliy valyutaning nominal almashuv kursiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biri sanaladi.

Xalqaro amaliyotda davlat tashqi qarzining YaIMga nisbatan 60 foizdan oshmasligi me'yoriy daraja hisoblanadi. Agar tashqi qarz ushbu me'yoriy darajadan oshsa, u holda milliy valyutaning nominal almashuv kursiga nisbatan kuchli tazyiq yuzaga keladi. Ya'ni, ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalarning taklifi sezilarli darajada kamayadi. Bunday sharoitda xorijiy valyutalarga bo'lgan talab o'zgarmay qolganda ham, milliy valyutaning qadrsizlanishi yuz beradi.

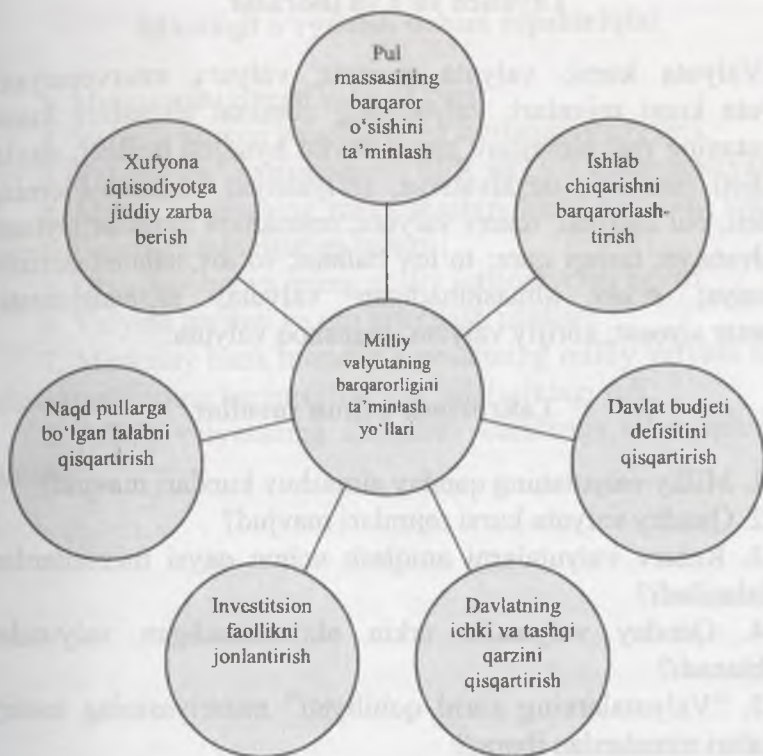
Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasida davlat tashqi qarzi darajasini mo'tadil ekanligini e'tirof etish joiz. 2014-yilning 1-yanvar holatiga, O'zbekiston Respublikasida davlat tashqi qarzining darajasi YaIMga nisbatan 17,0 foizni tashkil etdi¹. Bu esa, davlat tashqi qarzining mo'tadil darajada ekanligini ko'rsatadi.

Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish, aholining turmush farovonligini ta'minlash uchun muhim zamin yaratadi.

Xalqaro amaliyotda milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashda quyidagi usullardan foydalaniladi (2.4-rasm):

¹ Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. – Toshkent: O'zbekiston, 2014. - B. 5.

1.4-rasm. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash yo'llari.

2.4-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash ko'p omilli jarayon hisoblanadi. Shu sababli, har bir omilning ta'sirini to'g'ri baholash muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tayanch soʻz va iboralar

Valyuta kursi; valyuta pariteti; valyuta intervensiyasi; valyuta kursi rejimlari; valyutaning nominal almashuv kursi; valyutaning real almashuv kursi; davlat byudjeti defisiti; davlat byudjeti profisiti; devalvatsiya; inflyatsiya; Mandell-Fleming modeli; pul massasi; rezerv valyuta; restriksion monetar siyosat; revalvatsiya; tashqi qarz; toʻlov balansi; toʻlov balansi defisiti; emissiya; erkin almashinadigan valyuta; ekspansionistik monetar siyosat; xorijiy valyuta; yumshoq valyuta.

Takrorlash uchun savollar

1. Milliy valyutaning qanday almashuv kurslari mavjud?
2. Qanday valyuta kursi rejimlari mavjud?
3. Rezerv valyutalarni aniqlash uchun qaysi mezonlardan foydalaniladi?
4. Qanday valyutalar erkin almashinadigan valyutalar hisoblanadi?
5. "Valyutalarning xarid qobiliyati" nazariyasining asosiy qoidolari nimalardan iborat?
6. "Suzuvchi valyuta kurslari" nazariyasining mazmuni nimalarda namoyon boʻladi?
7. "Belgilangan paritetlar va valyuta kurslari" nazariyasining asosiy qoidolari nimalardan iborat?
8. Milliy valyutaning almashuv kurslariga qaysi omillar taʼsir koʻrsatadi?
9. Milliy valyutaning barqarorligini taʼminlashda qoʻllaniladigan qanday usullarni bilasiz?
10. Devalvatsiya nima maqsadda amalga oshiriladi?
11. Revalvatsiya nima maqsadda amalga oshiriladi?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1. Muvozanatlashgan valyuta kursi.
2. Valyuta kursini baholashning zamonaviy usullari.
3. Valyuta kursi xususidagi FEER va DEER konsepsiyalari.
4. Milliy valyutaning real almashuv kursi va uning mamlakatning eksport salohiyatiga ta'siri.
5. Devalvatsiya va uning milliy iqtisodiyotga ta'siri.
6. Valyuta pariteti va uni hisoblash usullari.
7. Markaziy bank monetar siyosatining milliy valyuta almashuv kurslarining barqarorligini ta'minlashdagi roli.
8. Milliy valyutaning almashuv kurslariga ta'sir qiluvchi omillar.

II BOB. VALYUTA TIZIMLARI VA ULARNING ELEMENTLARI

2.1. Valyuta munosabatlari va ularni yuzaga kelish asoslari

Xalqaro valyuta munosabatlari xalqaro iqtisodiy munosabatlarning muhim, ajralmas tarkibiy qismidir.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

- xalqaro mehnat taqsimoti;
- xalqaro savdo;
- to'g'ridan-to'g'ri va portfelli investitsiyalarning xalqaro miqyosdagi harakati;
- ssuda kapitalining xalqaro miqyosdagi harakati;
- xalqaro valyuta-kredit va moliya munosabatlari;
- xalqaro iqtisodiy integratsiya.

Xalqaro valyuta munosabatlari valyutalarning xalqaro miqyosdagi harakati natijasida yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlardir.

Xalqaro valyuta munosabatlarining subyektlari bo'lib, davlat, kompaniyalar, banklar, jismoniy shaxslar va xalqaro moliya institutlari hisoblanadi.

Ammo har qanday valyuta xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda to'lov vositasi vazifasini bajara olmaydi. Ushbu vazifani, asosan, taraqqiy etgan mamlakatlarning milliy valyutalari va xalqaro hisob birligi bo'lgan SDR (mablag'lar jalb qilishning maxsus huquqi) bajaradi.

Xalqaro valyuta munosabatlarining yuzaga kelishi dastlab xalqaro savdoning yuzaga kelishi bilan izohlanadi.

Xalqaro mehnat taqsimotining yuzaga kelishi davlatlar o'rtasida tashqi savdo munosabatlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. O'z navbatida, tashqi savdoni amalga oshirish turli mamlakatlarning valyutalarini bir-biriga ayirboshlash zaruriyatini yuzaga keltirdi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya va globallashuv jarayonlarining chuqurlashishi natijasida tadbirkorlik kapitali (to'g'ri va portfelli xorijiy investitsiyalar) va ssuda kapitalining (xalqaro kreditlar) xalqaro miqyosdagi oqimi kuchaydi. Bu esa, xalqaro valyuta munosabatlarini rivojlantirishga kuchli turtki berdi.

Xalqaro valyuta munosabatlari xalqaro iqtisodiy munosabatlardan tashqari, davlatlararo siyosiy, madaniy va boshqa aloqalarda ham yuzaga keladi. Masalan, xorijiy davlatlarda diplomatik vakolatxonalar ochish va saqlash, o'zga davlatlar hududida harbiy qismlar saqlash, madaniy tadbirlarni amalga oshirishda valyuta munosabatlari paydo bo'ladi.

Banklarning paydo bo'lishi va ular faoliyatining rivojlanishi xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanishiga kuchli turtki berdi. Banklar, ayniqsa, tijorat banklari xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish markazlariga aylanishdi. Transmilliy banklarning paydo bo'lishi bilan xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanishi yangi bosqichga chiqdi. Transmilliy banklarning dunyo bo'ylab filiallar tarmog'ining kengligi xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tezligi va hajmini oshirish imkonini berdi. Albatta, mazkur jarayonda xalqaro elektron to'lov tizimlari muhim o'rin tutadi. Hozirgi davrda, davlatlararo xalqaro hisob-kitoblarning asosiy qismi SVIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) tizimi orqali o'tadi.

SVIFT tizimi 1973-yilda 15 ta g'arb davlatining 240 ta banki tomonidan tashkil qilingan edi. U faoliyatini 1977-yildan boshladi. Hozirgi kunda SVIFT faoliyati dunyoning 90 mamlakatidagi 4000 dan ortiq bankni qamrab olgan.

Xalqaro valyuta munosabatlari ishlab chiqarish munosabatlariga nisbatan hosilaviy bo'lsa-da, ularning rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, xalqaro kreditlar va xorijiy investitsiyalar kompaniyalar ishlab chiqarish faoliyatini zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan qurollantirish imkonini beradi. O'z navbatida, xalqaro kreditlar

va investitsiyalarning harakati xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanish darajasiga bog'liq.

Garchi oltinni demonetizatsiya qilish 1978-yilda tugallangan bo'lsa-da, hamon oltinning xalqaro valyuta munosabatlariga ta'siri sezilib turibdi. Mazkur ta'sir quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- oltin xalqaro kreditlar uchun garov ta'minoti vazifasini o'tamoqda;

- xorijiy valyutalarda yetarlicha zaxiraga ega bo'lmagan davlatlar oltinni sotish yo'li bilan o'zlarining tashqi majburiyatlari yuzasidan to'lovlarni amalga oshirmoqdalar;

- oltin hamon noyob metall sifatida insonlarni o'ziga jalb etmoqda. Bu esa, oltinni oldi-sotdi qilish bilan bog'liq bo'lgan katta miqdordagi valyuta operatsiyalarini yuzaga keltirmoqda.

Jahon iqtisodiy inqirozlari xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Dunyo miqyosida birinchi marta iqtisodiy inqirozning xalqaro valyuta munosabatlariga ta'siri 1929–1933-yillarda yuz bergan jahon iqtisodiy inqirozi - "Buyuk depressiya" paytida yuz berdi.

Mazkur iqtisodiy inqiroz natijasida banklarning ommaviy ravishda bankrot bo'lishi yuz berdi, AQSH va Yevropa mamlakatlarida inflyatsiya kuchaydi, oltinni markaziy banklarning zaxirasiga olib qo'yish boshlandi. Buning natijasida xalqaro valyuta munosabatlari izdan chiqdi. Chunki, davlatlarning xorijiy valyutalardagi majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish imkoniyati keskin cheklanib qolgan edi.

Buyuk depressiya va uning oqibatlari dunyo miqyosida xalqaro valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi xalqaro tashkilotni yaratish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Shu tariqa, 1944-yilda AQSHning Bretton-Vuds shahrida bo'lib o'tgan xalqaro konferensiyaning qarori bilan Xalqaro valyuta fondi tashkil etildi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro valyuta munosabatlarini xalqaro miqyosda hisob-kitoblarni xalqaro to'lov vositalari orqali amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy munosabatlarning yig'indisi sifatida e'tirof etish mumkin.

2.2. Milliy valyuta tizimi va uning elementlari

Milliy valyuta tizimi – bu alohida olingan bir mamlakatda valyuta munosabatlarini tashkil qilishning davlat-huquqiy shaklidir.

Davlat shakli deyilishining sababi shundaki, valyuta munosabatlari davlat tomonidan tashkil etiladi.

Huquqiy shakli deyilishining sababi shundaki, valyuta munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish maqsadida o'rnatilgan qoidalarga rioya qilish va ularni bajarish valyuta munosabatlarining barcha ishtirokchilari uchun majburiydir.

Milliy valyuta tizimi mintaqaviy va jahon valyuta tizimlarining yuzaga kelishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Milliy valyuta tizimi quyidagi elementlardan tashkil topadi:

1. Milliy valyuta.

Har qanday mamlakat milliy valyuta tizimining dastlabki elementi bo'lib, uning milliy valyutasi hisoblanadi (O'zbekistonda so'm, AQSHda – dollar, Rossiyada – rubl va hokazo).

2. Milliy valyutaning almashinish sharti.

Har qanday milliy valyuta almashinish shartiga ko'ra, quyidagi uch turdan biriga kiradi:

- to'liq almashinadigan valyuta;
- qisman almashinadigan valyuta;
- umuman almashinmaydigan valyuta.

3. Milliy valyuta kursining rejimi.

Valyuta kursining uch asosiy rejimi bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- erkin suzish rejimi;
- qat'iy belgilangan kurs rejimi;

7. Milliy valyuta bozori va oltin bozorining rejimi.

O'zbekiston Respublikasida oltin savdosiga nisbatan davlat monopoliyasi mavjud. Shu sababli, milliy oltin bozori mavjud emas.

8. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibini belgilash.

Odatda, Markaziy bank tomonidan xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi, hisob-kitob shakllaridan foydalanish mexanizmi belgilab beriladi.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunining 18-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi hududida barcha hisob-kitoblar va to'lovlar milliy valyutada amalga oshiriladi.

9. Mamlakatda xalqaro valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi davlat organlari.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunining 10-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki O'zbekiston Respublikasida valyutani tartibga soluvchi davlat organidir.

Mazkur Qonunning 20-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va Davlat Bojxona qo'mitasi O'zbekiston Respublikasida valyutani nazorat qiluvchi organlardir.

2.3. Yevropa valyuta tizimi

Yevropa valyuta tizimi (YEVT) 1979-yilda tashkil etilgan. Ushbu tizim to'rt tarkibiy qismdan iborat:

1. Yevropa valyuta birligi (ECU).
2. Valyutalar va ma'lumotlarni almashish mexanizmi.
3. Kredit shart-sharoitlari.
4. Transfert mexanizmi.

Bundan tashqari, Yevropa valyutaviy hamkorlik fondi tashkil etildi va unda Yevropaning rezerv aktivlarining ma'lum qismi to'plandi. Bu esa, Valyutalarning almashuv kurslari

mexanizmini himoya qilish maqsadida qisqa muddatli valyuta intervensiyalarini amalga oshirish imkonini berdi.

YEVTga a'zo mamlakatlarning markaziy banklari uzoq yillar mobaynida valyuta intervensiyasi vositasida milliy valyutalar almashuv kurslarining keskin tebranishlariga barham berib keldilar. Faqat 1992–1993-yil sentyabrda yuz bergan valyuta inqirozi paytida YEVTga a'zo bo'lgan ayrim mamlakatlarning markaziy banklari (Angliya Markaziy banki, Italiya Markaziy banki) tomonidan amalga oshirilgan valyuta intervensiyasi kutilgan natijani bermadi. Masalan, Angliya va Italiya Markaziy banklari tomonidan valyuta intervensiyasi doirasida AQSH dollarining sotilishi funt sterling va Italiya lirası kursining pasayish tendensiyasiga barham bera olmadi. Natijada mazkur valyutalar YEVTdan chiqarib tashlandi. Chunki, ushbu valyutalarning kursini belgilangan chegaraviy darajada saqlab turishning iloji bo'lmadi.

XX asrning 70–90-yillarida YEVTga a'zo markaziy banklar tomonidan amalga oshirilgan valyuta intervensiyalari obyekti bo'lib AQSH dollari hisoblanar edi. Bu davrlarda valyuta intervensiyasi AQSHdagiga nisbatan tovarlar bahosini keskin o'sib ketishiga yo'l qo'ymaslik yoki AQSH dollarining YEVT mamlakatlarida keskin tebranishining oldini olish maqsadida qo'llanilar edi. Masalan, Fransiyada AQSH dollari kursining pasayishi yuz berganda nemis markasi sotilardi, AQSH dollari sotib olinardi. Italiyada esa, AQSH dollarining kursi pasaysa, Italiya Markaziy banki AQSH dollari, nemis markasi va golland guldenini sotar edi. Ana shu yo'l bilan AQSH dollarining tebranishi natijasida YEVTda yuzaga keladigan salbiy holatlarga barham berilar edi.

1979-yildan boshlab valyuta intervensiyasi mexanizmi EI mamlakatlarida tubdan o'zgardi. Ya'ni, YEVTdagi har bir valyuta uchun EKYuga nisbatan markaziy kurs belgilandi va bu kurs faqatgina kurs qayta ko'rib chiqilganda o'zgartirilar edi. YEVTdagi har qanday ikkita valyutaning EKYuga nisbatan

markaziy kurslari o'rtasidagi nisbat ikki tomonlama paritetni tashkil etar edi. Ushbu ikki tomonlama paritetdan kursning tebranish chegarasi $\pm 4,5\%$ qilib belgilangan edi. Chunki bu vaqtda milliy valyutalarning paritetdan tebranish diapazoni $\pm 2,25$ qilib belgilangan edi.

Agar ikki valyuta ikki tomonlama paritetdan tebranish chegarasiga yetsa, u holda, majburiy intervensiya amalga oshiriladi. Ushbu intervensiya har ikkala Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Kuchli valyutaning emitenti zaif valyutani etarli darajada ko'p miqdorda sotib olishi, kuchli valyutani sotishi mumkin edi. Zaif valyutaning emitenti esa, kuchli valyutani cheklanmagan miqdorda o'zining milliy valyutasiga sotishi mumkin edi.

Majburiy valyuta intervensiyasini amalga oshirish uchun, albatta, kuchli valyutaning emitenti zaif valyutaning emitentiga limitsiz kredit liniyasini ochib qo'yishi zarur. Bunday kreditlarning muddati valyuta intervensiyasi amalga oshirilgan oy tugagandan keyin 45 kun qilib belgilangan edi, keyinchalik 75 kun qilib belgilandi. Mazkur kreditlar ularni olgan mamlakatlar markaziy banklarining iltimosiga ko'ra 3 oygacha muddatga tiklanishi mumkin edi. Lekin tiklanganda beriladigan kreditning miqdori cheklangan bo'lib, mamlakatning qisqa muddatli kreditlash fondidagi badalining ikki barobari miqdorida belgilangan edi.

YEVTga a'zo mamlakatlarning qisqa muddatli kreditlash fondi (Short Term Monetary Support) mavjud bo'lib, ushbu Fond mablag'lari hisobidan majburiy tarzda amalga oshiriladigan valyuta intervensiyasining uzluksizligi ta'minlanadi.

Shuningdek, YEVT mamlakatlarida AQSH dollarining kursiga ta'sir etish maqsadida kollektiv tarzda valyuta intervensiyasini amalga oshirish bo'yicha boy tajriba to'plangan.

YEVTni tashkil qilish va tartibga solish borasidagi tajribalar shuni ko'rsatadiki, valyuta inqirozlari paytida valyuta

kurslarining tebranish diapazonini keskin oshirish zaruriyati yuzaga keladi. Masalan, 1992–1993-yillardagi valyuta inqirozlari paytida YEVT valyutalarining tebranish diapazoni ± 15 foizgacha kengaydi.

1988-yil iyun oyida Yevropa kengashi Iqtisodiy va valyuta ittifoqi (IVI) g'oyasini amalga oshirish to'g'risidagi qarorni qabul qildi. Jak Delor raisligidagi Qo'mitaga yagona valyutani muomalaga kiritish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni aniqlash va tegishli xulosalarni shakllantirish vazifasi topshirildi. Oradan bir yil o'tgandan so'ng J.Delor hisobot berdi va shundan keyin Yevropa kengashi 1990 yil 1 iyuldan boshlab IVIning yaratishning birinchi bosqichini amalga oshirishni boshladi.

1992-yil 7-fevralda Maastricht shahrida (Niderlandiya) imzolangan shartnoma Yevropa valyuta ittifoqini tuzish yo'lidagi hal qiluvchi qadam bo'ldi. Mazkur shartnomada birinchi marta inflyatsiya darajasi, valyutalarning almashuv kursi, foiz stavkasi, byudjet defisiti va IVI ga a'zo mamlakatlarning qarziga nisbatan aniq talablar qo'yildi. Jumladan, inflyatsiyaning yillik darajasini 2 foizdan oshmasligi, davlat byudjeti defisitining YalMga nisbatan darajasini 3 foizdan oshmasligi, davlatning qarzini YalMga nisbatan 60 foizdan oshmasligi belgilab qo'yildi. Bu esa, yevroning barqarorligini ta'minlash nuqtai-nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

1994-yil 1-yanvarda Yevropa valyuta institutining tashkil etilishi bilan IVIning yaratishning ikkinchi bosqichi boshlandi.

1998-yil 2-mayda Bryusselda bo'lib o'tgan maxsus yig'ilishda IVIning uchinchi bosqichida ishtirok etadigan 11 ta mamlakat aniqlandi. Yagona valyuta zonasiga Daniya, Shvetsiya va Buyuk Britaniya kirmay qoldi.

1998-yilning 1-iyunida Yevropa Markaziy bankining tashkil etilishi bilan Yevropa valyuta instituti o'z faoliyatini tugatdi.

1999-yilning 1-yanvaridan boshlab yevro naqd pulsiz shaklda, 2002-yil 1-yanvardan boshlab esa, naqd valyuta shaklida muomalaga kiritildi. 2014-yilning 1-yanvar holatiga,

Yevropa Ittifoqiga 27 mamlakat a'zo bo'lgani holda, yevrohudud 18 ta davlatdan iborat va mazkur mamlakatlar o'zlarining milliy valyutasidan umuman voz kechishdi.

2.4. Jahon valyuta tizimi va uning evolyutsiyasi

Jahon valyuta tizimi davlatlararo valyuta munosabatlarini tashkil qilish shakli bo'lib, xalqaro shartnomalar asosida yuzaga keladi.

Hozirga qadar jahon valyuta tizimining shakllanishi va rivojlanishi to'rt bosqichni bosib o'tdi.

Birinci jahon valyuta tizimi 1870-yilda Parijda bo'lib o'tgan davlatlararo kelishuv natijasida yuzaga keldi. Bunda oltin standarti joriy etildi va oltin yagona xalqaro to'lov vositasi sifatida e'tirof etildi.

Ammo 1914-yilda Birinci jahon urushining boshlanishi oltin standartidan foydalanish amaliyotiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1914–1915-yillarda dastlab Buyuk Britaniya, keyin esa, qolgan Yevropa davlatlari oltinni eksport qilishni chekladilar. AQSH urushga kech qo'shilganligi uchun mazkur cheklov 1917-yilda joriy etildi.

Buyuk Britaniya funt sterlingdagi xalqaro to'lovlarni to'xtatdi. Import qilingan oltinlarning barchasi Angliya Markaziy bankining zaxirasiga olinib boshladi.

1922-yilda Italiyaning Genuya shahrida bo'lib o'tgan xalqaro konferensiyada Ikkinchi jahon valyuta tizimi yuzaga keldi. Uning muhim natijasi bo'lib, oltin-deviz standartining joriy etilganligi hisoblanadi. Ya'ni, oltin bilan birga, 30 ta mamlakatning milliy valyutasiga xalqaro to'lov vositasi maqomi berildi.

Ammo Ikkinchi jahon valyuta tizimi haqiqatda Buyuk Britaniyaning funt sterlingi standartiga aylandi. Ya'ni, funt sterling asosiy rezerv valyutaga aylandi. Bu esa, quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

1. Birinchi jahon urushi paytida funt sterling boshqa Yevropa valyutalariga nisbatan kam darajada qadrsizlandi (20%). Qolgan Yevropa valyutalari, xususan, Fransiya franki 80 foizgacha qadrsizlandi. Holbuki, Fransiya franki yetakchi valyutaga aylanishga da'vogarlik qilayotgan edi.

2. XX asrning 20-yillarida Angliya ochiq iqtisodiyotga ega edi. Boshqa davlatlar Angliya bilan savdo-sotiq qilib funt sterling ishlab olish imkoniyatiga ega edi. Bu vaqtda AQSH yopiq iqtisodiyotga ega edi.

3. Angliya banklari bu davrda keng tarqalgan xorijiy filiallarga ega edi. AQSH banklari esa, xorijiy filiallarga deyarli ega emas edi.

4. XX asrning 20-yillarida Angliya banklari tomonidan xalqaro savdoning 60 foizgacha qismi moliyalashtirilar edi.

Yuqorida qayd etilgan sabablar Buyuk Britaniya funt sterlingini dunyo miqyosida xalqaro zaxiralar hajmidagi salmog'ining oshishiga olib keldi. 1913-yilda dunyo bo'yicha xalqaro valyuta zaxiralarining 47 foizi funt sterlingga to'g'ri kelgan bo'lsa, 1928-yilda ushbu ko'rsatkich 77 foizni tashkil etdi¹.

Ammo Ikkinchi jahon valyuta tizimi ham bir qator sabablarga ko'ra, inqirozga uchradi. Ushbu sabablardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Buyuk Britaniya hukumati tomonidan Birinchi jahon urushidan keyin deflyatsion siyosatni olib borilganligi.

Deflyatsion siyosat funt sterlingning oltinga nisbatan paritetini urnshdan oldingi darajaga yetkazish maqsadida amalga oshirildi. Ammo ushbu siyosat kutilgan natijani bermadi va aksincha, valyutaviy inqirozga olib keldi. Buning sababi shundaki, Buyuk Britaniya funt sterlingning qat'iy belgilangan kursini saqlab turdi. Bu vaqtda, ularning tashqi iqtisodiy hamkorlari bo'lgan mamlakatlar devalvatsiyani amalga oshirdilar. Natijada Buyuk Britaniyaning tashqi savdodagi

¹ Officer L. Gold Standart, 2001 ma'lumotlari.

raqobatbardoshligi keskin pasaydi va to'lov balansining defisiti miqdori oshdi. Fransiya, Germaniya va Belgiyaning milliy valyutalari Birinchi jahon urushida yuqori sur'atda devalvatsiyaga uchraganligi sababli ularning kursi past darajada qoldi. Buning natijasida mazkur mamlakatlarda to'lov balansida katta ijobiy saldo yuzaga keldi va oltinni katta miqdorda oqib kelishi yuz berdi.

2. Birinchi jahon urushidan keyin AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniya Markaziy banklari tomonidan sterilizatsiyalashgan valyuta intervensiyasini amalga oshirilganligi.

Buning natijasida Markaziy banklarning foizli daromad keltiruvchi ichki aktivlarining yillik o'zgarishi yuz berdi va u oltinning taklifini keskin qisqartirdi.

3. Markaziy banklar o'rtasida xalqaro rezervlarning notekis taqsimlanishining yuzaga kelganligi.

Oltin-deviz standartini birinchi bo'lib Kanada 1929-yilda tark etdi.

1944-yilda AQSHning Bretton-Vuds shahrida bo'lib o'tgan xalqaro konferensiya natijasiga ko'ra Uchinchi jahon valyuta tizimi tashkil topdi.

Uning muhim natijalari quyidagilardan iborat:

1. Xalqaro miqyosda qat'iy belgilangan kurs rejimi joriy qilindi.

Milliy valyutalarning kursi ularning paritetidan 1 foizgacha tebranishi mumkin edi. Buning natijasida davlatlar o'rtasidagi tashqi savdo munosabatlarida yuzaga keladigan valyuta riski muammosiga barham berildi.

2. AQSH dollari va Buyuk Britaniyaning funt sterlingiga xalqaro rezerv valyuta maqomi berildi.

3. Yangi rezerv aktiv – qarz olishning maxsus huquqi (SDR) yaratildi.

SDR sun'iy valyuta bo'lib, XVFGa a'zo mamlakatlar o'rtasida, ularning Fonddagi kvotasiga qarab taqsimlanadi va

xorijiy valyutalar sotib olishda, kreditlar berishda va davlatlar o'rtasidagi to'lovlarni amalga oshirishda qo'llaniladi.

Uchinchi jahon valyuta tizimi faoliyat ko'rsatishi bilan o'zgarishlar bilan dolzarb muammoga duchor bo'ldi: bilateralizm va dollar yetishmasligi muammosi.

Bilateralizm (bilateralism) deganda tashqi savdoni ikki tomonlama xalqaro shartnoma asosida amalga oshirish tushuniladi.

Ikkinchi jahon urushi unda ishtirok etgan barcha davlatlarning (AQSHdan tashqari) iqtisodiyotini xonavayron qildi. Buning natijasida mazkur davlatlar valyutaviy nazoratni saqlab turishga majbur bo'ldilar. Shu sababli, har bir mamlakat o'zining tashqi savdo hamkori bo'lgan mamlakat bilan valyutaviy nazorat shakllarini hisobga olgan holda eksport-import shartlarini kelishib olar edi. Bu esa, o'z navbatida, tashqi savdoni rivojlantirishga to'sqinlik qilar edi.

Bu davrda, ya'ni 1946–1950-yillarda AQSH dollari yagona xalqaro to'lov vositasi vazifasini bajaradigan valyuta bo'lib qolgan edi. Ammo **“dollar ocharchiligi”** (dollar shortage) deb nomlanuvchi muammo yuzaga keldi. Ushbu muammoning mohiyati shundaki, Ikkinchi jahon urushining so'ngiga kelib (1945-y.) G'arbiy Yevropa va Yaponiyaning oltin zaxiralari tamom bo'ldi. Chunki, Ittifoqchilarning harbiy xarajatlari oltin hisobidan moliyalashtirilgan edi. Ularning oltinlari AQSHga oqib ketdi. Bu davrda Yevropani zarur import tovarlar bilan faqat AQSH ta'minlay olar edi. Yevropa davlatlarida esa, AQSHdan qilinadigan importni to'lash uchun zarur bo'lgan dollar yetishmas edi.

1955-yilga kelib yuqorida qayd etilgan har ikkala muammoni hal qilishga muvaffaq bo'lindi. G'arbiy Yevropa davlatlari valyutalarining 1955-yilga kelib konvertirlanadigan valyutalarga aylanishi, ularning to'lov balansini joriy operatsiyalar bo'limida ijobiy saldoning ta'minlanishi, AQSHdan katta miqdorda moliyaviy yordamning olinishi

bilateralizm va dollar yetishmasligi muammosini hal qilish imkonini berdi. AQSH «Marshall rejasi»ga asosan Yevropaga 13 mlrd. dollar miqdorida moliyaviy yordam va xalqaro kreditlar berdi. Ushbu mablag'larni berish evaziga AQSH Yevropa davlatlariga uskunalarni AQSHdan sotib olish va mahalliy xomashyo bazalariga AQSHni kiritish shartini qo'ydilar.

Ammo haqiqatda Uchinchi jahon valyuta tizimi AQSH dollari standartining gegemonligiga aylandi. Buning quyidagi sabablari mavjud edi:

1. AQSHning Ikkinchi jahon urushidan keyin jahon tovar bozorlarida raqobatchilari yo'q edi.

Germaniya, Italiya, Yaponiya urushda mag'lubiyatga uchradi, Yevropaning qolgan davlatlari ham urush natijasida xonavayron bo'ldi. Bu esa, AQSHning tovarlar eksporti hajmini oshirish imkoniyatini keskin oshirdi.

2. AQSH Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrdan to XX asrning 50-yillariga qadar dollarga bo'lgan ishonchni mustahkamlash maqsadida uning devalvatsiya bo'lishiga yo'l qo'ymaslik siyosatini olib bordi.

3. AQSH dollarini cheklanmagan miqdorda oltinga qat'iy belgilangan baho bo'yicha almashtirish joriy qilingan edi. Bunda 1 untsiya oltinning bahosi 35 dollar qilib belgilangan edi.

XX asrning 60-yillariga kelib, AQSHda pullar taklifining keskin oshishi natijasida inflyatsiyaning kuchayishi yuz berdi. O'z navbatida, pullar taklifining keskin oshishi ishsizlikni qisqartirishga qaratilgan siyosatning olib borilishi va davlat byudjeti defisitini AQSH FZT kreditlari hisobidan moliyalashtirilishi oqibati edi. Ayniqsa, Vetnamdagi urush AQSH davlat byudjeti defisitining keskin oshishiga olib keldi.

Yuqorida qayd etilgan holatlar qat'iy belgilangan kurslar tizimining barham topishiga olib keldi.

Bundan tashqari, XX asrning 60-yillariga kelib, Yevropa davlatlari katta eksport salohiyatiga ega bo'ldi va buning

natijasida ularda katta miqdorda AQSH dollari to'plana boshladi. Bunday sharoitda dollarni oltinga almashtirib berishni davom etishi AQSHning oltin zaxiralarini keskin kamayishiga olib kelar edi.

Chikago universitetining professori M.Fridmen 1971-yilda AQSH Prezidenti Richard Niksonga yozma ravishda murojaat qildi. Ushbu murojaatnomada oltinning qat'iy belgilangan bahosini bekor qilish va oltinni qat'iy belgilangan bahoda dollarga almashtirib berishni to'xtatishning zarurligi asoslab berilgan edi. M.Fridmenning xulosasiga ko'ra, oltinning qat'iy belgilangan bahosi AQSHning tashqi savdo hamkorlarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda va ushbu holatning davom etishi AQSH oltin zaxiralarining tugashiga olib keladi. M.Fridmenning ushbu xulosasi aniq raqamlar tahliliga asoslangan edi. Xususan, 1971-yilga kelib, AQSH oltin zaxirasi miqdori belgilangan chegaraviy darajaga (10 mlrd. dollar) yaqinlashib qolgan edi.

AQSH Prezidenti R.Nikson, Federal zaxira tizimining Prezidenti A.Byornsnings qat'iy iltimoslariga qaramasdan, M.Fridmenning takliflarini qabul qildi. Buning natijasida, 1971-yil 15-avgustda oltin bozorida intervensiya qilish to'xtatildi, baholar va ish haqining o'sishiga nisbatan 90 kunlik moratoriy e'lon qilindi va importga nisbatan 10 foizlik soliq joriy qilindi. Bu esa, Bretton-Vuds jahon valyuta tizimiga berilgan juda kuchli zarba edi.

1976–1978-yillarda Yamaykada bo'lib o'tgan xalqaro konferensiyaning natijalariga ko'ra, To'rtinchi jahon valyuta tizimi tashkil topdi.

Uning muhim natijalari quyidagilardan iborat:

1. Qat'iy belgilangan kurslar tizimi bekor qilindi va natijada barcha valyutalarni erkin suzish rejimiga o'tkazish tavsiya qilindi.

AQSH dollarining oltinga almashtirib berish tartibining bekor qilinishi bilan qat'iy belgilangan kurslar tizimi barham topdi.

2. Germaniya markasi va Yaponiya ieniga xalqaro rezerv valyutalar maqomi berildi.

3. Oltinni demonetizatsiya qilish jarayoni rasman tugallandi. Ya'ni, oltindan xalqaro munosabatlarda to'lov vositasi sifatida foydalanish ta'qiqlandi.

4. SDRning xalqaro to'lov vositasi sifatidagi rolini oshirishning zarurligi asoslandi.

SDRning o'z qiymati bo'lmaganligi sababli, uning qiymati valyuta savati bo'yicha aniqlanadi.

2.1-jadval

SDRning valyuta savati¹

Davrlar	AQSH dollari	Yevro	Yena	Funt sterling
1999-2000	0,5820 (39 %)	0,3519 (32 %)	27,2 (18 %)	0,1050 (11 %)
2001-2005	0,5770 (44 %)	0,4260 (31 %)	21,0 (14 %)	0,0984 (11 %)
2006-2010	0,6320 (44 %)	0,4100 (34 %)	18,4 (11 %)	0,0903 (11 %)
2011-2015	0,6600 (41,9%)	0,4230 (37,4%)	12,1000 (9,4%)	0,1110 (11,3%)

1.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, SDRning valyuta savati har 5 yilda ko'rib chiqiladi va unda AQSH dollarining salmog'i sezilarli darajada yuqoridir. Bu esa, AQSH dollarining xalqaro hisob-kitoblardagi salmog'ining yuqori ekanligi bilan izohlanadi.

To'rtinchi jahon valyuta tizimining hozirgi, zamonaviy bosqichida AQSH dollari va yevro yetakchi rezerv valyutalar bo'lib turibdi. Ammo har ikkala rezerv valyutaning almashuv kurslarining nobarqarorligi xalqaro valyuta munosabatlarini amalga oshirishda qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda. Biroq, xalqaro rezerv valyutalar atalmish Buyuk Britaniya funt sterlingi va Shveytsariya frankining nominal almashuv kursining

¹ www.imf.org. Sayti ma'lumotlari.

barqarorligi kuzatilmoqda. Buning ustiga, Kanada dollari va Avstraliya dollari ham rezerv valyuta bo'lishga da'vogar bo'lib turibdi.

2.5. O'zbekiston Respublikasi valyuta tizimi

O'zbekiston Respublikasining zamonaviy valyuta tizimi 1994-yilning 1-iyulidan boshlab, ya'ni milliy valyuta-so'mning muomalaga kiritilishi bilan shakllandi.

1991-yilda O'zbekiston tarixiy g'alabaga-siyosiy mustaqillikka erishdi. Ammo iqtisodiy mustaqillikka erishishning iloji bo'lmadi. Chunki, har qanday mamlakat iqtisodiy mustaqilligining muhim belgisi bo'lgan milliy valyutani muomalaga kiritishning iloji bo'lmadi. Buning asosiy sabablari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. 1991-yilda O'zbekistonning tashqi savdo aylanmasini 60 foizdan ortiq qismi Rossiya Federatsiyasining hissasiga to'g'ri kelar edi. Bunday sharoitda "rubl zonasi"da qolish orqali Rossiyadan import qilinayotgan tovarlarni rublda to'lash va shuning asosida xorijiy valyutadagi zaxiralarni tejab qolish mumkin edi.

1991-yilda O'zbekiston siyosiy mustaqillikka erishdi, ammo iqtisodiy mustaqillikka erisha olmadi. Chunki, milliy valyutani muomalaga kiritish olmadik. Mustaqil O'zbekiston davlatining asoschisi, mamlakat Prezidenti I.A. Karimov qat'iy turib, O'zbekiston rubl hududida qoladi, degan fikrni aytdilar. Ushbu xulosaning naqadar asosli va to'g'ri ekanligini vaqt ko'rsatdi. Ya'ni, O'zbekiston rubl hududida qolish natijasida to'lov balansining holatini keskin yomonlashishiga yo'l qo'ymadi.

2. O'zbekiston Markaziy bankida milliy valyutani muomalaga chiqarish va pul muomalasini tartibga solish borasida hech qanday tajriba yo'q edi. Sobiq Ittifoq davrida pul muomalasini tashkil qilish va tartibga solish masalalari bilan faqat Ittifoq Davlat banki shug'ullangan. Ittifoqdosh Respublikalarda bu borada hech qanday vakolat bo'lmagan.

2013-yilda valyuta almashuv kursining o'zgarib boruvchi boshqariladigan usulini qo'llash orqali so'm almashuv kursining maqsadli koridor doirasida bo'lishi ta'minlandi¹.

4. Milliy valyutaning pariteti.

So'mning pariteti uning xarid qobiliyatini AQSH dollarining xarid qobiliyati bilan taqqoslash orqali aniqlanadi. Chunki, so'mning nominal almashuv kursi AQSH dollariga nisbatan aniqlanadi. Bunda so'm to'g'ri kotirovkaga ega.

5. Mamlakatning xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobilligi.

O'zbekiston Respublikasi xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobil hisoblanadi.

2013-yil yakunlari bo'yicha respublikamizda davlatning tashqi qarzi yalpi ichki mahsulotga nisbatan 17 foizni, eksport hajmiga nisbatan qariyb 60 foizni tashkil etdi².

6. Mamlakatda valyutaviy cheklashlarning mavjudligi yoki yo'qligi.

O'zbekiston Respublikasida to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limi bo'yicha valyutaviy cheklovlar bekor qilingan, ammo kapitallar va kreditlarning harakat balansi bo'yicha valyutaviy cheklovlar mavjud.

7. Milliy valyuta bozori va oltin bozorining rejimi.

O'zbekiston Respublikasi valyuta bozori Respublika valyuta birjasi va birjadan tashqari valyuta bozoridan iborat.

1994-yilning 15-aprelidan boshlab, O'zbekiston Respublikasi valyuta birjasida doimiy savdolarni o'tkazish va uning natijasi bo'yicha so'm-kuponning, keyinchalik so'mning chet el valyutalariga nisbatan qiymatini e'lon qilish joriy qilindi.

¹ 2013-yilda pul-kredit sohasidagi vaziyat va monetar siyosatning 2014-yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari // Bozor, pul va kredit. – Toshkent, 2014. - №1. - B. 19.

² Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini davom ettirish yili bo'ladi. – Toshkent: O'zbekiston, 2014. - B. 5.

Valyuta birjasidagi savdolar haftasiga ikki marotaba, 1997-yil aprel oyidan boshlab esa, har kuni o'tkazila boshlandi¹.

Respublikamizda oltin savdosiga nisbatan davlat monopoliyasi mavjud bo'lganligi sababli oltin bozori yo'q.

8. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibini belgilash.

O'zbekiston Respublikasida xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Respublika hududida esa, barcha hisob-kitoblar va to'lovlar milliy valyutada amalga oshiriladi.

9. Mamlakatda xalqaro valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi davlat organlari.

O'zbekiston Respublikasida Markaziy bank valyutani tartibga soluvchi organ hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va Davlat Bojxona qo'mitasi esa, valyutani nazorat qiluvchi organlardir.

Tayanch so'z va iboralar

Valyuta munosabatlari; xalqaro savdo; transmilliy banklar; valyuta tizimi, valyuta intervensiyasi, valyuta savati, deflyatsion siyosat, demonetizatsiya, oltin standarti, oltin-deviz standarti, rezerv valyuta, qat'iy belgilangan kurslar tizimi, erkin suzish rejimi.

Takrorlash uchun savollar

1. Valyuta munosabatlari nima va uning qanday yuzaga kelish asoslari mavjud?

2. Xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanishiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?

¹ O'zbekiston Respublikasi bank tizimi. F.M. Mullajonov tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston. 2011. - B. 132.

3. Valyuta tizimi nima?
4. Valyuta tizimining qanday turlari mavjud?
5. Milliy valyuta tizimi qanday elementlardan tashkil topadi?
6. Yevropa valyuta tizimi nima maqsadda tashkil etilgan?
7. Yevropa valyuta tizimida valyuta intervensiyasi qay tartibda amalga oshiriladi?
8. Birinchi jahon valyuta tizimida qanday natijalarga erishilgan?
9. Ikkinchi jahon valyuta tizimida qanday natijalarga erishilgan?
10. Uchinchi jahon valyuta tizimida qanday natijalarga erishilgan?
11. To'rtinchi jahon valyuta tizimida qanday natijalarga erishilgan?
12. O'zbekiston Respublikasi valyuta tizimi qanday elementlardan tashkil topgan?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1. Valyuta munosabatlari va unga ta'sir etuvchi omillar.
2. Jahon iqtisodiy inqirozlarining xalqaro valyuta munosabatlariga ta'siri.
3. Valyuta tizimi va uning turlari.
4. Milliy valyuta tizimi va uning elementlari.
5. Yevropa valyuta tizimi va uning amal qilish mexanizmi.
6. Yevropa valyuta tizimining evolyutsiyasi va yevroning muomalaga kiritilishi.
7. Jahon valyuta tizimi va uning xalqaro valyuta munosabatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati.
8. Jahon valyuta tizimining evolyutsiyasi.
9. O'zbekiston Respublikasi valyuta tizimining shakllanishi va rivojlanishi.

III BOB. TO'LOV VA HISOB-KITOB BALANSLARI

3.1. To'lov balansi va uni tuzish metodologiyasi

To'lov balansi – bu mamlakatga xorijdan kelib tushgan va xorijga to'lab berilgan valyutalarning haqiqatdagi summasi aks ettiriladigan hujjatdir.

XVF to'lov balansini statistik hisobot shakli deb hisoblaydi.

To'lov balansi xalqaro hisob-kitoblar balansining muhim shakllaridan biri hisoblanadi.

To'lov balansida ikki yo'nalishdagi valyuta oqimi o'z ifodasini topadi:

1. Xorijiy valyutalardagi tushumlar.
2. Xorijiy valyutalardagi to'lovlar.

To'lov balansi mamlakatning tashqi iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish darajasini, jahon savdosidagi, xalqaro kapitallar va kreditlar harakatidagi o'rnini ko'rsatadi.

Masalan, to'lov balansida import qilingan tovarlar va xizmatlar uchun to'lov summasini eksport tushumidan yuqori bo'lishi mamlakatning xalqaro savdodagi mavqeining pasayayotganligidan dalolat beradi. Yoki mamlakatda xorijiy investitsiyalarga bo'lgan talabning oshishi xorijiy investitsiyalar kiriminig ularning chiqimidan yuqori bo'lishiga olib keladi. Xalqaro kreditlarning harakati bo'yicha ham shunday holatni kuzatish mumkin.

To'lov balansining holati bevosita milliy valyutaning nominal almashuv kursiga, ishlab chiqarishga, iste'molga, aholi bandligi va inflyatsiya darajasiga ta'sir ko'rsatadi.

To'lov balansida to'lovlar summasini tushumlar summasidan katta bo'lishi mamlakatning oltin-valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga olib keladi. Buning natijasida mamlakat milliy valyutasining nominal almashuv kursiga nisbatan kuchli bosim yuzaga keladi. Buning natijasida milliy valyuta qadrsizlanishi mumkin.

Shuningdek, to'lov balansida to'lovlar summasini tushumlar summasidan katta bo'lishi inflyatsiya darajasini oshirishga xizmat qiluvchi omil bo'lishi mumkin.

Yuqorida qayd etilgan holatlar to'lov balansining holatini mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Shu sababli, to'lov balansining muvozanatlashgan holatini, ya'ni xorijiy valyutadagi to'lovlar va tushumlar o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash har qanday mamlakat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

To'lov balansini tuzish ikki yoqlama yozuvga asoslanadi. Ya'ni, bunda har bir operatsiya ikki marta aks ettiriladi: bir hisob raqamning debetida, ikkinchi hisob raqamning esa kreditida aks ettiriladi. Bunda kreditli o'tkazmalarning jami summasi debetli o'tkazmalarning jami summasiga teng bo'lishi va yakuniy saldo nolga teng bo'lishi shart. Kreditli va debetli o'tkazmalar o'rtasidagi farq summasi sof xatoliklar deb ataladi.

3.1-jadval

To'lov balansida operatsiyalarni aks ettirish tartibi¹

Operatsiya	Kredit-plyus (+)	Debet – minus (-)
A. Tovarlar va xizmatlar	Tovarlar va xizmatlar eksporti (nerezidentlarga xizmat ko'rsatish)	Tovarlar va xizmatlar importi (nerezidentlarga xizmat ko'rsatish)
B. Investitsiyalardan bo'yicha daromadlar va mehnatga haq to'lash	Rezidentlar tomonidan nerezidentlardan olingan	Rezidentlar tomonidan nerezidentlarga to'langan
V. Transfertlar (joriy va kapital)	Mablag'larni olish	Mablag'larni uzatish
G. Moliyaviy aktivlar va majburiyatlar bo'yicha operatsiyalar	Nerezidentlar oldidagi majburiyatlarning ko'payishi (masalan, nerezidentlar tomonidan naqd milliy valyutani sotib olinishi) yoki	Nerezidentlarga nisbatan talablarning ko'payishi (masalan, nerezidentlarga kredit berish) yoki nerezidentlar oldidagi majburiyatlarni kamayishi

¹ Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: Дело и Сервис, 2007. – С. 340-341.

	norezidentlarga nisbatan talablarni kamayishi (masalan, norezident banklardagi hisob raqamlarning qoldig'ini kamayishi)	(masalan, rezidentlar tomonidan norezidentlardan sotib olingan qimmatli qog'ozlarni qoplanishi)
--	---	---

3.1-jadvaldan ko'rinadiki, har bir operatsiya turi bir vaqtning o'zida debetli va kreditli o'tkazmalar shaklida aks ettirilmoqda.

Shuningdek, to'lov balansini tuzishda rezidentlar va norezidentlar bo'yicha talablar va majburiyatlar alohida hisobga olinmoqda.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunining 4-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining rezidentlari quyidagilar hisoblanadi:

- * O'zbekiston Respublikasining fuqarolari;

- * O'zbekiston Respublikasida doimiy yashash joyi bo'lgan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar;

- * O'zbekiston Respublikasining hududida ro'yxatdan o'tgan yuridik shaxslar;

- * O'zbekiston Respublikasining immunitet va diplomatik imtiyozlardan foydalanadigan xorijdagi diplomatiya hamda boshqa vakolatxonalari.

To'lov balansini tuzish uchun quyidagi ma'lumotlar manbaidan foydalaniladi:

1. Bojxona statistikasi.

2. Markaziy bank tomonidan shakllantiriladigan iqtisodiyotning pul sektorini statistikasi.

3. Tashqi qarz statistikasi.

4. Xorijiy valyutalar bilan amalga oshirilgan operatsiyalari statistikasi.

3.2. To'lov balansining tarkibi

To'lov balansini to'rt bo'limdan tashkil topadi:

1. Joriy operatsiyalar balansini.

2. Transfertlar balansi.
3. Kapitallar va kreditlarning harakati balansi.
4. Oltin-valyuta zaxiralarining harakati balansi.

Joriy operatsiyalar balansining o'zi ikki qismdan tashkil topadi:

1. Savdo balansi.
2. Xizmatlar va notijorat mazmunidagi to'lovlar balansi.

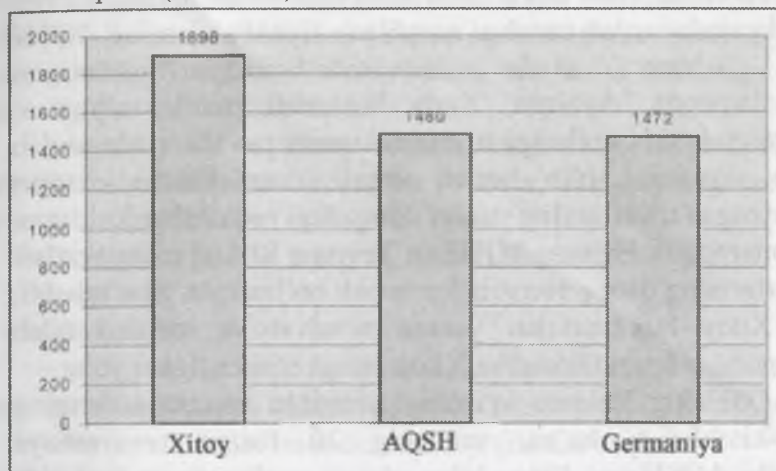
Savdo balansida eksport bo'yicha tushumlar va import bo'yicha to'lovlarning haqiqatdagi summasi aks etadi.

Savdo balansining passiv bo'lishi, ya'ni import bo'yicha to'lovlarning eksportdan olingan tushumlar summasidan katta bo'lishi mamlakatning jahon savdosidagi mavqeining zaiflashganligidan yoki zaifligidan dalolat beradi. Bunga yorqin misol qilib AQSHni keltirish mumkin. Ikkinchi jahon urushidan keyin AQSH tovarlarni eksport qiluvchi gegemon davlatga aylandi. Ayniqsa, Yevropaga texnika va texnologiyalarni yirik miqdorda eksport qilinishi AQSH savdo balansining katta miqdordagi ijobiy saldosi ta'minladi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi dastlabki davrlarda Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy ahvoli nochor edi. Ularning eksport salohiyati past bo'lib, sanoat mahsulotlari importiga bo'lgan talabi juda yuqori edi. Ularning to'lov balansini joriy operatsiyalar bo'limining defisiti miqdori juda katta bo'lib, 1947-yilning oxiriga kelib 9 mlrd. AQSH dollariga yetdi. AQSH esa, bu davrda sanoat mahsulotlarini eksport qilish bo'yicha bosh davlatga aylangan edi.

Shuningdek, Ikkinchi jahon urushidan keyin Yevropa mamlakatlarining oltin zaxirasi ham deyarli tugab bo'ldi. Chunki, urush paytida yetkazib berilgan tovarlar oltinda to'lanar edi. Buning ustiga, 1945–1947-yillarda Yevropada kuchli dollar taqchilligi yuzaga keldi. Buning sababi shundaki, birinchidan, bu davrda Yevropada AQSHga eksport qilish mumkin bo'lgan raqobatbardosh tovarlar mavjud emas edi; ikkinchidan, AQSH savdo balansi yirik miqdorda ijobiy saldogaga ega edi.

Ikkinchi jahon urushidan hozirga qadar, ya'ni 2013-yilga qadar AQSH dunyoning eng yirik eksportyor davlatlaridan biri bo'lib qoldi (3.1-rasm).

3.1-rasm. Dunyoning 3 eng yirik eksportyor mamlakatida eksportning yillik hajmi, mlrd. AQSH dollari¹ (2012-yilning 1-yanvar holatiga)

3.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, AQSH dunyoda eksport hajmi bo'yicha Xitoydan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Bu esa, AQSHning hamon yirik eksportyor mamlakat ekanligini ko'rsatadi.

Ammo XX asrning 70-yillaridan boshlab, AQSH savdo balansining ijobiy saldosi kamaya boshladi va ushbu holat xalqaro savdoda AQSH mavqeining pasayib borayotganligidan dalolat berar edi.

XX asrning 80-yillaridan boshlab, AQSH savdo balansi salbiy saldoga ega bo'la boshladi va defisit miqdorining o'sish tendensiyasi kuzatildi. Chunki, bu vaqtda Xitoy, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Italiya, Hindiston, Janubiy Koreya, Singapur kabi qator davlatlarning kompaniyalari tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar AQSH tovarlarini jahon bozorlaridan

¹ <http://www.trade.gov>. Sayti ma'lumotlari.

siqib chiqara boshladi hamda ushbu tovarlarning AQSHga eksporti hajmi yuqori sur'atlarda o'sa boshladi.

Yaponiya, Xitoy hukumatlarining milliy valyutaning kursini past darajada saqlab turishga qaratilgan siyosati ularning AQSH bilan o'zaro savdo munosabatlaridagi ustunligini ta'minlamoqda. Ayniqsa, Xitoy hukumati milliy valyuta – yuanning AQSH dollariga nisbatan kursini past darajada saqlab turish siyosatini olib borish orqali mamlakatdan eksport qilinayotgan tovarlarning yuqori darajadagi raqobatbardoshligini ta'minlamoqda. Bu esa, AQSH va Yevropa Ittifoqi mamlakatlari rahbarlarining qattiq noroziligiga sabab bo'lmoqda. Shu sababli, ular Xitoy hukumatidan yuanni revalvatsiya qilishni talab etishmoqda. Ammo hozircha Xitoy bunga rozi bo'lgani yo'q.

AQSHning Xalqaro iqtisodiyot instituti mutaxassislarining hisob-kitoblariga ko'ra, yuanning 20 foizga revalvatsiya qilinishi AQSHning Xitoy bilan o'zaro savdo munosabatlarida yuzaga kelgan defisitni qariyb 50 foizga, ya'ni teng yarmiga kamaytirish imkonini beradi¹.

2012-yilda Xitoy jahon savdosining yetakchisiga aylandi. Ya'ni, u tashqi savdo aylanmasining dunyoda birinchi o'ringa chiqdi (3,87 trln. doll.). AQSHning savdo aylanmasi esa, 2012-yil yakuni bo'yicha 3,82 trln. dollarni tashkil etdi².

3.2-jadval

Xitoy, AQSH va Germaniyaning tashqi savdo aylanmasi, mlrd. AQSH dollari³, 2012-yilning 1-yanvar holatiga

Davlatlar	Eksport	Import	Saldo (-) (+)
AQSH	1480	2266	- 786
Xitoy	1898	1743	+ 155
Germaniya	1472	1254	+ 218

¹ Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. Учебное пособие. 2-е изд. – М.: Дело и Сервис, 2007. - С. 315.

² <http://www.trade.gov>, <http://english.customs.gov>, sayti ma'lumotlari.

³ <http://www.trade.gov>, sayti ma'lumotlari asosida hisoblandi.

3.2-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, AQSH savdo balansida juda katta miqdorda defisit mavjud. Xitoy va Germaniyaning savdo balansida esa, katta miqdorda profisit mavjud. Bu esa, AQSHning xalqaro savdodagi mavqeining past ekanligidan, Xitoy va Germaniyaning esa, katta mavqeiga ega ekanligidan dalolat beradi.

Xizmatlar va notijorat mazmunidagi to'lovlar balansida xorijiy valyutadagi tushumlar va to'lovlarning quyidagi turlari o'z ifodasini topadi:

- transport, pochta, telegraf, telefon xizmati;
- sug'urta;
- turizm;
- xorijiy davlatlarda diplomatik, savdo va boshqa vakolatxonalarni ochish hamda ularni saqlash;
- xorijiy davlatlar hududida harbiy qismlar saqlash;
- madaniy aloqalar
- olingan xalqaro kreditlarga foiz to'lash;
- jalb qilingan xorijiy investitsiyalarga dividendlar to'lash;
- boshqalar.

Transfertlar balansida bir tomonlama to'lovlar, ya'ni transfert to'lovlari aks ettiriladi.

Transfertlar to'lov balansida ikki turdagi to'lovlar sifatida o'z aksini topadi:

1. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan to'lovlar – boshqa mamlakatlarga iqtisodiy yordam ko'rsatish va xalqaro tashkilotlarga badallar to'lash.

2. Xususiy pul o'tkazmalari.

Bunga o'zga yurtlarda mehnat qilayotgan jismoniy shaxslarning pul o'tkazmalari kiradi.

Dunyo bo'yicha migrantlarning asosiy qismi AQSH, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Shveytsariya, Rossiya, Janubiy Afrika Respublikasi kabi mamlakatlarda mehnat qilishadi. Shu sababli, mazkur mamlakatlar to'lov balansining xususiy o'tkazmalar moddasi defisitlidir.

Italiya, Turkiya, Gretsiya, Portugaliya, Ispaniya, Pokiston, Misr kabi mamlakatlar fuqarolarining katta qismi xorijda mehnat qilishadi. Shu boisdan, ushbu mamlakatlar to'lov balansining xususiy o'tkazmalar moddasi profisitga egadir.

Kapitallar va kreditlarning harakat balansida tadbirkorlik va ssuda kapitalining harakati bilan bog'liq bo'lgan tushumlar va to'lovlar summasi aks etadi.

Tadbirkorlik kapitali ikki shaklda mavjud bo'ladi:

1. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar.

2. Xorijiy portfelli investitsiyalar.

Asbob-uskunalar sotib olish va obyektlarni qurish maqsadida jalb etilgan xorijiy investitsiyalar to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar deyiladi.

Qimmatli qog'ozlarni xorijlik investorlarga sotish yo'li bilan jalb etilgan xorijiy investitsiyalar portfelli xorijiy investitsiyalar deyiladi.

Ssuda kapitalining harakati xalqaro kreditlarning muddatiga ko'ra tasniflanadi va to'lov balansining ushbu bo'limida ikki shaklda mavjud bo'ladi:

1. Qisqa muddatli xalqaro kreditlar (1 yilgacha muddatga ega bo'lgan xalqaro kreditlar).

2. Bir yildan ortiq muddatga ega bo'lgan xalqaro kreditlar.

Shuningdek, mamlakat banklarining xorijiy banklardagi "Nostro" vakillik hisobarqamidagi mablag'lar va xorijiy banklarga joylashtirilgan depozitlari ham to'lov balansining ssuda kapitali harakati qismida aks etadi.

Oltin-valyuta zaxiralarining harakat balansi rasmiy oltin-valyuta zaxiralarining o'zgarishini ko'rsatadi.

Rasmiy oltin-valyuta zaxiralariga quyidagilar kiradi:

- oltin;
- xorijiy valyutadagi zaxiralar;
- xalqaro hisob birliklari.

Mamlakatda to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limida profisitning mavjudligi, kapitallar va kreditlarning harakatida

mutanosiblikning ta'minlanmaganligi rasmiy oltin-valyuta zaxiralarining kamayishiga sabab bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatning xalqaro valyutaviy likvidliligining pasayishiga, moliyaviy inqiroz holatlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

3.3. To'lov balansining defisiti va uni qoplash usullari

To'lov balansining defisiti deganda uning joriy operatsiyalar balansi hamda kapitallar va kreditlarning harakati balansi bo'yicha to'lovlarning tushumlardan katta bo'lishiga aytiladi. Shu sababli, to'lov balansining defisiti summasi mamlakat Markaziy banki tomonidan xorijiy valyutalarni sotish summasiga teng.

To'lov balansi defisitini qoplashning ikki usuli mavjud:

1. Vaqtinchalik usul.

Vaqtinchalik usulga quyidagilar kiradi:

- xalqaro kreditlar jalb etish;
- xorijiy investitsiyalarni jalb etish;
- oltinni garovga qo'yish yo'li bilan xalqaro kreditlar olish.

2. So'nggi usul.

So'nggi usulga quyidagilar kiradi:

- oltinni sotish;
- rasmiy valyuta zaxiralarini ishlatish.

Vaqtinchalik usul orqali to'lov balansining defisitini qoplash nisbatan afzal usul bo'lib, mamlakatning rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini kamayishini oldini oladi.

AQSH to'lov balansining defisitini qoplashda xorijiy portfelli investitsiyalarni jalb etishdan keng ko'lamda foydalanadi. Bunda AQSH hukumatining uzoq muddatli obligatsiyalari xorijlik investorlarga sotiladi. Xitoy, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Saudiya Arabistoni kabi davlatlar AQSH uchun yirik investorlar hisoblanadi.

Ayrim davlatlar o'zlarining oltin zaxiralarini garovga qo'yish yo'li bilan xalqaro kreditlarni jalb etadilar. Masalan, Portugaliya 1974-yilda 20 tonna oltinni garovga qo'yish yo'li

bilan Shveytsariya banklaridan katta miqdorda xalqaro kreditlar olgan.

O'zbekiston Respublikasida to'lov balansini muvozanatlash-tirishda xorijiy investitsiyalar va xalqaro kreditlar jalb etish usulidan faol foydalanilmoqda. Ayniqsa, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishga katta e'tibor qaratilmoqda. 2012-yilda O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb etilgan xorijiy investitsiyalarning 79 foizdan ko'prog'ini to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar tashkil etdi¹.

Agar mamlakat xorijiy investitsiyalar va xalqaro kreditlarni keng ko'lamda jalb etish imkoniyatiga ega bo'lmasa, u holda, u rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini ishlatish yo'li bilan, ya'ni so'nggi usuldan foydalangan holda to'lov balansining defisitini qoplashga majbur bo'ladi. Bu esa, mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Agar mamlakat to'lov balansining defisitini qoplashning har ikkala usulidan foydalanish uchun hech qanday imkoniyatga ega bo'lmasa, u holda, ushbu mamlakat qashshoqlikka, chuqur tanazzulga yuz tutadi.

To'lov balansining defisitini kamaytirishda davlat byudjet-soliq va pul-kredit siyosatidan foydalanadi.

Byudjet – soliq siyosati doirasida, odatda, quyidagi tadbirlar to'lov balansining defisitini kamaytirish maqsadida qo'llaniladi:

- eksportyorlarga byudjet subsidiyalari berish;
- import qilinadigan tovarlarga nisbatan belgilangan boj solig'i stavkalarini oshirish.
- investorlarning qimmatli qog'ozlardan olinadigan foizli daromadlarini soliqa tortmaslik.

Pul-kredit siyosati doirasida Markaziy bankning hisob stavkasini oshirish yo'li bilan xorijiy valyutadagi mablag'larni mamlakatga kirib kelish hajmini oshirish usulidan keng foydalaniladi.

¹ Karimov I.A. Bosh maqsadimiz – keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. – Toshkent: O'zbekiston, 2013. - B.7.

Markaziy bankning hisob stavkasini oshirilishi tijorat banklari depozitlari va kreditlarining foiz stavkalarini oshishiga olib keladi. Bu esa, xorijiy kapitalni yuqori daromad olish maqsadida mamlakatga kirib kelishiga turtki beradi. Markaziy bankning hisob stavkasi o'zgarmagan mamlakatlar to'lov balansida esa, to'lovlar miqdori keskin ortadi.

1992-yilning sentabr oyida G'arbiy Yevropada yuz bergan valyuta inqirozining oqibatlaridan biri bo'lib, Buyuk Britaniya va Italiya davlatlarining to'lov balansining holatini keskin yomonlashib ketishi hisoblanadi. Ya'ni, G'arbiy Yevropa mamlakatlari Markaziy banklarining hisob stavkalarining darajalarida sezilarli farqning yuzaga kelishi natijasida Buyuk Britaniya, Italiya va Ispaniyadan kapitallarni boshqa davlatlarga ko'chib o'tishi yuz berdi.

Milliy valyutaning nominal va real almashuv kurslarining o'zgarishi to'lov balansining defisiti miqdorining o'zgarishiga bilvosita va kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Milliy valyutaning nominal almashuv kursining pasayishi, ya'ni xorijiy valyutalarga nisbatan qadrsizlanishi import to'lovlari hajmining oshishiga, investitsiyalarni moliyalashtirish samaradorligini pasayishiga olib keladi.

Milliy valyutaning real almashuv kursining oshishi mamlakatdan eksport qilinayotgan tovarlarning qimmatlashuviga olib keladi. Buning natijasida eksport tushumi kamayib, savdo balansida defisit yuzaga kelishi mumkin. Masalan, 2006-2011-yillarda o'zbek so'mining real almashuv kursi AQSH dollariga nisbatan 27,1 foizga, Ukraina grivnasiga nisbatan 29,8 foizga, Rossiya rubliga nisbatan 3,5 foizga oshdi¹. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatning eksport salohiyatiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi.

To'lov balansining defisiti darajasiga ta'sir etuvchi muhim omillardan yana biri – bu mamlakatda siyosiy vaziyatning yomonlashuvidir. Siyosiy vaziyatning yomonlashuvi (davlat

¹ Mualliflarning hisob-kitoblari.

to'ntarishi, inqiloblar va h.k.) mamlakatdan kapitallarni yirik miqdorda chiqib ketishiga va kapitallar kirimining kamayishiga olib keladi. Bu esa, o'z navbatida, to'lov balansi defisiti miqdorining oshishiga sabab bo'ladi.

Urushga tayyorgarlik mamlakatlarning to'lov balansiga nisbatan kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi. Buning sababi shundaki, urushga tayyorgarlik katta miqdordagi xarajatni moliyalashtirish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Ushbu xarajatlarni moliyalashtirish esa, o'z navbatida, mamlakat hukumatini yirik miqdordagi oltin va xorijiy valyutalardagi mablag'larni to'plashga majbur qiladi. Buning natijasida importni cheklash, xorijiy valyutalar savdosiga nisbatan cheklovlar o'rnatish, kapitallarni chetga chiqib ketishini ta'qiqlash kabi choralar qo'llaniladi. Bundan tashqari, mamlakat iqtisodiyotini harbiy izga ko'chirish ishlab chiqarishni izdan chiqishiga, eksportni keskin qisqarishiga sabab bo'ladi. Traktor ishlab chiqaradigan zavodlar tank ishlab chiqarishga, mebel ishlab chiqaradigan zavodlar esa, snaryad ishlab chiqarishga moslashtiriladi.

Eksportining hajmida xom-ashyo resurslarining ulushi yuqori bo'lgan mamlakatlarning to'lov balansi tashqi ta'sirlarga beriluvchan bo'ladi. Jahon bozorlarida xom-ashyolar baholarining pasayishi natijasida mazkur mamlakatlarning eksport tushumi keskin kamayadi va buning oqibatida to'lov balansining holati yomonlashadi. Shu sababli, eksportni diversifikatsiya qilish to'lov balansini muvozanatlashtirish nuqtai-nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro tashkilotlar yoki alohida olingan mamlakatlar guruhi tomonidan qo'llaniladigan iqtisodiy sanksiyalar ushbu sanksiya qo'llanilayotgan davlatning to'lov balansiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki, iqtisodiy sanksiya natijasida ushbu mamlakatning eksport qilish imkoniyati keskin pasayadi. Hozirgi davrda Eronga nisbatan AQSH va Yevropa Ittifoqi tomonidan qo'llanilayotgan iqtisodiy sanksiya uning asosiy eksport moddasi bo'lgan gazni eksport qilish imkoniyatini

cheklab qo'ydi. Bu esa, o'z navbatida, gazni eksport qilishdan olinadigan valyuta tushumini keskin kamayishiga olib keldi va to'lov balansining holatiga nisbatan kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltirdi.

To'lov balansining muvozanatini ta'minlashda qoplovchi (kompensatsion) moddalarning mavjudligi muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Masalan, AQSHda to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limi yirik miqdordagi defitsit kapitallar va kreditlarning harakat balansidagi ijobiy qoldik hisobidan qoplanadi. Misr Arab Respublikasida esa, Suvaysh kanalidan va turizmdan olinadigan katta miqdordagi valyuta mablag'lari to'lov balansining qoplovchi moddalari hisoblanadi. Ammo ayrim mamlakatlarda, xususan, Afrikaning Saxara davlatidan janubda joylashgan mamlakatlarda iqtisodiy ahvol og'ir bo'lib, ularning to'lov balansi doimiy defitsitga ega.

Garchi, dunyo bo'yicha suv yo'li bilan tashiladigan yuklarning 50 foizdan ortiq qismi AQSHning savdo flotiliyasiga tegishli kemalar bilan tashilayotgan bo'lsa-da, AQSH to'lov balansining "Dengiz transporti" moddasi defitsitga ega. Buning sababi shundaki, AQSH kemalari boshqa davlatlarning flotlariga ijaraga berilgan bo'lib, ular o'sha davlatlarning bayrog'i ostida suzadi.

Turkiya, Italiya, Ispaniya, Portugaliya davlatlarining fuqarolarini katta qismi G'arbiy Yevropada, xususan, Germaniya, Fransiya va Italiyada mehnat qilishadi. Shu sababli, ularning to'lov balansida "O'tkazmalar" moddasi katta miqdorda ijobiy qoldiqqa ega. Demak, ushbu modda o'ziga xos qoplovchi modda vazifasini o'taydi.

O'zbekiston Respublikasi to'lov balansida eksport, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar asosiy qoplovchi moddalar bo'lib hisoblanadi. So'nggi yillarda O'zbekistonning tashqi savdo aylanmasida yirik miqdordagi ijobiy saldo kuzatilmoqda. Xususan, 2013 yilda O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo aylanmasining ijobiy saldosi 1mlrd. 200 mln.

AQSH dollarini tashkil etdi. Mazkur moliyaviy yilda respublikamizda, Investitsiya dasturi doirasida 13 mlrd. dollar qiymatidagi kapital quyilmalar o'zlashtirilib, sning 3 mlrd. dollardan ortig'ini xorijiy investitsiyalar tashkil etdi. Xorijiy investitsiyalarning 72 foizdan ziyodini to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar tashkil qildi.

Umuman olganda, to'lov balansining defitsiti mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi va uni qoplashda asosan vaqtinchalik va so'nggi usullardan foydalaniladi.

Xalqaro valyuta bozorlari valyutaviy cheklashlar mavjud bo'lmagan mamlakatlarning yirik shaharlarida joylashgan: London (Buyuk Britaniya), Nyu-York (AQSH), Frankfurt-na-Mayne (GFR), Tokio (Yaponiya), Syurix (Shveysariya) va h.k.

Valyuta operatsiyalarining hajmi bo'yicha dunyoning eng yirik oltin bozori bo'lib, London bozori hisoblanadi.

3.4. Xalqaro hisob-kitob balansi va uning tarkibi

Xalqaro hisob-kitob balansi – bu mamlakatning boshqa mamlakatlarga nisbatan xorijiy valyutalardagi talab va majburiyatlarining o'zaro nisbatidir.

Mamlakatdan tovarlar va xizmatlar eksport qilinganda, xorijiy davlatlarga investitsiya qilinganda, xalqaro kreditlar berilganda xorijiy valyutadagi talablar yuzaga keladi.

Mamlakatga boshqa davlatlardan tovarlar va xizmatlar import qilinganda, xorijiy investitsiyalar va xalqaro kreditlar jalb qilinganda xorijiy valyutadagi majburiyatlar yuzaga keladi.

Xalqaro hisob-kitob balansining aktiv moddolari mamlakatning xorijiy valyutalardagi yangi talablari summasini ko'rsatadi. Passiv moddalar esa, mamlakatning boshqa mamlakatlar oldidagi yangi majburiyatlari summasini ko'rsatadi.

Xalqaro hisob-kitob balansi 2 shaklda tuziladi:

1. Ma'lum davrga tuzilgan hisob-kitob balansi.
2. Aniq sanaga tuzilgan hisob-kitob balansi.

Ma'lum davrga tuzilgan hisob-kitob balansi mamlakatning tahlil qilinayotgan davrdagi barcha xorijiy valyutadagi talab va majburiyatlarining umumiy summasini ko'rsatadi.

Aniq sanaga tuzilgan hisob-kitob balansida xorijiy valyutadagi talab va majburiyatlarning, ularni qachon yuzaga kelganligidan qat'iy nazar, ana shu sanadagi summalari aks etadi.

Aniq sanaga tuzilgan hisob-kitob balansi mamlakatning yilning istalgan sanasida netto-kreditor yoki netto-qarzdor ekanligini ko'rsatadi.

Agar hisob-kitob balansi aktiv bo'lsa, u holda, ushbu mamlakat aniq olingan sanada netto-kreditor ekanligini ko'rsatadi. Agar u passiv bo'lsa, u holda, mamlakat aniq olingan sanada netto-qarzdor hisoblanadi.

Hisob-kitob balansida o'z aksini topgan xorijiy valyutadagi talablar va majburiyatlar to'liq bajarilmasligi mumkin. Masalan, shartnomada ko'zda tutilgan hajmda tovarlar eksport yoki import qilinmasligi mumkin. Yoki olingan xalqaro kreditlarni qaytarishda muammo yuzaga kelganligi sababli xorijlik kreditorlar kredit liniyasini yopib qo'ygan bo'lishi mumkin.

Berilgan xalqaro kreditlarni o'z vaqtida va to'liq qaytishi, olingan xalqaro kreditlarni o'z vaqtida va to'liq qaytarilishi, xorijiy investitsiyalarning samaradorligining ta'minlanishi mamlakatning xorijiy valyutadagi moliyaviy oqimlarining barqarorligini belgilovchi muhim omillar hisoblanadi. Ammo hisob-kitob balansida mazkur omillarning ta'sir darajasini hisobga olishning iloji yo'q.

Odatda, xalqaro hisob-kitob balansining yakuniy saldosi to'lov balansining yakuniy saldosi mos kelmaydi. Bu esa, quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

1. Hisob-kitob balansida tovarlar eksporti va importining barcha summasi aks etadi. To'lov balansida esa, haqiqatda olingan eksport tushumi va haqiqatda to'langan import summasi aks etadi.

2. Hisob-kitob balansida tovarlar eksporti talab, importi esa, majburiyat hisoblanadi. To'lov balansida esa, eksport tushum qismida, import esa, to'lov qismida aks etadi.

3. Hisob-kitob balansida berilgan xalqaro kreditlar talab sifatida, olingan xalqaro kreditlar esa, majburiyat sifatida aks etadi. To'lov balansida esa, olingan xalqaro kreditlar tushum sifatida, berilgan xalqaro kreditlar esa, to'lov sifatida aks ettiriladi.

4. Hisob-kitob balansida mamlakatdan boshqa davlatlarga chiqarilgan investitsiyalar talab sifatida hisobga olinsa, to'lov balansida ushbu investitsiyalar to'lov sifatida inobatga olinadi.

5. Hisob-kitob balansida kredit hisobiga sotib olingan tovarlar majburiyat hisoblanadi va tovarlar importi tarkibida hisobga olinadi. To'lov balansida esa, xalqaro kredit hisoblanadi va tushum sifatida hisobga olinadi.

Tayanch so'z va iboralar

To'lov balansi; to'lov balansi defisiti; joriy operatsiyalar bo'limi; defisit; profisit; ssuda kapitali; tadbirkorlik kapitali; oltin-valyuta zaxiralari; eksport; import; saldo; netto-kreditor; netto-qarzdor; tarnsfert to'lovlari.

Takrorlash uchun savollar

1. To'lov balansini tuzish metodologiyasi nimalarga asoslanadi?

2. Joriy operatsiyalar balansida qaysi turdagi to'lovlar va tushumlar aks etadi?

3. Transfertlar balansida qaysi operatsiyalar aks etadi?

4. Kapitallar va kreditlarning harakat balansida qaysi turdagi to'lovlar va tushumlar aks etadi?

5. Oltin-valyuta zaxiralarining harakat balansida qaysi operatsiyalar aks etadi?

6. To'lov balansining defisiti qanday aniqlanadi?
7. To'lov balansi defisitini qoplashning qanday usullari mavjud?
8. Hisob-kitob balansining qanday turlari mavjud?
9. Hisob-kitob balansi qanday tarkibiy tuzilishga ega?
10. Nima sababdan hisob-kitob va to'lov balanslarining saldosi o'zaro mos kelmaydi.
11. Davlat to'lov balansining defisitini qoplash maqsadida byudjet-soliq siyosati doirasida qanday tadbirlardan foydalanadi?
12. Davlat to'lov balansining defisitini qoplash maqsadida pul-kredit siyosati doirasida qanday tadbirlardan foydalanadi?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1. To'lov balansini tuzish metodologiyasi.
2. To'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limi.
3. Kapitallar va kreditlarning harakati balansi va uning holatiga ta'sir etuvchi omillar.
4. To'lov balansining defisitini qoplash usullari.
5. O'zbekiston Respublikasining to'lov balansi.
6. To'lov balansining umumiy holatiga ta'sir etuvchi omillar.
7. Xalqaro hisob-kitob balansi va uning holatiga ta'sir etuvchi omillar.
8. Hisob-kitob balansini muvozanatlashtirish yo'llari.

IV bob. VALYUTA BOZORI VA VALYUTA OPERATSIYALARI

4.1. Valyuta bozori tushunchasi va uning turlari

Valyuta bozori deganda valyutalarni oldi-sotdi qilish maqsadida tashkil etilgan maxsus markazlarga aytiladi.

Valyuta bozorining 3 turi mavjud:

1. Milliy valyuta bozori.
2. Mintaqaviy valyuta bozori.
3. Jahon valyuta bozori.

Milliy valyuta bozori 2 qismdan iborat bo'ladi:

1. Valyuta birjasi
2. Birjadan tashqari valyuta bozori.

O'zbekiston Respublikasining Valyuta birjasi respublika-mizda birja bozori hisoblanadi.

Milliy valyutamiz-so'mning nominal almashuv kursi Respublika valyuta birjasida aniqlanadi.

Respublikamizda so'mning nominal birja kursi valyutalarining buyurtmali savdosi asosida amalga oshiriladigan oldi-sotdi mexanizmi orqali shakllanadi. Mazkur mexanizmning mohiyati shundaki, O'RVBga a'zo bo'lgan tijorat banklari ikki xildagi buyurtmalarni birjaga beradilar: a) AQSH dollarini sotib olish maqsadida so'mda berilgan buyurtmalar; b) AQSH dollarini sotish maqsadida berilgan buyurtmalar (dollarda berilgan buyurtmalar). Markaziy bankning Bosh dileri buyurtmalarni qabul qilishni to'xtatish to'g'risidagi buyruqni bergandan so'ng har ikkala xildagi buyurtmalar bo'yicha jami nominal miqdorlar aniqlanadi. Shundan keyin so'mda berilgan buyurtmalarning jami summasini AQSH dollaridagi buyurtmalar summasiga bo'lish yo'li bilan o'zbek so'mining 1 AQSH dollariga nisbatan nominal birja kursi aniqlanadi. So'mning valyuta kursini 1 AQSH dollariga nisbatan aniqlanayotganligi so'mning to'g'ri kotirovka rejimiga ega ekanligidan dalolat beradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining nominal birja kursi tijorat banklarining xorijiy valyutalardagi aktiv va passivlarini qayta baholash, boj hisobi hamda moliyaviy va statistik hisobotlarni yuritish, xo'jalik yurituvchi subyektlar valyuta tushumlarining ma'lum qismini majburiy tartibda sotishda qo'llaniladi.

Respublikamizda valyuta operatsiyalarining asosiy qismi tijorat banklari orqali o'tadi.

2014-yilning 1-yanvar holatiga, respublikamiz bank tizimida 27 ta tijorat banki mavjud. Shundan:

- davlat banklari – 3 ta
- aksiyadorlik-tijorat banklari – 12 ta
- xususiy banklar – 8 ta
- xorijiy kapital ishtirokidagi banklar – 4 ta

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning amaliyotida, xususan, AQSH, Yaponiya, Kanada davlatlarining amaliyotida milliy valyutaning kursi fiksing shaklida aniqlanadigan bozor mexanizmiga asoslanadi. Mazkur mexanizmning mohiyati shundaki, maklerlar va tijorat banklari dillerlari ishtirokida kun davomida amalga oshiriladigan valyuta savdosi jarayonida shakllangan talab va taklif asosida, operatsion kunning aniq bir vaqtida, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan birja kursi aniqlanadi. Operatsion kunning aniq bir vaqtida milliy valyuta kursining aniqlanishi fiksing deb ataladi.

Birjadan tashqari valyuta bozori banklararo bozordir. Bunda valyuta savdosi tijorat banklari dilerlarining telefon yoki internet orqali so'zlashuvlari orqali amalga oshiriladi.

Tijorat banklari spread shaklida, ya'ni valyutalarni sotish kursi bilan sotib olish kursi o'rtasidagi farq sifatida daromad oladilar. Bundan tashqari, xorijiy valyutadagi aktivlarni qayta baholash, mavjud bitimga qarama-qarshi operatsiyalarni amalga oshirish orqali ham tijorat banklari valyuta operatsiyalaridan daromad oladilar.

2002-yilning 1-yanvaridan boshlab naqd yevroning muomalaga kiritilishi natijasida Yevropa banklari Germaniya markasi, Fransiya franki, Italiya lirasi, Belgiya franki, Avstriya shillingi, Ispaniya peseti kabi qator naqd valyutalarning muomaladan chiqib ketishi yuz berdi va buning natijasida ular 5 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi spread shaklidagi daromaddan mahrum bo'lishdi.

2003-yilning 8-oktabrida O'zbekiston Respublikasi hukumati Xalqaro Valyuta Fondi Nizomi VIII moddasining 2-bo'lim a-bandini, 3 va 4-bo'limlari bo'yicha belgilangan majburiyatlarni qabul qilinganligi va uning o'sha yilning 15-oktabridan boshlab kuchga kirganligi konversion operatsiyalarni rivojlantirishga kuchli turtki berdi. Ushbu majburiyatlar so'mni to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha xorijiy valyutalarga erkin almashtirishni o'z ichiga oladi. VIII moddaning 2-bo'lim a bandiga muvofiq, mamlakatimiz hukumati joriy operatsiyalar bo'yicha valyutaviy cheklashlarni joriy qilishga haqli emas. Ushbu moddaning 3-bo'limiga muvofiq, O'zbekiston hukumati diskriminatsion valyuta siyosatini amalga oshirishga haqli emas. Nihoyat, VIII moddaning 4-bo'limiga muvofiq, boshqa davlatlar tomonidan taqdim etilgan so'mlar yo o'sha mamlakatning milliy valyutasiga yoki SDRga konvertatsiya qilib berilishi lozim. Ammo 2003-yilning 15-oktabriga qadar olingan so'mlar bo'yicha O'zbekiston hukumati 4-bo'lim majburiyatlarini o'z zimmasiga olmaydi. Bundan tashqari, xorijiy davlatlarining fuqarolari va yuridik shaxslari tomonidan ishlab topilgan so'mlar faqat joriy operatsiyalardan ishlab topilgan bo'lishi kerak.

Xalqaro valyuta bozorlari valyutaviy cheklashlar mavjud bo'lmagan mamlakatlarning yirik shaharlarida joylashgan: London (Buyuk Britaniya), Nyu-York (AQSH), Frankfurt-na-Mayne (GFR), Tokio (Yaponiya), Syurix (Shveysariya) va h.k.

Valyuta operatsiyalarining hajmi bo'yicha dunyoning eng yirik oltin bozori bo'lib, London bozori hisoblanadi.

Xorijiy valyutadagi bitimlar dunyoning ko'plab banklarida, taxminan, ertalab soat 9⁰⁰ da boshlanadi, biroq, dillerlarning ish faoliyati bu bitimlarni tuzishdan kamida bir soat oldin boshlanadi. Har kuni ertalab, chet el valyutasi bo'yicha mas'ul xodim (bo'lim boshlig'i) o'zining xodimlarini bitimlar tuzish bo'yicha me'yoriy hujjatlar, hamda zaruriy ma'lumotlar va yangiliklar bilan ta'minlaydi. U o'zi yo'nalishni qayta ko'rib chiqadi (bozorni bir necha oy oldin tahlil qiladi) va quyidagi omillar asosida o'z taktikasini aniqlaydi:

a) Flouting tizimida ayirboshlash stavkalarida aniqlovchi valyuta va foiz stavkalarining iqtisodiyotda o'zgarishi asosiy omillardan bo'lib qolmoqda. Bunda, ular bitimlar muddatini kursning tushishi bilan hisoblashish-masa, u holda xuddi shu bitimlar kursining oshishi bilan hisoblashishga majbur bo'ladilar.

b) Siyosiy omillar. Mazkur omillarga ijtimoiy holat, hukumatning almashishi va shu kabi valyuta bozoriga ta'sirini ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillar kiradi. Ko'pchilik holatlarda, ushbu omillar bozor holatini belgilovchi eng muhim omil bo'lishi mumkin.

v) Bankning chet el valyutasidagi o'z pozitsiyasi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda, kurs asosan, yirik banklar va yirik milliy hamda transmilliy kompaniya va korporatsiyalarning market-meykerlari tomonidan, kutilayotgan talab va taklif o'rtasidagi farqqa bog'liq holda o'rnatiladi.

Market-meykerlar — bu turli valyutalarni bitimlar bo'yicha sotib olish va sotish kurslari kotirovkasini doimiy ravishda amalga oshiruvchi moliya muassasalari hisoblanadi. Bozorning passiv ishtirokchilari sezilarli darajadagi kapital bilan qatnashayotgan bo'lsalarda, bozor holatiga kuchsiz ta'sir ko'rsatadilar va ularning faoliyati ochiq bozordagi kurslarni professionallar tomonidan tartibga solishga majbur qilishi

mumkin. Albatta, market-meykerlar faqatgina chet el valyutalarini milliy valyuta bilan solishtirmaydilar, balki ular milliy valyutaga tegmagan holatda chet el valyutalarini o'zlarini kotirovkalarini ham amalga oshirishlari mumkin. Umuman, ma'lum bir valyutalarni emitenti bo'lgan mamlakatlarda shu valyuta bo'yicha market-meykerlar mazkur mamlakatda joylashgan bo'ladi. Yevro bo'yicha yetakchi market-meykerlarni Germaniyadan, Shveytsariya franki bo'yicha esa, Shveytsariyadan topish mumkin. Market-meykerlar o'zi mutaxassis bo'lib hisoblangan valyutani oldi-sotdi kursi kotirovkasini amalga oshiradi. Nisbatan kam banklar, butun dunyo bo'yicha valyuta kotirovkasini beradilar, shunday bo'lsada, Buyuk Britaniyaning keng tarmoqli kliring banklari kabilar o'z mijozlariga keng ko'lamda kotirovkalarini taklif etadi. Valyuta bozorida kam uchraydigan valyuta bilan bog'liq operatsiyalarni Markaziy bankda diling bo'limini o'zi emas, balki qo'shimcha bo'limlar amalga oshiradilar. Kam uchraydigan valyutalar, asosan, valyuta bozori rivojlanmagan mamlakatlarda yoki chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalarga ma'lum bir cheklovlar qo'yilgan mamlakatlarda uchraydi. Albatta, bunday cheklovlar mamlakat hududiga valyuta kirib kelishiga emas, balki ko'proq chiqib ketishiga joriy qilinishi keng qo'llaniladi. Agar, banklar ushbu (kam qo'llaniladigan) valyutalar bo'yicha mijozlarning talablarini bajara olmasa, ular o'zlarining filiallari yoki boshqa valyutalarda pul qabul qilish yoki to'lovni amalga oshirish maqsadida vakillik banklardan foydalanadilar.

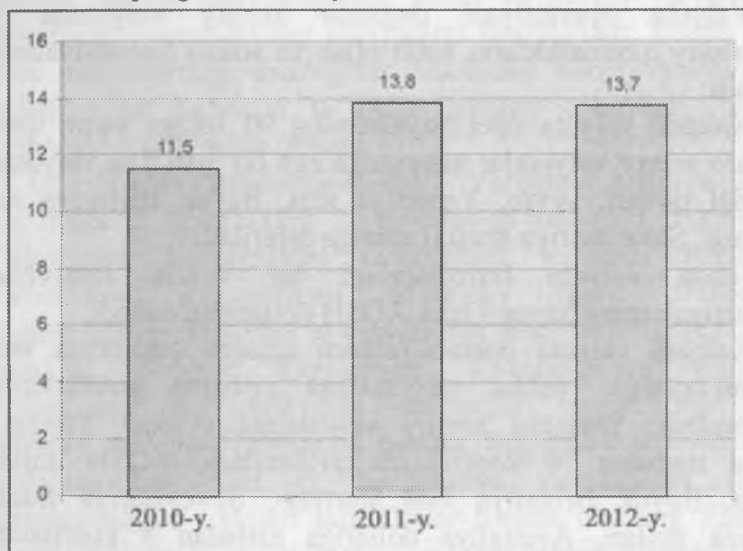
Markaziy bankga xorijiy valyutada operatsiyalarni amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 1998-yil 28-martda 31-son bilan tasdiqlangan «Xorijiy valyuta operatsiyalarni amalga oshirish uchun Markaziy bankga litsenziya berish tartibi»ga asosan, uch xil litsenziya berilishi ko'zda tutilgan:

Bosh litsenziya. Ushbu litsenziyaga ega bo'lgan vakolatli banklar O'zbekiston Respublikasi hududida va xorijda barcha valyuta operatsiyalarini amalga oshirish huquqiga ega;

Ichki litsenziya. Ushbu litsenziyaga ega bo'lgan vakolatli banklar O'zbekiston Respublikasi hududida to'liq yoki chegaralangan valyuta operatsiyalarini amalga oshirish huquqiga ega;

Bir martalik litsenziya. Ushbu litsenziyaga ega bo'lgan vakolatli banklar xorijiy valyutada aniq bir operatsiyalarni amalga oshirish huquqiga ega.

Iqtisodiyotning erkinlashuvi va xalqaro valyuta bozorlariga integratsiyaning kuchayishi natijasida, valyuta operatsiyalari, mamlakatimizda, Markaziy bankning yana bir daromad topish manbasini vujudga keltirmoqda.

4.1-rasm. O'zbekiston Respublikasi Valyuta birjasida amalga oshirilgan konversion operatsiyalar hajmi, mlrd. AQSH dollari.

4.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2011-yilda RVBda amalga oshirilgan konversion operatsiyalar hajmi 2010-yilga nisbatan sezilarli darajada oshgan. Bu esa, import bilan bog'liq

bo'lgan xorijiy valyutaga bo'lgan talabning oshganligi bilan izohlanadi. 2011-yilda import hajmining 2010-yilga nisbatan o'sish sur'ati 14,5 foizni tashkil etdi.

2012-yilda konversion operatsiyalar hajmining 2011-yilga nisbatan qisqarganligi xorijiy valyutalarga bo'lgan talabning barqarorlashganligi bilan izohlanadi.

2008-yilning fevral oyidan boshlab, AQSH dollari bilan birga yevroda ham konvertatsiya uchun buyurtmalar qabul qilina boshladi. Bu esa, o'z navbatida, konversion operatsiyalar jarayonida yuzaga keladigan transaksion chiqimlarning kamayishiga olib keladi.

4.2. Valyuta operatsiyalari tushunchasi va uni tashkil qilish asoslari

Valyuta operatsiyasi deganda xorijiy valyutalar va valyutaviy qimmatliklarni sotib olish va sotish operatsiyalariga aytiladi.

Xalqaro valyuta operatsiyalarining 90 foizga yaqin qismi xalqaro rezerv valyutalar maqomiga ega bo'lgan 5 ta valyutada (AQSH dollari, yevro, Yaponiya ieni, Buyuk Britaniya funt sterlingi, Shveysariya franki) amalga oshiriladi.

Jahon valyuta bozorlaridagi bir kunlik konversion operatsiyalarning hajmi 4 trln. AQSH dollaridan oshadi.

Xalqaro valyuta operatsiyalarini amalga oshirishda keng qo'llanilayotgan ushbu valyutalarga nisbatan koeffisientlar qo'llaniladi. Yetakchi xorijiy valyutalardan faqat Yaponiya ieniga nisbatan 10 koeffisienti qo'llaniladi, AQSH dollari, yevro, Buyuk Britaniya funt sterlingi, Shveysariya franki, Kanada dollari, Avstraliya dollariga nisbatan 1 koeffisienti qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunining 3-moddasiga muvofiq, chet el valyutasi, chet el valyutasidagi qimmatli qog'ozlar, chet el

valyutasidagi to'lov hujjatlari va sof quyma oltin valyuta boyliklari hisoblanadi.

Xalqaro valyuta operatsiyalarini tashkil qilishning iqtisodiy asoslariga quyidagilar kiradi:

1. Xalqaro valyuta munosabatlari subyektlarining xorijiy valyutalardagi mablag'larining mavjud bo'lishi.

2. Xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlarining mavjudligi.

3. Eksport-import operatsiyalarining mavjudligi.

4. Ssuda va tadbirkorlik kapitallari harakatining mavjudligi.

5. Nodir metallar savdosining mavjudligi.

Xalqaro valyuta operatsiyalarini tashkil qilishning muhim iqtisodiy asoslaridan biri xalqaro valyuta munosabatlarida ishtirok etuvchi subyektlarning milliy va xorijiy valyutalarda joriy hisob raqamlarining mavjudligi hisoblanadi. Ushbu joriy hisob raqamlardagi mablag'lar hisobidan xorijiy valyutadagi majburiyatlar bo'yicha to'lovlar amalga oshiriladi, boshqa xorijiy valyutalar sotib olinadi.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunining 16-moddasiga muvofiq, rezidentlar O'zbekiston Respublikasi hududidagi vakolatli banklarda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibda chet el valyutasida hisobvaraqlar ochishlari mumkin. Mazkur Qonunning 17-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida vaqtincha turgan norezident jismoniy shaxslar, immunitet hamda diplomatik imtiyozlardan foydalanadigan chet el diplomatiya va boshqa rasmiy vakolatxonalari, xalqaro tashkilotlar hamda ularning filiallari, shuningdek, xorijiy tashkilotlarning O'zbekiston Respublikasida xo'jalik va boshqa tijorat faoliyati bilan shug'ullanmaydigan vakolatxonalari O'zbekiston Respublikasi hududidagi vakolatli

banklarda milliy valyutada va chet el valyutasida hisobvaraqlashga hamda ulardan foydalanishga haqlidir¹.

O'zbekiston Respublikasi uchun quyidagilar rezidentlar hisoblanadi:

- O'zbekiston Respublikasining fuqarolari;
- O'zbekiston Respublikasida doimiy yashash joyi bo'lgan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar;
- O'zbekiston Respublikasining hududida ro'yxatdan o'tgan yuridik shaxslar;
- O'zbekiston Respublikasining immunitet va diplomatik imtiyozlaridan foydalanadigan xorijdagi diplomatiya hamda boshqa vakolatxonalari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi tashkilotlarining chet eldagi xo'jalik va boshqa tijorat faoliyati bilan shug'ullanmaydigan vakolatxonalari.

Xalqaro valyuta operatsiyalarini tashkil qilishning me'yoriy-huquqiy asoslari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

1. Milliy valyuta qonunchiligi.
2. Xalqaro qoidalar va konvensiyalar.
3. Xalqaro Valyuta Fondi Kelishuvlar moddalari bo'yicha qabul qilingan majburiyatlar.

Respublikamizda milliy valyuta qonunchiligiga quyidagilar kiradi:

- O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonuni;
- O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonuni;
- O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi qonuni;
- O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi;
- Soliq kodeksi;
- Bojxona kodeksi;

¹ O'zbekiston Respublikasining «Valyutani tartibga solish to'g'risida»gi qonuni. O'zbekiston Respublikasining valyutani tartibga solishga oid normativ-huquqiy hujjatlari to'plami.- Toshkent: O'zbekiston, 2011. - B. 13-14.

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari;

- O'zbekiston Respublikasi Valyutani tartibga soluvchi davlat organlarining yo'riqnomalari.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunining 3-moddasiga muvofiq, chet el valyutasi, chet el valyutasidagi qimmatli qog'ozlar, chet el valyutasidagi to'lov hujjatlari va sof quyma oltin valyuta boyliklari hisoblanadi.

Mazkur Qonunning 7-moddasiga muvofiq, joriy valyuta operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

* tashqi savdo va boshqa joriy faoliyat olib borilishi bilan, shu jumladan, xizmatlar ko'rsatish, qisqa muddatli bank va kredit mexanizmlari bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar

* foizlar va boshqa daromadlar ko'rinishida, shu jumladan bank omonatlari, kreditlar hamda lizing bo'yicha olinadigan foizlar va boshqa daromadlar shaklida to'lanishi zarur to'lovlar

* kreditlarni uzish uchun yoki to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar amortizatsiyasi uchun maqbul summalarni to'lash;

* savdo bilan bog'liq bo'lmagan pul jo'natmalari

Savdo bilan bog'liq bo'lmagan pul jo'natmalariga quyidagilar kiradi:

* ish haqi, stipendiya, pensiya, alimentlar to'lash;

* xodimlarni xorijga xizmat safariga jo'natish;

* ta'lim va davolanish uchun haq to'lash;

* xorijdagi diplomatik va boshqa vakolatxonalarni ta'minlash;

* notarial va tergov harakatlari bilan bog'liq to'lovlar;

* sudning, arbitrajning qarorlari asosida pul to'lash;

* xalqaro konferensiyalar, simpoziumlarda, sport, madaniy va boshqa tadbirlarda ishtirko etish uchun to'lovlar;

* dafn qilish bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar;

* mualliflik haqi, patent bojarini to'lash.

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunining 4-moddasiga muvofiq, tijorat banklari chet el valyutasini naqd va naqd bo'lmagan pul shakllarida yuridik hamda jismoniy shaxslardan sotib olish va ularga sotish, xalqaro bank amaliyotiga muvofiq, litsenziyada ko'rsatilgan boshqa operatsiyalarini amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risidagi qonunning 40-moddasiga muvofiq, Markaziy bank:

*O'zbekiston Respublikasi hududida barcha shaxslar uchun majburiy bo'lgan valyutani nazorat qilishga doir normativ hujjatlar chiqaradi

*banklar, boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga chet el valyutasida operatsiyalar o'tkazish uchun litsenziyalar beradi va litsenziyalarni qaytarib oladi, ularning faoliyatini nazorat qiladi va tartibga solib boradi

* Banklar uchun ochiq valyuta pozitsiyalari chegaralarini va boshqa iqtisodiy normativlarni belgilaydi

*milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursini aniqlash tartibini belgilaydi

*O'zbekiston Respublikasining xalqaro rezervlarini tasarruf etadi va boshqaradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 30-yanvardagi PQ-1914-sonli "Jismoniy shaxslarga xorijiy valyutani sotish tartibini yanada liberallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga muvofiq, 2013-yilning 1-fevralidan boshlab O'zbekiston Respublikasining rezidentlari – jismoniy shaxslarga vakolatli banklar tomonidan xorijiy valyutani xalqaro to'lov kartalaridan foydalangan holda naqdsiz shaklda sotish mexanizmi joriy qilindi. Bunda jismoniy shaxs vakolatli bankda xalqaro to'lov kartasini ochadi. Vakolatli bank esa, uning shaxsiy plastik bank kartasida milliy valyutadagi pul mablag'lari yetarli ekanligini tekshiradi, xorijiy valyutani operatsiya amalga oshirilgan kuni belgilangan ayirboshlash kursi bo'yicha xalqaro to'lov kartasiga o'tkazadi hamda jismoniy shaxsga xorijiy

valyutani sotib olganligini tasdiqlovchi belgilangan shakldagi ma'lumotnomani beradi¹.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-iyundagi 263-sonli «Valyuta bozorini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaroriga muvofiq, 2001-yilning 1-iyulidan boshlab xorijiy investorlar foydasi, dividendlari va boshqa daromadlarini repatriatsiya qilish, eksport qiluvchilar tomonidan valyuta tushumining 50 foizini majburiy sotish, asbob-uskunalar, butlovchi buyumlar, xomashyo, materiallar va xizmatlar importi, yangidan jalb qilinadigan xorijiy kreditlarga xizmat ko'rsatish kabi operatsiyalar birjadan tashqari valyuta bozorining talab va taklifdan kelib chiqib shakllanadigan erkin valyuta kursi asosida amalga oshiriladigan bo'ldi.

Buning ijrosi natijasida valyuta kurslarini unifikatsiyalash jarayoni tezlashdi va, pirovard natijada, so'mning belgilangan birja kursiga nisbatan ancha past bo'lgan, talab va taklifga asoslangan birja kursi shakllandi.

Xalqaro valyuta qonunchiligining muhim tarkibiy qismi bo'lib, Xalqaro umumlashtirilgan qoidalar va konvensiyalar hisoblanadi.

Xalqaro umumlashtirilgan qoidalar:

- * Hujjatlashtirilgan akkreditivlar bo'yicha xalqaro umumlashtirilgan qoidalar (UCP 500; UCP 600)

- * Inkasso bo'yicha umumlashtirilgan qoidalar

- * Shartnomaviy kafolatlar bo'yicha umumlashtirilgan qoidalar

Xalqaro konvensiyalar:

- * Xalqaro oddiy va o'tkazma veksellar muomalasi bo'yicha xalqaro konvensiya

- * BMTning yuklarni dengiz orqali tashish konvensiyasi

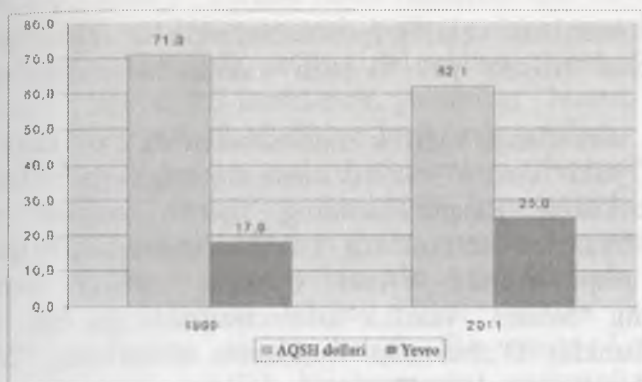
- * Arbitraj sudlari qarorlarini ijrosini ta'minlash bo'yicha xalqaro konvensiya

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 30-yanvardagi PQ-1914-sonli "Jismoniy shaxslarga xorijiy valyutani sotish tartibini yanada liberallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2013. – № 6 (558). – B. 5.

O'zbekiston 2003-yil 8-oktabrida XVF kelishuvlar moddasining 8-moddasi bo'yicha majburiyatlarni qabul qildi. Ushbu majburiyatlar 2003-yil 15-oktabrdan boshlab kuchga kirdi.

O'zbekiston Respublikasi hukumati Xalqaro Valyuta Fondi Nizomi VIII moddasining 2-bo'lim a-bandini, 3 va 4-bo'limlari bo'yicha belgilangan majburiyatlarni qabul qildi. Ushbu majburiyatlar so'mni to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha xorijiy valyutalarga erkin almashtirishni o'z ichiga oladi. VIII-moddaning 2 bo'lim a-bandiga muvofiq, mamlakatimiz hukumati joriy operatsiyalar bo'yicha valyutaviy cheklashlarni joriy qilishga haqli emas. Ushbu moddaning 3-bo'limiga muvofiq, O'zbekiston hukumati diskriminatsion valyuta siyosatini amalga oshirishga haqli emas. Nihoyat, VIII moddaning 4-bo'limiga muvofiq, boshqa davlatlar tomonidan taqdim etilgan so'mlar yo o'sha mamlakatning milliy valyutasiga yoki SDRga konvertatsiya qilib berilishi lozim. Ammo 2003-yilning 15-oktabriga qadar olingan so'mlar bo'yicha O'zbekiston hukumati VIII moddaning 4-bo'lim majburiyatlarini o'z zimmasiga olmaydi. Bundan tashqari, xorijiy davlatlarning fuqarolari va yuridik shaxslari tomonidan ishlab topilgan so'mlar faqat joriy operatsiyalardan ishlab topilgan bo'lishi kerak.

So'nggi yillarda xalqaro iqtisodiy munosabatlar ishtirokchilari tomonidan dunyo miqyosida yevroga nisbatan ishonchning kuchayishi yevroning xalqaro valyuta zaxiralari hajmidagi salmog'ining oshishiga va shuning asosida AQSH dollari salmog'ining pasayishiga sabab bo'lmoqda (4.2-rasm).

4.2-rasm. AQSH dollari va yevroning xalqaro valyuta zaxiralari tarkibidagi salmog'ining o'zgarishi¹, foizda

4.2-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 1999-2011-yillarda yevroning xalqaro valyuta zaxiralari tarkibidagi salmog'i sezilarli darajada oshgan. Bu esa, AQSH dollarining xalqaro valyuta zaxiralarning tarkibidagi salmog'ini pasayishiga sabab bo'lgan. Chunki, hozirgi davrda AQSH dollariga haqiqatda raqobat qila oladigan valyuta faqat yevro hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda milliy valyutalarning almashuv kursini "valyuta savati"ga bog'lash ularning almashuv kursi tebranishini sezilarli darajada kamaytirish imkonini bergan. Masalan, Rossiyada rublning kursini "bivalyuta savati"ga nisbatan aniqlashning joriy qilinishi uning barqarorligini va yevroning konversion operatsiyalar hajmidagi ulushini sezilarli darajada oshirish imkonini berdi.

Banklararo vakillik munosabatlarining mavjudligi xalqaro valyuta operatsiyalarini amalga oshirishning zaruriy shartlaridan biri hisoblanadi. Banklarning "Nostro" va "Vostro" vakillik munosabatlari orqali xorijiy valyutalardagi to'lovlar amalga oshiriladi va tushumlar qabul qilinadi.

Banklararo vakillik munosabatlarining ikki turi mavjud:

1. Bir tomonlama vakillik munosabatlari.
2. Ikki tomonlama vakillik munosabatlari.

¹ IMF "International Financial Statistics. 2012" ma'lumotlari.

Bir tomonlama vakillik munosabatlarida har ikkala bankdan faqat bittasi “Nostro” yoki “Vostro” vakillik hisob raqamiga ega bo‘ladi.

Ikki tomonlama vakillik munosabatlarida har ikkala bank “Nostro” yoki “Vostro” vakillik hisob raqamiga ega bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasining tijorat banklari xorijiy banklar bilan bir tomonlama vakillik munosabatlariga ega. Ya’ni, respublikamiz tijorat banklari xorijiy banklarda o‘zlarining “Nostro” vakillik hisobvaraqlariga ega. Ammo xorijiy banklar O‘zbekiston banklarida o‘zlarining “Vostro” vakillik hisob raqamlariga ega emas.

Xorijiy bank bilan vakillik munosabati o‘rnatish uchun unga dastlab xat jo‘natiladi. Xatda vakillik munosabati o‘rnatishning zarurligi asoslab berilgan bo‘lishi lozim. Odatda, xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlarining zarurligi mijozlarning eksport-import operatsiyalari bilan yoki bankning o‘zini xorijiy bankning moliyaviy xizmatlaridan foydalanish zaruriyati bilan belgilanadi.

Mazkur xatda xorijiy bank bilan vakillik munosabatlari o‘rnatmoqchi bo‘layotgan tijorat banki faoliyatining ijobiy jihatlari ham qisqacha aks etgan bo‘lishi lozim. Masalan, bankning xorijiy valyutadagi aktivlarining o‘sish sur‘atlari, dunyodagi yetakchi banklar bilan vakillik munosabatlarining mavjudligi va h.k.

Ammo xatda xorijiy bankning holatini o‘rganilganligi haqida zinhor yozilmasligi lozim. Chunki, ushbu holatni xorijiy bank haqorat sifatida qabul qilishi mumkin.

Xorijiy bank vakillik munosabatlari o‘rnatish to‘g‘risidagi taklifga rozilik bildirgandan so‘ng vakillik munosabatlari o‘rnatish to‘g‘risidagi shartnoma loyihasi tayyorlanadi hamda shartnoma bandlari tomonlar o‘rtasida muhokama qilinadi. Nihoyat, vakillik munosabatlari o‘rnatish to‘g‘risidagi shartnoma imzolanadi. Shundan keyin to‘lov hujjatlariga, teleks yoki kompyuter xabarnomalariga imzo chekish huquqiga ega bo‘lgan shaxslarning imzolari nusxalari va maxfiy kalitlar o‘zaro almashinadi. Bu autentifikatsion kalit deyiladi.

Odatda “Nostro” vakillik hisob raqamlari shu valyuta qaysi mamlakatning milliy valyutasi bo’lsa, o’sha mamlakatning tijorat bankida ochiladi. AQSH dollaridagi “Nostro” vakillik hisob raqamlari AQSH banklarida, yevrodagi “Nostro” vakillik hisob raqamlari “yevrohudud”dagi banklarda ochiladi.

Shunisi xarakterliki, AQSH dollaridagi “Nostro” vakillik hisob raqamini Londondagi banklarda ham ochish mumkin. London AQSHdan tashqaridagi dollar zaxiralari to’plangan eng katta yevrodollar bozori hisoblanadi. Ammo bunda “Nostro” vakillik hisob raqamini ochgan tijorat bankiga ikki marta komissiya to’lashga to’g’ri keladi. Bir marta Londondagi bankka “Nostro” vakillik hisobarqamini yuritganligi uchun, ikkinchi marta Londondagi bankning dollardagi qoldiqni AQSH banklari orqali joylashtirganligi uchun to’lagan komissiyasi uchun to’laydi. Chunki, Londondagi banklar dollardagi qoldiqlarini AQSH banklari orqali joylashtiradilar.

Ko’pchilik mamlakatlarning bank amaliyotida “Nostro” vakillik hisob raqamlarining qoldig’iga foiz to’lanmaydi. Ayrim mamlakatlarda esa, juda past stavkada foiz to’lanadi. Shuning uchun banklar xorijiy banklardagi “Nostro” vakillik hisob raqamlaridagi ortiqcha mablag’larni (ishchi qoldiqdan ortiq mablag’ni) yevrobozorlarga yoki “overnayt” shaklida joylashtiradilar.

Tijorat banklari xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlari o’rnatishda xorijiy bankning overdraft kreditidan foydalanishga ruxsat olishga harakat qilishadi. Buning sababi shundaki, overdraft krediti “Nostro” vakillik hisob raqamida yuzaga keladigan vaqtinchalik valyuta yetishmasligi muammosini hal etishning eng ishonchli usuli hisoblanadi. Xorijiy bank, valyuta mablag’lari yetishmasligi yuzaga kelganda, vakil bankni belgilangan limit doirasida zudlik bilan kreditlaydi.

Muammo shundaki, qator davlatlarda overdraft krediti berish qonun yo’li bilan ta’qiqlangan.

Xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlari o’rnatishda xorijiy banklarning xizmat ko’rsatish xususiyatlariga e’tibor qaratish muhim o’rin tutadi. Masalan, AQSH va Yaponiyada

banklar ixtisoslashtirilgan va investitsion banklarga ajralgan. Yevropada esa - universal banklar.

Xorijiy valyutadagi to'lovlarni o'z vaqtida o'tishi xorijiy vakil bankning etarli darajada likvidli bo'lishiga bog'liq. Shuning uchun ham, Bazel qo'mitasi tijorat banklarining xorijiy banklardagi "Nostro" vakillik hisob raqamining qoldig'iga 20% risk darajasini bergan. Bu esa, aynan, xorijiy bankda likvidlilik muammosining yuzaga kelishi natijasida to'lovlarning kechikishi bilan bog'liqdir.

Xorijiy banklar bilan bir tomonlama vakillik munosabatiga ega bo'lgan banklarda doimo "Nostro" vakillik hisob raqami qoldig'ining tebranishi muammosi mavjud bo'ladi. Chunki, ushbu bankda xorijiy bankning "Vostro" vakillik hisob raqami mavjud emas. Shu sababli, ular har qanday xorijiy valyutadagi to'lovni amalga oshirishda o'zlarining "Nostro" vakillik hisob raqamini kreditlashga majbur bo'lishadi. Natijada, "Nostro" vakillik hisob raqamining qoldig'ini keskin tebranish xavfi yuzaga keladi. Bu esa, mazkur banklarning likvidliligiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi.

Agar tijorat banki xorijiy banklar bilan ikki tomonlama vakillik munosabatlariga ega bo'lsa, u holda, xorijiy bank va uning mijozlari foydasiga amalga oshirilayotgan to'lov summasi ushbu bankning "Vostro" vakillik hisob raqamiga kirim qilinadi. Natijada, bankning "Nostro" vakillik hisob raqamida hech qanday o'zgarish sodir bo'lmaydi.

Umuman olganda, banklararo vakillik munosabatlari xalqaro valyuta operatsiyalarini amalga oshirishning muhim zaruriy sharti hisoblanadi. Bunda ikki tomonlama vakillik munosabatlarining mavjudligi xalqaro valyuta operatsiyalarini rivojlantirish nuqtai-nazaridan amaliy ahamiyat kasb etadi.

4.3. Spot operatsiyalari

Spot operatsiyalari spot bitimi tuzilgandan keyin ikki ish kuni mobaynida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalaridir.

Spot yuqori riskli valyuta operatsiyasi hisoblanadi va uning yuqori riskliligi quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

1. Spot operatsiyasini amalga oshirish vaqti juda qisqa bo'lganligi sababli unda sug'urta elementlarini qo'llab bo'lmaydi.

2. Spot operatsiyalarining 90 foizga yaqin qismi quyidagi 5 ta xalqaro zaxira valyutalarda amalga oshiriladi va ularning barchasi erkin suzish rejimiga ega.

Erkin suzish rejimiga ega bo'lgan valyutalarning nominal almashuv kursi katta diapazonlarda tebranishi mumkin.

3. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi ayrim omillarni prognoz qilish imkonining yo'qligi.

Masalan, 1990-yilda Iroq bilan AQSH boshchiligidagi davlatlar koalitsiyasi o'rtasida urush bo'ldi. Birlashgan qo'shinlar qo'mondoni bo'lgan amerikalik general urushni 1 hafta ichida tugatishga va'da berdi. Bu esa, xalqaro moliya bozori ishtirokchilarining xotirjam bo'lishiga olib keldi. Ammo urushning boshlanganligiga bir oy o'tgandan so'ng Iroq o'zining "Skad" raketalari bilan Saudiya Arabistoni poytaxti Er-Riyad shahrida joylashgan AQSH dengiz piyodalarining yotog'iga (kazarma) zarba berdi. Bu Iroqqa qarshi urushda qatnashayotgan arab davlatlari uchun kutilmagan holat va fojia edi. Chunki, AQSH o'zining havo hujumiga qarshi "Patriot" tizimi Iroqqa qarshi urushda qatnashayotgan davlatlar hududini Iroq raketalaridan 100 % himoya qilishiga va'da bergan edi.

Shu kundan boshlab, OPEKka a'zo bo'lgan arab davlatlari Fors ko'rfazi orqali neft eksport qilishni to'xtatdilar. Bu esa, jahon bozorlarida neft bahosining keskin ko'tarilishiga olib keldi. 1 barrel neft o'sha paytda arab davlatlari tomonidan 11-13 AQSH dollariga sotilgan bo'lsa, uning bahosi 42 dollarga ko'tarildi. Sobiq Sovet Ittifoqi, Meksika, Venesuela, Ruminiya kabi neft eksport qiluvchi mamlakatlar neft eksportidan katta miqdorda daromad olish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Neft mahsulotlarini import qiluvchi Turkiya, Yaponiya, Yevropa davlatlari esa, bundan jiddiy zarar ko'rdilar.

Neft bahosining keskin oshishi AQSH dollari kursining ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Chunki, neft shartnomalarining 90 foizdan ortiq qismi AQSH dollarida tuzilgan edi. Buning

natijasida jahon valyuta bozorlarida AQSH dollariga bo'lgan talabning oshishi yuz berdi.

Spot operatsiyalari spot kurslar asosida amalga oshiriladi.

Spot kurs deganda spot bitimi tuzilayotgan paytda belgilab qo'yiladigan valyuta kursi tushuniladi va bu kurs ikki ish kuni mobaynida o'zgarmasdan qoladi.

Spot kursni aniqlashning birja usuli va birjadan tashqari usuli mavjud.

Taraqqiy etgan davlatlarda va qator o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida, birja usulida spot kurs valyuta birjalarining savdo zallarida dillerlar, maklerlarning ochiq savdo qilishlari natijasida aniqlanadi. Shunisi xarakterliki, AQSH dollari, yevro, Angliya funt sterlingi va Shveytsariya frankining kursi verguldan keyin to'rttagacha birlikda aniqlanadi. Masalan: 1 dollar = 1,2310 - 1,2330 shv. franki. Yoki 1 funt sterling = 1,6770-1,6790 dollar.

Valyuta birjalarining savdo zallarida valyuta savdosi faqat oxirgi ikkita raqam bilan amalga oshiriladi. Hech qaysi diler ikkita raqamdan oldinda turgan raqamlarni hech qachon aytmaydi.

Chap tomonimizda turgan birinchi kurs sotib olish kursi hisoblanadi va u **BID** deb ataladi, o'ng tomonimizda turgan kurs, ya'ni ikkinchi kurs sotish kursi hisoblanadi va u **OFFER** deb ataladi. Valyutaning sotish kursi bilan sotib olish kursi o'rtasidagi farq tijorat bankining daromadi hisoblanadi va u **SPREAD** deb ataladi.

Har bir spot bitimi bo'yicha alohida spot kurs aniqlanadi. Tijorat bankining har bir dileriga valyutalarni sotib olish va sotish bo'yicha limit belgilanadi. Diler o'sha limit doirasida valyutalarni spot sharti bo'yicha sotib olish va sotishni amalga oshiradi.

Valyuta birjasidagi kompyuter dasturi spot operatsiyalaridagi talab va taklifga qarab milliy valyutaning oldi-sotdi qilinaotgan yetakchi xorijiy valyutalarga nisbatan nominal almashuv kursini aniqlaydi. Masalan, London vaqti bilan soat 11.00da Buyuk Britaniya funt sterlingining, Frankfurt-

na Mayne shahrida soat 13.00 da yevroning yetarkchi xorijiy valyutalarga nisbatan nominal almashuv kursi aniqlanadi va butun dunyoga e'lon qilinadi.

Operatsion kunning aniq bir vaqtida milliy valyuta kursining aniqlanishi **fiksing** deb ataladi.

O'zbekiston Respublikasida buyurtmali valyuta savdosi tizimi mavjud.

So'mning nominal birja kursi O'zbekiston Respublikasi Valyuta birjasi (O'RVB) da AQSH dollariga bo'lgan talab va taklif asosida aniqlanadi. Qayd etish jiozki, respublikamizda valyuta kursini aniqlashning tijorat spot kurslariga asoslanadigan va fiksing shaklida aniqlanadigan bozor mexanizmi mavjud emas. Shu sababli, respublikamizda so'mning nominal birja kursi valyutalarning buyurtmali savdosi asosida amalga oshiriladigan oldi - sotdi mexanizmi orqali shakllanadi. Mazkur mexanizmning mohiyati shundaki, O'RVBga a'zo bo'lgan tijorat banklari ikki xildagi buyurtmalarni birjaga beradilar: a) AQSH dollarini sotib olish maqsadida so'mda berilgan buyurtmalar; b) AQSH dollarini sotish maqsadida berilgan buyurtmalar (dollarda berilgan buyurtmalar). Markaziy bankning Bosh dileri buyurtmalarni qabul qilishni to'xtatish to'g'risidagi buyruqni bergandan so'ng har ikkala xildagi buyurtmalar bo'yicha jami nominal miqdorlar aniqlanadi. Shundan keyin so'mda berilgan buyurtmalarning jami summasini AQSH dollaridagi buyurtmalar summasiga bo'lish yo'li bilan o'zbek so'mining 1 AQSH dollariga nisbatan nominal birja kursi aniqlanadi.

O'z navbatida, so'mning nominal almashuv kursi tijorat spot kursi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining nominal birja kursi tijorat banklarining xorijiy valyutalardagi aktiv va passivlarini qayta baholash, boj hisobi hamda moliyaviy va statistik hisobotlarni yuritish, xo'jalik yurituvchi subyektlar valyuta tushumlarining ma'lum qismini majburiy tartibda sotishda qo'llaniladi.

Birjadan tashqari usulda spot kurs tijorat banklari dilerlarining telefon orqali so'zlashuvlari yoki internet orqali muloqotlari natijasida aniqlanadi.

Tijorat banklarining naqd xorijiy valyutalarni sotish kursi va sotib olish kursi o'rtasidagi farq sifatida oladigan spread shaklidagi daromadi ularning valyuta operatsiyalarining samaradorligini baholashda qo'llaniladigan muhim ko'rsatkich hisoblanadi.

Tijorat banklarining naqd xorijiy valyutalarga bo'lgan talabni to'g'ri baholagan holda, ularning sotib olish va sotish kursini belgilashi spread miqdorini oshirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, tijorat banklari spot operatsiyalaridan zarar ko'rishlari ham mumkin. Odatda, tijorat banki qisqa valyuta pozitsiyasiga ega bo'lgan valyutaning keyingi ish kunidan boshlab kursining ko'tarilishi zararni yuzaga keltiradi. Aksincha, tijorat banki qisqa valyuta pozitsiyasiga ega bo'lgan valyutaning kursini keyingi ish kunidan boshlab pasayishi bankning balansida foydani yuzaga keltiradi.

Agar tijorat banki uzun valyuta pozitsiyasiga ega bo'lgan xorijiy valyutaning kursi pasaysa, u holda bankning balansida zarar yuzaga keladi. Chunki, bu vaqtda tijorat banki arzon valyutani qimmat bahoda sotib olgan hisoblanadi.

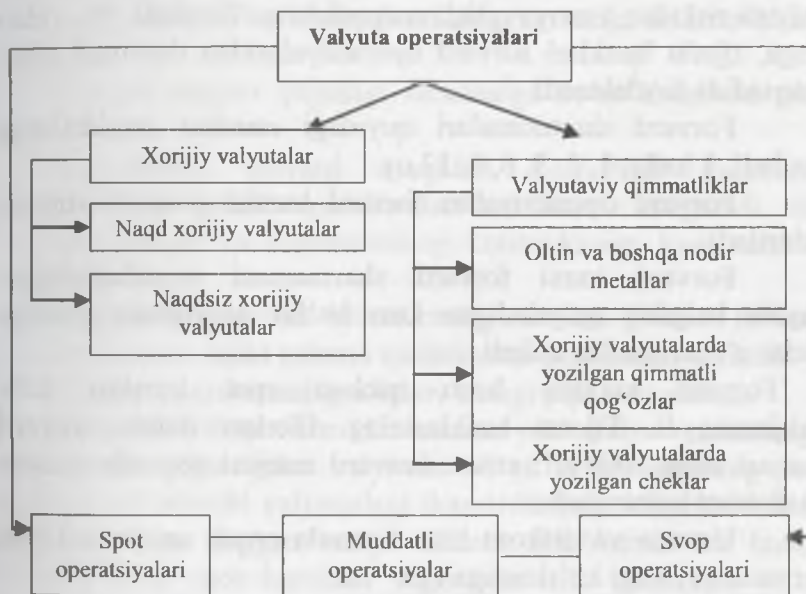
Shuningdek, tijorat banki tomonidan belgilangan xorijiy valyutaning sotib olish kursining Markaziy bankning birja kursidan yuqori bo'lishi bankning balansida zararni yuzaga keltiradi. Masalan, Markaziy bankning birja kursi bo'yicha 1 AQSH dollari 2198,00 so'mga teng. Tijorat bankining 1 AQSH dollarini sotib olish kursi esa, 2200,00 so'mni tashkil etadi. Bunday sharoitda tijorat banki har bir dollardan qayta baholash natijasida 2 so'm zarar ko'radi (2200 – 2198). Buning sababi shundaki, qayta baholash Markaziy bankning birja kursi bo'yicha amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining spot operatsiyalaridan ko'rgan zararlari summasi 55302-hisob raqamning debetida, spot operatsiyalaridan olgan foydasi esa, 45401-hisob raqamning kreditida aks etadi. Respublikamiz

banklarining spread shaklidagi daromadi ham 45401- hisob raqamning kreditida aks etadi.

Respublikamiz tijorat banklari spot operatsiyalarining asosiy qismini import qilingan tovarlar bo'yicha va olingan xalqaro kreditlarni qaytarish bilan bog'liq bo'lgan to'lovlarni amalga oshirish maqsadida so'mni AQSH dollari va yevroga ayirboshlash operatsiyalari (konversion operatsiyalar) tashkil etadi.

Tijorat banklarining valyuta operatsiyalarini quyidagicha turkumlash mumkin.

4.3-rasm Tijorat banklari valyuta operatsiyalarining turkumlanishi¹

4.3-rasm tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining iqtisodiy mazmunini to'laroq ochib beradi deb hisoblaymiz.

¹ Mualliflarning shaxsiy ishlanmasi.

4.4. Muddatli valyuta operatsiyalari

Muddatli valyuta operatsiyalarining 3 shakli mavjud:

1. Forvard valyuta operatsiyalari.

2. Valyuta opsiylari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar.

3. Valyuta fyucherslari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Forvard valyuta operatsiyasi deganda, ma'lum bir valyutani belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotib olish yoki sotish operatsiyasiga aytiladi.

Forvard valyuta operatsiyalari valyuta zaxiralarini valyuta riskidan himoya qilish maqsadida qo'llaniladi. Shu bilan birga, tijorat banklari forvard operatsiyalaridan daromad olish maqsadida foydalanadi.

Forvard shartnomalari quyidagi standart muddatlarga tuziladi: 1 hafta, 1, 2, 3, 6, 9, 12 oy.

Forvard operatsiyalari forvard kurslar asosida amalga oshiriladi.

Forvard kursi forvard shartnomasi imzolanayotgan paytda belgilab qo'yiladigan kurs bo'lib, shartnoma ijrosiga qadar o'zgarmasdan qoladi.

Forvard kurslari hech qachon spot kurslari kabi aniqlanmaydi. Tijorat banklarining dilerlari doimo forvard marjasi bilan ishlaydi, xolos. Forvard marjasi deganda ustama va diskont tushuniladi.

Ustama va diskont bitta formula orqali aniqlanadi. Bu formula quyidagi ko'rinishga ega:

$$U / D = \frac{SK \times FSO \times F \times FSHM \text{ (kunlarda)}}{(360 \times 100) + (BVFS \times FSHM \text{ (kunlarda)})}$$

Bu yerda:

U / D –ustama yoki diskont.

SK – spot kurs.

FSO'F – foiz stavkalari o'rtasidagi farq. Foiz stavkalari o'rtasidagi farq aniqlanayotganda bitim valyutasi bo'yicha kreditlarning foiz stavkasi olinadi, baholovchi valyuta bo'yicha esa, depozitlarning foiz stavkasi olinadi.

FSHm – forvard shartnomasining muddati.

BVFS – bitim valyutasi bo'yicha foiz stavkasi.

Agar bitim valyutasi bo'yicha kreditlarning foiz stavkasi baholovchi valyutadagi depozitlarning foiz stavkasidan kichik bo'lsa, u holda formula orqali aniqlangan natija ustama hisoblanadi. Agar bitim valyutasi bo'yicha kreditlarning foiz stavkasi baholovchi valyutadagi depozitlarning foiz stavkasidan katta bo'lsa, u holda formula orqali aniqlangan natija diskont hisoblanadi.

Forvard marjasi quyidagi sabablarga ko'ra kotirovka qilinadi:

Birinchidan, forvard marjalari ko'pchilik holatlarda o'zgarmasdan qoladi, spot kurslari esa tez-tez o'zgaradi, shu sababli, ustama va diskontlarning kotirovkasiga kam tuzatish kiritiladi.

Ikkinchidan, valyuta bitimlarining sezilarli qismida forvard kurslarini emas, balki ustama va diskontni bilish talab qilinadi.

Ustama va diskontning o'lchov birligi pips deb ataladi.

Forvard kursi spot kursidan ustama yoki diskont summasiga farq qiladi. Agar bitim valyutasi bo'yicha kreditlarning foiz stavkasi baholovchi valyutadagi depozitlarning foiz stavkasidan kichik bo'lsa, olingan natija ustama hisoblanadi va bunda forvard kursi spot kursidan yuqori bo'ladi. Aksincha, bitim valyutasidagi kreditlarning foiz stavkasi baholovchi valyutadagi depozitlarning foiz stavkasidan katta bo'lsa olingan natija diskont hisoblanadi, bunda forvard kursi spot kursidan past bo'ladi.

Forvard operatsiyalari dastlab eksportyorlarning sotilgan tovarlar uchun kutilayotgan eksport tushumini valyuta riskidan himoya qilish maqsadida yuzaga keldi. Keyinchalik tijorat

banklari o'rtasidagi munosabatlarda ham forvard operatsiyalaridan foydalanish kuchaydi. Shunisi xarakterliki, forvard operatsiyalaridan spekulativ maqsadlarda ham foydalanish mumkin. Chunki, birinchidan, forvard operatsiyalarini amalga oshirish uchun valyuta mablag'larining mavjud bo'lishi shart emas; ikkinchidan, forvard shartnomalari nisbatan uzoq muddatga tuziladi; uchinchidan forvard kursining darajasi ko'proq foiz stavkalarining o'zgarishiga bog'liq.

Tahlil jarayonida forvard operatsiyalari bilan bog'liq bo'lgan quyidagi jihatlarga asosiy e'tibor qaratiladi:

1. Forvard operatsiyalarining buxgalteriya hisobini to'g'ri tashkil etilganligi.

Forvard operatsiyalari tijorat banklari uchun balansdan tashqari operatsiya hisoblanadi, shu sababli, birinchi navbatda, forvard shartnomalari summasini tegishli balansdan tashqari hisob raqamlarda to'g'ri aks ettirilganligini tekshirish lozim. Haqiqatda, tijorat banklarining xorijiy valyutalarni sotib olish maqsadida tuzilgan forvard shartnomalari 92716-«Forvard bitimi bo'yicha sotib olish» hisob raqamining debetida va 96367-«Forvard bitimi bo'yicha sotib olish kontr hisobvarag'i»ning kreditida hisobga olinadi.

Tijorat banklarining xorijiy valyutalarni sotish maqsadida tuzilgan forvard shartnomalari 92709-«Forvard bitimi bo'yicha sotish» hisob raqamining debetida va 96365-«Forvard bitimi bo'yicha sotish kontr hisobvarag'i»ning kreditida hisobga olinadi.

Tahlil jarayonida forvard shartnomalarining muddati tugagandan so'ng amalga oshirilgan buxgalteriya o'tkazmalari ham sinchiklab tekshirilishi lozim. Shunisi xarakterliki, forvard operatsiyalari shartnoma muddati tugashi bilan xarakteriga ko'ra spot operatsiyalariga aylanadi. Shuning uchun ham keyingi buxgalteriya o'tkazmalari spot bo'yicha beriladi.

Balans hisobarqamlari bo'yicha buxgalteriya o'tkazmalari berilgandan so'ng forvard operatsiyalari bo'yicha ochilgan

balansdan tashqari hisob raqamlar yopiladi. Tijorat bankining xorijiy valyutani sotib olish maqsadida tuzgan forvard shartnomasi summasiga ochilgan balansdan tashqari hisob raqamlari 92716-«Forvard bitimi bo'yicha sotib olish» hisob raqamini kreditlash va 96367-«Forvard bitimi bo'yicha sotib olish kontr hisobvarag'i»ni debetlash yo'li bilan yopiladi.

Tijorat bankining xorijiy valyutani sotish maqsadida tuzgan forvard shartnomasi summasiga ochilgan balansdan tashqari hisob raqamlari 92709-«Forvard bitimi bo'yicha sotish» hisob raqamini kreditlash va 96365-«Forvard bitimi bo'yicha sotish kontr hisobvarag'i»ni debetlash yo'li bilan yopiladi.

2. Forvard operatsiyalari bo'yicha ustama va diskontni to'g'ri hisoblanganligi

Forvard operatsiyalari forvard kursi asosida amalga oshiriladi. Forvard kursining darajasini belgilovchi omil ustama va diskont hisoblanadi.

Agar baholovchi valyutadagi depozitlarning foiz stavkasi bitim valyutasidagi kreditlarning foiz stavkasidan katta bo'lsa, olingan natija ustama hisoblanadi. Bunday holatda forvard kursini aniqlash uchun spot kurs ustama miqdoriga oshiriladi.

Agar baholovchi valyutadagi depozitlarning foiz stavkasi bitim valyutasidagi kreditlarning foiz stavkasidan kichik bo'lsa, olingan natija diskont hisoblanadi. Bunday holatda forvard kursini aniqlash uchun spot kurs diskont miqdoriga kamaytiriladi.

3. Forvard operatsiyalari bo'yicha foyda va zararlar summasini, shu jumladan, realizatsiya qilinmagan foyda va zararlar summasini baholash.

Forvard operatsiyalari bo'yicha foyda va zararlar summasini baholash uchun 45405 va 55306-hisob raqamlarining qoldiqlari olinib, tahlil qilinadi.

Realizatsiya qilinmagan foyda va zararlar summasini baholash uchun 16901 va 22802-hisob raqamlarining qoldiqlari olinib, tahlil qilinadi.

Tahlil qilingan davr mobaynida zararlar summasi kamayish tendensiyasiga, foyda summasi esa, o'sish tendensiyasiga ega bo'lishi lozim.

Realizatsiya qilinmagan foyda va zararlar to'lov muddati kelmagan muddatli valyuta shartnomalarini qayta baholash natijasida yuzaga keladi. Har bir tijorat banki O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga moliyaviy hisobot topshirayotganda muddati kelmagan valyuta shartnomalari qiymatini qayta baholashlari va ular bo'yicha foyda va zararlar summasini aniqlashlari zarur.

Muddati kelmagan valyuta shartnomalarining qiymatini qayta baholash O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining moliyaviy hisobot tuzilayotgan kundagi birja kursi bo'yicha amalga oshiriladi. Bunga qadar barcha xorijiy valyutalardagi shartnomalarning summasi AQSH dollariga aylantiriladi. Undan keyin shartnomalarning dollardagi qiymati Markaziy bankning birja kursi bo'yicha so'mga aylantiriladi. Tijorat banki xodimlari tomonidan Markaziy bankka moliyaviy hisobot topshirilayotgan paytda ularning pozitsion hisob raqamida, ya'ni 17101-hisob raqamida qoldiq bo'lmasligi lozim.

Muddatli valyuta operatsiyalarining ikkinchi shakli valyuta opsionlari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar hisoblanadi. Ushbu operatsiyalarni amalga oshirishda asosiy e'tibor buxgalteriya o'tkazmalarini to'g'ri rasmiylashtirilganligiga, operatsiyalarning daromadlilikiga va mazkur operatsiyalardan ko'rilgan zararlarni baholashga qaratiladi. Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari tomonidan berilgan kol opsionlar alohida, put opsionlar alohida baholanadi.

Kol opsionlar ma'lum miqdordagi valyutani belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotib olish huquqini beradi. Put opsionlar esa, ma'lum miqdordagi valyutani belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotish huquqini beradi.

Valyuta opsionlari valyuta forvard operatsiyalaridan farqli ravishda o'z egasiga majburiyat yuklamaydi, balki faqat huquq

beradi. Shuning uchun ham valyuta opsionlari valyuta riskidan 100% himoyalaniş imkonini beradigan yagona moliyaviy instrument hisoblanadi.

Valyuta opsionlarining ikki standarti mavjud bo'lib, ularni bank auditi jarayonida hisobga olish shart hisoblanadi. Chunki bu standartlar risk darajasiga ko'ra bir-biridan keskin farqlanadi.

Valyuta opsionlarining birinchi standarti Yevropa standarti deb ataladi va bu opsionlar o'z egasiga faqat shartnoma muddati tugagandan so'ng opsiondan foydalanish huquqini beradi. Valyuta opsionlarining ikkinchi standarti esa, Amerika standarti deyiladi va mazkur opsionlar o'z egasiga opsion shartnomasi muddatining istalgan vaqtida opsiondan foydalanish huquqini beradi. Demak, valyuta opsionlarining amerika standartida risk darajasi yevropa standartiga nisbatan yuqori hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining tijorat banklarida valyutalarni sotib olish maqsadida berilgan opsionlar 92728-«Opsion bitimi bo'yicha sotib olish» hisob raqamining debetida va 96379-«Opsion bo'yicha sotib olish kontr hisobvrag'i»ning kreditida hisobga olinadi.

Tijorat banklarining valyuta opsionlaridan oladigan daromadlari 45404-hisob raqamining kreditida, opsionlardan ko'rilgan zararlar esa, 55306-hisob raqamining debetida hisobga olinadi.

Muddatli valyuta operatsiyalarining uchinchi shakli valyuta fyucherslari bilan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari hisoblanadi.

Valyuta fyucherslari valyutalarni sotib olish yoki sotish to'g'risidagi shartnoma bo'lib, ular bo'yicha hisob-kitoblar faqat kliring palatalari orqali amalga oshiriladi. Kliring palatalari tijorat banklaridan avans to'lovlari o'tkazishni talab qiladi. Avans to'lovlari fyucherslar yuzasidan amalga oshiriladigan hisob-kitoblarning uzluksizligini ta'minlash maqsaidida o'tkaziladi. Valyuta fyucherslari valyuta opsionlaridan farqli ravishda ishtirok etuvchi tomonlarga majburiyat yuklaydi.

Valyuta opsionlarining egalarida esa, huquq bor, ammo majburiyat mavjud emas.

O'zbekiston Respublikasining «Valyutani tartibga solish to'g'risida»gi Qonunining 9-moddasiga muvofiq, chet el valyutasi bilan bog'liq bo'lgan hosila moliyaviy vositalar (valyuta derivativlari) chet el valyutasi oldi-sotdisi bo'yicha shartnomalar bo'lib, ularda belgilangan majburiyatlar muayyan muddat o'tgach yoki chet el valyutasining qiymatiga yoxud uning kursi o'zgarishiga bog'liq ravishda bajarilishi mumkin.

Chet el valyutasi bilan bog'liq bo'lgan hosila moliyaviy vositalar bo'yicha operatsiyalar:

- vakolatli banklar tomonidan o'zaro yoki chet el banklari bilan cheklovlersiz, ochiq valyuta mavqei limiti doirasida;

- agar shartnoma tuzish joriy xalqaro operatsiyalarni o'tkazish bilan bog'liq bo'lsa, banklarning mijozlari tomonidan vakolatli banklar orqali amalga oshiriladi.

Respublikamizning tijorat banklarida, shu jumladan, Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy bankining faoliyatida valyuta opsionlari va fyucherslari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar mavjud emas.

Agar forvard operatsiyalari natijasida valyuta turi bo'yicha qisqa valyuta pozitsiyasi yuzaga kelgan bo'lsa, u holda tijorat bankining xodimlari o'sha valyutani sotib olish bo'yicha forvard shartnomasi tuzishlari zarur. Agar forvard operatsiyalari natijasida valyuta turi bo'yicha uzun valyuta pozitsiyasi yuzaga kelgan bo'lsa, u holda tijorat bankining xodimlari o'sha valyutani sotish bo'yicha forvard shartnomasi tuzishlari zarur.

Agar tijorat bankida valyuta opsionlari bo'yicha qisqa pozitsiya yuzaga kelgan bo'lsa, u holda bank emitent sifatida kol opsionlar summasini ko'paytirishi lozim. Agar tijorat bankida valyuta opsionlari bo'yicha uzun pozitsiya yuzaga kelgan bo'lsa, u holda bank emitent sifatida put opsionlar summasini ko'paytirishi lozim.

Valyuta fyucherslari bo'yicha yuzaga kelgan qisqa pozitsiyalarni yopish yoki qisqartirish maqsadida qisqa pozitsiya yuzaga kelgan valyutalarni sotib olish borasida fyuchers shartnomalari tuzish maqsadga muvofiqdir. Agar tijorat banki fyuchers shartnomalari bo'yicha ma'lum bir valyutada uzun pozitsiyaga ega bo'lsa, u holda ushbu valyutani sotish xususida fyuchers shartnomasini tuzish talab etiladi.

Muddatli valyuta operatsiyalarining hajmi sezilarli darajada katta bo'lganda ularning tijorat banklarining ochiq valyuta poizitsiyasiga ta'siri kuchli bo'ladi.

4. Tijorat banklarining haqiqatda amalga oshirilmagan forvard operatsiyalari hajmini aniqlash.

Bank amaliyotida mutlaqo amalga oshirilmagan yoki muddatida amalga oshirilmagan forvard operatsiyalarining mavjudligi tabiiy holat hisoblanadi. Chunki forvard shartnomasida ishtirok etuvchi tomonlardan biri shartnoma muddati tugagan paytda to'lovga noqobil bo'lib qolishi mumkin. Bunga yorqin misol qilib, Rossiya Federatsiyasida 1997-yilda yuz bergan moliyaviy inqirozni keltirish mumkin. Moliyaviy inqiroz natijasida Rossiyaning bir qator tijorat banklari xorijiy banklar oldidagi forvard shartnomalari bo'yicha majburiyatlarini bajara olmadilar. Chunki inqiroz natijasida ko'plab tijorat banklarida likvidlilik muammosi yuzaga keldi va buning oqibatida banklar balansining nolikvidliliigi yuz berdi.

Rossiya tijorat banklarining nolikvidliliigi natijasida xorijiy banklar forvard shartnomasi bo'yicha olishi lozim bo'lgan valyuta mablag'larini ololmay qoldilar. Rossiya rublining kursini keskin pasayishi natijasida valyutalarni sotib olish maqsadida tuzilgan forvard shartnomalari bo'yicha xorijiy banklarning balansida yirik miqdorda realizatsiya qilinmagan foyda yuzaga keldi va bu summalar forvard shartnomalarining muddati tugashi bilan zararga aylandi.

Rossiya rublining kursini keskin pasayishi natijasida AQSH dollari va boshqa xorijiy valyutalarni sotish yuzasidan tuzilgan

forvard shartnomalari bo'yicha Rossiya banklarida yirik miqdorda zarar yuzaga keldi. Muddati kelmagan forvard valyuta shartnomalari bo'yicha esa, ujdada yirik miqdorda realizatsiya qilinmagan zarar yuzaga keldi. Natijada, bir tomondan muddatli valyuta operatsiyalarining tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyasiga nisbatan salbiy ta'siri yuzaga keldi; ikkinchi tomondan esa, tijorat banklarining forvard operatsiyalari bilan bog'liq holatda moliyaviy holatini yomonlashishi yuz berdi.

Qayd etish joizki, derivativlar bilan amalga oshiriladigan spekulativ operatsiyalar yuqori riskli operatsiyalar hisoblanadi va ular tijorat banklariga katta miqdorda zarar keltirishi mumkin. Bunga aniq misol qilib 1995-yil 25-fevralda bankrot deb e'lon qilingan Angliyaning "Berings" bankini keltirish mumkin. Holbuki, ushbu bank 233 yillik tarixga ega edi.

Berings bankning Singapur filiali treyderi Nik Lison bankning passividagi barcha bo'sh turgan pul mablag'larini Singapur fond birjasiga chiqib, Yaponiya korporatsiyalarining fyuchers va opsionlarini sotib olishga yo'naltirdi. Oradan 3 kun o'tgandan so'ng Yaponiyaning Kobe shahrida dahshatli zilzila bo'ldi. Zilzila natijasida Yaponiya korporatsiyalarining fyuchers va opsionlarining bahosi keskin pasayib ketdi. Natijada, Berings bank 1,3 mlrd. AQSH dollari miqdorida zarar ko'rdi.

Berings bankining Prezidenti dunyoning eng boy odamlaridan biri hisoblangan Bruney sultoni bilan do'st edi. U bankni qutqarib qolish uchun Bruney sultonidan 1,0 mlrd. dollar qarz so'radi. Ammo sulton tavakkal qilishni xohlamadi. Oxir-oqibat 233 yillik tarixga ega bo'lgan Berings bank bankrot bo'ldi.

Forvard, fyuchers va opsion bitimlari hamda valyutaviy svop muddatli valyuta bozorining instrumentlari hisoblanadi.

4.5. Svop operatsiyasi

Iqtisodiy adabiyotlarda svop operatsiyalarining mazmuni xususida munozarali fikr va mulohazalar mavjud emas. Svop

operatsiyalari deganda, odatda, ma'lum bir valyutani spot sharti bo'yicha sotish va uni forvard sharti bo'yicha sotib olish tushuniladi yoki valyutani forvard sharti bo'yicha sotish va spot sharti bo'yicha sotib olish tushuniladi.

Svop operatsiyalari quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi:

- valyuta zaxiralarini valyuta riskidan himoya qilish;
- likvidlilikni boshqarish;
- ochiq valyuta pozitsiyasini qisqartirish.

Shunisi xarakterliki, svop operatsiyalari valyuta zahiralari valyuta riskidan ishonchli tarzda himoya qiladi, ammo yuqori daromad keltirmaydi. Chunki bu operatsiyalarda doimo ikkita bir-biriga qarama-qarshi operatsiya mavjud bo'ladi.

Tijorat banklarining svop operatsiyalarini tekshirishda va baholashda svopga xos bo'lgan har ikkala shartni to'g'ri amalga oshirilganligiga e'tibor beriladi. Ya'ni valyutani spot sharti bo'yicha sotilganligi va forvard sharti bo'yicha sotib olinganligi yoki valyutani forvard sharti bo'yicha sotilganligi va spot sharti bo'yicha sotib olinganligi tekshiriladi.

Svop operatsiyalari respublikamizning bir qator tijorat banklarida, shu jumladan, TIF Milliy bankida, «Asaka» bankida mavjuddir.

Svop operatsiyalari bo'yicha tijorat banklarining «Nostro» vakillik hisobvaraqlaridagi ortiqcha valyuta mablag'larini joylashtirish valyuta riskini boshqarishning samarali usuli hisoblanadi. Har qanday tijorat banki xorijiy valyutadagi ortiqcha mablag'larni svop operatsiyasi bo'yicha joylashtirish uchun to'rtta ketma-ketlikdagi operatsiyani bajaradi. Biz bu operatsiyalarni aniq bir misol yordamida ko'rib chiqamiz.

Misol. Aytaylik, TIF Milliy bankining AQSH dollaridagi Nostro vakillik hisobvarag'ining minimal ishchi qoldig'i 2,0 mln dollarni tashkil etadi. AQSHning «CitiCorp» banki TIF Milliy bankining muddatli depozitlari bo'yicha 100 ming dollar miqdorida foiz to'ladi. Bizga ma'lumki, depozitlar uchun to'langan foizlar tijorat banki «Nostro» vakillik hisob raqamiing

debetida aks ettiriladi. Demak, TIF Milliy bankining AQSHning «CitiCorp» bankidagi «Nostro» vakillik hisob raqamining minimal ishchi qoldig'i 100 ming dollarga ko'paydi va 2,1 mln. AQSH dollarini tashkil qildi. Ana shu 100 ming dollar miqdoridagi bank vakillik hisob raqamining ortiqcha qoldig'ini svop bo'yicha joylashtirish uchun quyidagi to'rt operatsiyani bajaramiz:

1. TIF Milliy bankining xodimlari 100 ming AQSH dollari miqdoridagi mablag'ni yetakchi, valyuta kursi barqaror bo'lgan valyutalardan biriga spot sharti bo'yicha sotadi. Aytaylik, bank bu operatsiyani 2012-yilning 10-may kuni amalga oshirdi. Ya'ni, 100 ming dollar spot sharti bo'yicha Shveytsariya frankiga sotildi. Spot kurs: 1 dollar = 1,4790 frank. Natijada TIF Milliy banki 12 may kuni 147900 shveytsar franki miqdoridagi tushumga ega bo'ladi. Mazkur operatsiyadan keyin TIF Milliy bankining AQSHning «CitiCorp» bankidagi «Nostro» vakillik raqami 100 ming dollarga kreditlanadi, uning dollardagi pozitsion hisob raqami ana shu summaga debetlanadi.

2. TIF Milliy banki 147900 frank miqdoridagi tushumni Shveytsariyaning «Kredit Swiss» bankiga muddatli depozit sifatida joylashtiradi. Muddatli depozitning muddatini 3 oy deb oladigan bo'lsak, bu muddat 12 avgustda tugaydi.

3. TIF Milliy banki xorijiy bank bilan 100 ming AQSH dollari sotib olish uchun 3 oylik forvard shartnomasini tuzadi. Forvard shartnomasining muddati 2005-yilning 12-avgustida tugaydi. Muddatli depozit shartnomasi bilan forvard shartnomasining muddati mos kelishi lozim.

4. TIF Milliy banki 2012-yilning 12-avgustida Shveytsariya frankidagi muddatli depozitni hisoblangan foizlari bilan birgalikda qaytarib oladi va bu summa hisobidan 100 AQSH dollarini forvard kursi bo'yicha sotib oladi.

Valyuta operatsiyalarini tahlil qilish jarayonida tijorat banklarining valyuta mablag'larini svop bo'yicha joylashtirish operatsiyalarini to'g'ri amalga oshirilganligi tekshirish, muddatli

valyuta operatsiyalarining bankning ochiq valyuta pozitsiyasiga ta'sirini baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, tahlil jarayonida tijorat banki valyuta pozitsiyasining umumiy miqdorini qancha qismini muddatli valyuta operatsiyalari hisobiga shakllanganligini aniqlab olish lozim. Undan keyin esa, har bir valyutadagi ochiq valyuta pozitsiyalarining muddatli valyuta operatsiyalari hisobiga shakllanganligi aniqlaymiz.

Svop operatsiyalari 6 oydan 15 yilgacha muddatga amalga oshiriladi.

Ammo 1 yildan 4 yilgacha muddatga amalga oshiriladigan svop operatsiyalari keng qo'llaniladi.

Agar svop operatsiyasi bitta bank bilan amalga oshirilsa, bu sof svop (pure swap) deb ataladi.

Svop bozori 1981-yilda paydo bo'ldi. Unga qadar svop bozori mavjud emas edi.

Svop bozori birjadan tashqari bozor bo'lib, davlat tomonidan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarining valyutaviy svop operatsiyalari "O'zbekiston Respublikasi banklari tomonidan valyutaviy svop operatsiyalarini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asosan amalga oshiriladi.

Ushbu Nizom O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2008-yil 28-iyundagi 15/1-sonli qarori bilan tasdiqlangan.

Nizom O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2008-yil 24-iyulda 1839-son bilan ro'yxatga olingan va 2011-yil 3-iyunda 1839-1-son bilan qo'shimcha kiritilgan.

Nizomga muvofiq:

- O'zbekiston Respublikasi banklari tomonidan valyutaviy svop operatsiyalarini amalga oshirishda chet el valyutasi sifatida AQSH dollari, yevro, Angliya funt sterlingi, Shveytsariya franki va Yaponiya ienasidan foydalaniladi;

- valyutaviy svop operatsiyasi so'm va chet el valyutasi bilan, shuningdek, ikki chet el valyutasi bilan amalga oshiriladi;

- Markaziy bank bilan vakolatli banklar o'rtasidagi, shuningdek, vakolatli banklarning o'zaro valyutaviy svop operatsiyalari Savdo tizimida tuziladi va bajariladi

-vakolatli banklar va ularning mijozlari o'rtasidagi valyutaviy svop operatsiyalari bevosita banklarda amalga oshiriladi.

Mazkur Nizomga muvofiq:

- so'm bo'yicha foiz stavkalari Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi miqdorida yoki O'zbekiston banklari assotsiatsiyasining banklararo kredit stavkasi bo'yicha o'rnatilishi mumkin;

- dollar, funt sterling, ien bo'yicha foiz stavkalari sifatida mazkur mamlakatlar Markaziy banklarining qayta moliyalash stavkalari olinadi;

- Shveytsariya franki bo'yicha foiz stavkasi sifatida 3 oylik LIBOR olinadi.

4.6. Valyuta riski va uni boshqarish usullari

Valyuta riski deganda, valyutalarning almashuv kurslarining o'zgarishi natijasida zarar ko'rish xavfi tushuniladi.

Valyuta riskining quyidagi turlari mavjud:

1. Almashuv kursining o'zgarish riski – almashuv kursining kutilmaganda o'zgarishi natijasida xorijiy valyutaga qilingan qo'yilmalar qiymatining pasayish xavfi.

2. Konvertirlash riski – valyuta-almashuv operatsiyalarini amalga oshirishga nisbatan cheklovlar o'rnatish bilan bog'liq bo'lgan risk.

3. Iqtisodiy risk – kelajakda valyuta ayirboshlash kurslarining o'zgarishi natijasida xorijiy valyutadagi aktivlar va majburiyatlarning milliy valyutadagi qiymatining o'zgarishi natijasida zarar ko'rish xavfi.

4. Konversion risk – aniq operatsiyalar bo'yicha valyutaviy yo'qotishlar xavfi.

Konversion risklarga quyidagilar kiradi:

- ochiq valyuta pozitsiyalari riski;
- o'tkazmalar riski;
- tranzaksiya riski.

Ochiq valyuta pozitsiyalari riski bankning xorijiy valyuta-dagi talablari va majburiyatlarining miqdorlari o'rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelganda paydo bo'ladi.

O'tkazmalar riski – kompaniyalar va banklarning xorijiy valyutadagi aktivlari va passivlarining qiymatini valyutalar kursining o'zgarishi natijassida pasayishi xavfidir.

Tranzaksiya riski – bu valyuta kursining o'zgarishini to'lovlarning kelgusidagi oqimiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfidir.

5. Translyatsion risk – bu kompaniya yoki bankning xorijiy valyutadagi aktivlari va passivlarini qayta baholash natijasida zarar ko'rish xavfidir.

XX asrning 70-yillariga qadar jahon amaliyotida valyuta riski muammosi mavjud bo'lmagan. Chunki, Bretton-Vuds jahon valyuta tizimida (1944-y.) qat'iy belgilangan kurslar tizimi joriy qilingan edi va bunda valyutalarning kurslarini valyuta paritetidan tebranish chegarasi belgilab qo'yilgan edi.

Yamayka jahon valyuta tizimida (1976-1978-yy.) qat'iy belgilangan kurslar tizimining bekor qilinishi va yetakchi valyutalarning barchasini erkin suzish rejimiga o'tishi xalqaro valyuta munosabatlarida valyuta riski muammosining yuzaga kelishiga va chuqurlashishiga sabab bo'ldi.

Valyuta riski darajasiga bir nechta omillar ta'sir ko'rsatadi. Mazkur omillarni iqtisodiy va siyosiy omillarga ajratish mumkin.

Iqtisodiy omillarga mamlakatda va xalqaro miqyosda iqtisodiy konyunkturaning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan omillar (jahon iqtisodiy va valyuta inqirozlarining yuz berishi, mamlakatning tashqi qarzining oshib ketishi, inflyatsiyaning kuchayishi va h.k.) kiradi. Siyosiy omillarga esa, urushlar,

mamlakatda siyosiy vaziyatning yomonlashishi kabi omillar kiradi.

Valyuta riski xalqaro valyuta munosabatlarida ishtirok etuvchi subyektlarning tashqi iqtisodiy faoliyatiga, moliyaviy barqarorligiga nisbatan kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltirishi mumkin. Buning sababi shundaki, valyutalarning almashuv kurslarining o'zgarishi natijasida olinayotgan valyuta tushumlarining qiymati pasayadi, kompaniyalar va banklarning balansida yirik miqdorda zararlar yuzaga keladi. Shu sababli, kompaniyalar va banklar valyuta riskidan himoyalaniish maqsadida turli-tuman moliyaviy instrumentlardan va usullardan foydalanishadi. Xususan, forvard bitimlari, valyuta opsionlari va fyucherslari, valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish, ochiq valyuta pozitsiyasi haajmini cheklash kabi instrumentlar va usullar valyuta riskini boshqarishda keng qo'llaniladi.

Tijorat banklarining faoliyatidagi valyuta riski muammo-sining chuqurlashishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida Markaziy banklar tomonidan ularning ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan limitlar belgilanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan quyidagi cheklovlar belgilangan:

1. Tijorat bankining bitta valyutadagi ochiq valyuta pozitsiyasining miqdori uning regulyativ kapitalining 10 foizidan oshib ketmasligi lozim.

2. Tijorat bankining barcha valyutalardagi yakuniy ochiq valyuta pozitsiyasining miqdori uning regulyativ kapitalining 20 foizidan oshib ketmasligi lozim.

Rossiya Federatsiyasida ham tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan Markaziy bank tomonidan belgilangan limit me'yori mos ravishda 10% va 20% qilib belgilangan¹.

¹Банковский менеджмент. Учебник. Под ред. проф. О.И. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2011. – С. 439.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatidagi valyuta riskini boshqarishda "valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish" usulidan keng foydalaniladi.

Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilishning ikki xil talqini mavjud.

Birinchi talqinda valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deganda, bir vaqtning o'zida bir nechta valyutalarda zaxiralar tashkil qilish tushuniladi.

Ikkinchi talqinga ko'ra, valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deganda, nobarqaror valyutalarni sotib, ularning o'rniga barqaror valyutalarni sotib olish yo'li bilan valyuta zaxiralari tarkibini yangilash tushuniladi.

Shuningdek, valyuta riskini boshqarishda forvard valyuta shartnomalaridan, valyuta opsionlari va fyucherslaridan keng foydalaniladi.

Tayanch so'z va iboralar

Vakillik munosabatlari; Nostro; Vostro; spot; forvard; fyuchers; opsion; svop; autrayt; realizatsiya qilinmagan foyda; realizatsiya qilinmagan zarar; milliy valyuta bozori; mintaqaviy valyuta bozori; jahon valyuta bozori; valyuta riski; valyuta pozitsiyasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Valyuta bozori nima va uning qanday turlari mavjud?
2. Valyuta bozorining qanday segmentlari mavjud?
3. Milliy valyuta bozorida milliy valyutaning nominal almashuv kursi qanday shakllanadi?
4. Spot operatsiyasi qay tartibda amalga oshiriladi?
5. Spot kurs qanday aniqlanadi?
6. Forvard operatsiyasi qay tartibda amalga oshiriladi?
7. Forvard kursi qanday aniqlanadi?

stavkalarining o'sishini ta'minlash inflyatsiyani jilovlashning oqilona yo'li hisoblanadi. Agar milliy valyutaning qadrsizlanishi tashqi savdo shartlarining o'zgarishi oqibati bo'lsa, u holda foiz stavkalari pasaytirilishi lozim. Chunki bunday sharoitda sof eksport va umumiy talab qisqaradi.

Shunisi xarakterliki, milliy valyutaning qadrsizlanishi umumiy talabning qisqarishiga olib kelgan sharoitda Markaziy bank tomonidan restriksion pul-kredit siyosatining qo'llanilishi milliy iqtisodiyotning rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, YAIMning o'sish sur'ati sekinlashadi.

5.2. Hukumatning valyuta siyosati

Hukumat o'zining valyuta siyosati doirasida milliy valyuta bozorini rivojlantirish, mamlakatning eksport salohiyatini yuksaltirish, valyuta nazorati tizimini takomillashtirish maqsadlarini ko'zda tutadi.

O'zbekistonda muddatli valyuta shartnomalari bozorini rivojlantirishda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-iyundagi 263-sonli «Valyuta bozorini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori muhim rol o'ynadi. Mazkur qarorga ko'ra, birjadan tashqari valyuta bozorini barqaror rivojlantirish uchun erkin muomaladagi valyutada Birlashgan barqarorlashtirish jamg'armasi tashkil etildi. Tijorat banklarining jalb etiladigan bo'sh valyuta mablag'larini Birlashgan barqarorlashtirish jamg'armasiga yo'naltirishda olinadigan marja summasi vakolatli banklar daromadlarining soliq solinadigan bazasidan chiqarib tashlanadigan bo'ldi.

«O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 12-iyuldagi 247-sonli «Birjadan tashqari valyuta bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorini qabul qilinishi O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan birjadan tashqari valyuta bozorini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilayotganligidan dalolat beradi.

Mazkur qarorga muvofiq, 2002-yil 16-iyuldan boshlab import iste'mol tovarlari va xizmatlarni (shu jumladan transport va aloqa) sotishdan olingan so'mdagi tushumni konvertatsiya qilish tijorat banklari tomonidan, erkin kurs bo'yicha xorijiy valyutaga talab va taklifdan kelib chiqqan holda amalga oshiriladigan bo'ldi. Bundan tashqari, iste'mol tovarlari va xizmatlarni import qilish yuzasidan mazkur qaror chiqishidan oldin tuzilgan va vakolatli banklar tomonidan hisobga qo'yilgan kontraktlarni bajarishni ham tijorat banklari tomonidan, erkin kurs bo'yicha xorijiy valyutaga talab va taklifdan kelib chiqqan holda, amalga oshirishning lozimligi belgilab qo'yildi.

O'zbekistonda 2003-yilning 15-oktabridan boshlab joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha cheklovlar bekor qilindi. Chunki, 2003-yil 8-oktabrda O'zbekiston hukumati Xalqaro valyuta fondi nizomining VIII-moddasi bo'yicha majburiyatlarni qabul qildi.

Xalqaro valyuta tizimi evolyutsiyasi jarayonida, vaqt o'tishi bilan «konvertatsiya qilinishi» tushunchasi ham o'zgarib bordi. Hozirgi vaqtda, valyutaga egalik qilayotgan har qanday shaxs uni bozordagi – qat'iy belgilangan, yoki suzib yuruvchi kurs bo'yicha uni xalqaro zahira valyutalaridan biri (AQSH dollari, Yevro va sh.k.)ga konvertatsiya qilish huquqiga ega bo'lishiga – valyutaning «to'liq konvertirlanishi» deyiladi.

Umuman, konvertatsiyani joriy etilishi xorijiy valyutani ma'muriy usul bilan taqsimlashni kamaytiradi deb hisoblanadi. Milliy valyutaning konvertatsiya qilinishi esa mamlakat iqtisodiyoti ochiqligi va iqtisodiy erkinlik ramzlaridan bo'lib, u og'ir vazifalarni hal etilishi bilan bog'liq bo'lgan islohotlar dasturini jahon hamjamiyati tomonidan qo'llab-quvvatlanishida muhim o'rin tutishi mumkin.

Valyutalarning konvertirlanishiga doir cheklovlar odatda, tashqi savdo cheklovlari va kapitallar harakatiga oid cheklovlar, bir-biridan alohida tarzda o'rganilgan edi. Bu hol, ushbu cheklovlarning ikki shakli bir-biridan mustaqil ravishda va turli

xil sabablarga ko'ra joriy etilishi bilan bog'liq ham bo'lishi mumkin.

Odatda, valyuta cheklovlari, ko'pchilik mamlakatlarda tashqi hisob-kitoblarga doir operatsiyalarning keng doirasini o'z ichiga oladi va ular qat'iy ravishda olib boriladi. Bu hol, valyuta resurslari etishmovchiligi va ularni ishlatishni o'tkazilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat yo'nalishiga muvofiq holda tartibga solish zaruriyati bilan bog'liqdir. 80-yillar boshida XVFGa a'zo – 113 ta mamlakatdan 95 tasida to'lov balansi joriy operatsiyalari, 91 ta mamlakatda esa – kapitallar harakati bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha valyuta cheklovlari mavjud edi.

Valyuta cheklovlari shakllari turli xil shaklda bo'lishi mumkin. Odatda, tashqi savdoda mahsulot eksport qiluvchilarga valyuta tushumining barchasi yoki uning bir qismini Markaziy bank yoki vakolatli banklarga rasmiy kurs bo'yicha topshirish talabi keng qo'llaniladi.

Valyuta cheklovlari quyidagilarni nazarda tutadi:

- ◆ chet elga to'lovlarni o'tkazilishi, kapitalni olib chiqib ketilishi, foydani, oltinni, pul belgilari va qimmatli qog'ozlarni repatriatsiya qilinishini tartibga solish;

- ◆ davlatga majburiy tarzda xorijiy valyutani topshirilishi (rasmiy kurs bo'yicha milliy valyutaga ayirboshlash evaziga).

Quyidagilar amaliyotda qo'llaniladi:

- ◆ import qiluvchilarga xorijiy valyutani sotilishini litsenziyalash;

- ◆ valyuta qimmatliklarini davlat idoralarining maxsus ruxsatnomasiz olib kirilishi va olib chiqib ketilishini man etilishi;

- ◆ jismoniy shaxslarning xorijiy valyutadagi mablag'larga egalik qilishi va tasarruf etishini cheklash;

- ◆ chet elga shaxsiy daromadini o'tkazishni tartibga solish;

- ◆ sug'urta va boshqa to'lovlarni amalga oshirish;

- ◆ chet elga chiqishda milliy valyutani xorijiy valyutaga almashtirilishini limitlash.

Ichki ayirboshlanish deganda rezidentlarning mamlakat ichkarisida xorijiy valyutadagi muayyan aktivlar (masalan, bank depozitlari)ni saqlash va tegishli tarzda milliy valyutani mamlakat ichkarisida konvertatsiya qilish huquqi mavjud bo'lgan ahvol tushuniladi. Ammo, mamlakat ichkarisida valyutaga ega bo'lish va uni ayirboshlash bo'yicha ushbu huquq mamlakat ichkarisida valyuta to'lovlarini amalga oshirilishiga ruxsat berilishi, shuningdek, chet elga to'lovlarni o'tkazilishi yoki xorijda joylashtirilgan aktivlarga egalik qilishni nazarda tutmaydi.

5.3. Markaziy bankning valyuta siyosati

Markaziy bankning valyuta siyosati doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining uch asosiy turi xalqaro bank amaliyotida keng qo'llanilmoqda. Ular quyidagi operatsiyalardan iboratdir:

1. Valyuta intervensiyasini amalga oshirish maqsadida o'tkaziladigan operatsiyalar.

Valyuta intervensiyasi doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari xorijiy valyutani milliy valyutaga sotib olish va sotish operatsiyalaridan iboratdir. Respublikamizda intervensiya vositasi sifatida ishlatilayotgan bazaviy valyuta AQSH dollari bo'lganligi sababli, shu maqsadda amalga oshirilayotgan operatsiyalar AQSH dollarini sotib olish va sotish operatsiyalaridan iboratdir.

Odatda, markaziy banklar valyuta intervensiyasi samaradorligini ta'minlash maqsadida intervensiya fondidan sotilgan xorijiy valyutadagi mablag'larning miqdorini va intervensiya hisobarqamining qoldig'ini sir tutadilar. Buning sababi shundaki, valyuta intervensiyasi samaradorligi deganda uning vositasida milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan almashuv kursining favqulodda va keskin tebranishiga barham berish hisoblanadi. Agar xo'jalik yurituvchi subyektlar Markaziy bank tomonidan xorijiy valyutani sotish hajmining

o'sib borishi sharoitida milliy valyutaning qadrsizlanishi davom etayotganligini sezib qolsalar, bu holat valyuta bozorida psixologik vahima holatini yuzaga keltiradi va buning natijasida xorijiy valyutaga bo'lgan talab keskin ortishi mumkin. Bunga xalqaro amaliyotdan ko'plab misollar keltirish mumkin. Masalan, 1992-yilning sentyabr oyida G'arbiy Yevropadagi valyuta bozorlarida yuz bergan inqiroz natijasida Buyuk Britaniya funt sterlingi va Italiya lirasi nominal almashuv kursining keskin pasayib ketishi natijasida ular Yevropa valyuta tizimidan (YEVT) chiqib ketdi. Buning sababi shundaki, Angliya va Italiya markaziy banklari o'z milliy valyutalari kurslarining favqulodda tebranishiga valyuta intervensiyasi orqali barham berishning uddasidan chiqa olmadilar. Masalan, Angliya Markaziy banki valyuta intervensiyasi doirasida AQSH dollarini sotish hajmini oshirishi bilan London valyuta bozori ishtirokchilari tomonidan AQSH dollarini sotib olish hajmi ham oshib bordi. Buning oqibatida valyuta intervensiyasi samara bermadi. Chunki bozorda psixologik vahima kuchli edi. Bu esa, bozorda AQSH dollariga nisbatan kuchli talabni yuzaga keltirdi.

Valyuta intervensiyasini amalga oshirishning muhim zaruriy shartlaridan biri Markaziy bankning yetarli darajada oltin-valyuta zaxiralariga ega bo'lishi hisoblanadi. Bu yerda yetarli darajada deyilganda Markaziy bank oltin-valyuta zaxiralarining milliy valyutaning favqulodda keskin tebranishiga barham berishga yetadigan darajadagi miqdori nazarda tutilmoqda. Ushbu zaruriy shartni bajarish imkoniyati hozirgi davrda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida mavjud. 2013-yil yakunlari bo'yicha, O'zbekiston Respublikasida davlatning tashqi qarzi yalpi ichki mahsulotga nisbatan 17 foizni tashkil etgani holda, tashqi savdo aylanmasining ijobiy saldosi 1 mlrd. 330 mln. AQSH dollarini tashkil etdi¹.

¹ Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. – Toshkent: O'zbekiston, 2014. - B. 5; 8.

Valyuta intervensiyasini amalga oshirishning ikkinchi sharti bo'lib, Markaziy bankning milliy valyuta almashuv kursini xorijiy valyutaga nisbatan ma'lum nisbatda saqlab turish majburiyatining mavjudligi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, milliy valyuta belgilangan kurs rejimi yoki boshqariladigan suzish rejimiga ega bo'lishi lozim. Lekin shunday paradoksal holat ham mavjudki, unga ko'ra, Markaziy bank etarli oltin-valyuta zaxiralariga ega bo'lmasa, u holda, uning erkin suzish rejimiga o'tishdan boshqa iloji qolmaydi.

2. Hukumatning tashqi qarzini to'lash bo'yicha Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari.

Ma'lumki, rivojlangan sanoat mamlakatlarida, xususan, AQSH, GFR, Fransiyada hukumat xorijiy valyutalarda zaxiralarga ega emas, chunki bu mamlakatlarda davlatga tegishli barcha oltin-valyuta zaxiralari Markaziy bankning balansiga qonuniy asosda o'tkazilgan. Bunday sharoitda hukumatning tashqi qarzi Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zaxiralari hisobidan to'lanadi. To'lov amalga oshirilgandan so'ng, Markaziy bank, xorijiy valyutada to'langan mablag'ning milliy valyutadagi ekvivalentini hukumatning joriy hisob raqamidan chegirib oladi. Hukumatning tashqi qarziga xizmat ko'rsatishning mazkur shakli hukumatning tashqi qarz botqog'iga botib qolishdan saqlaydi. Chunki Markaziy bank hukumatning to'lanishi lozim bo'lgan tashqi qarzining milliy valyutadagi ekvivalenti mavjud bo'lmagan sharoitda to'lov topshiriqnomasini qabul qilmaydi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, hukumatning tashqi qarziga xizmat ko'rsatishning mazkur tartibidan foydalanishda Markaziy bankning iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustaqilligining ta'minlanganligi muhim rol o'ynaydi. Chunki Markaziy bankning mustaqilligi to'liq ta'minlangan sharoitdagina uning Prezidenti hukumatning tashqi qarzini qonuniy to'lanishini talab qila oladi. Aks holda, Hukumat Markaziy bankni tashqi qarzni to'lashga majbur qiladi. Bunday

sharoitda hukumat Markaziy bank kreditlaridan tashqi qarzni to'lashda manba sifatida foydalanishi mumkin.

3. Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zaxiralarini boshqarish operatsiyalari.

Xalqaro bank amaliyoti tajribalarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, hozirgi davrda, Markaziy bank o'zining balansidagi oltin - valyuta zaxiralarini boshqarishda asosan quyidagi usullardan foydalanadi:

- valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish usuli;
- valyutaviy svop operatsiyalaridan foydalanish;
- Gold svop operatsiyalaridan foydalanish;
- ochiq valyuta pozitsiyalarini qisqartirish.

Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deganda tarixan bir vaqtning o'zida bir nechta yetakchi va barqaror valyutalarda zaxiralar tashkil qilish tushuniladi. Shuningdek, valyuta zaxiralarining tarkibini nobarqaror valyutalarni sotish va ularning o'miga barqaror valyutalarni sotib olish yo'li bilan yangilash operatsiyalari ham valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deyiladi. Fikrimizcha, bu e'tirof mantiqan asoslidir. Chunki valyuta zaxiralarining tarkibini oldi-sotdi operatsiyalari orqali yangilash valyuta zaxiralarining diversifikatsiya darajasini oshiradi va valyuta zaxiralarining riskka uchrash xavfini pasaytirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini rivojlantirishning zamonaviy bosqichida milliy valyuta bozorida oldi-sotdi obyekti vazifasini AQSH dollari bajarayotganligi, xo'jalik yurituvchi subyektlar xorijiy valyutadagi zaxiralarining 80 foizdan ortiq qismini AQSH dollarida shakllanganligi, mamlakatimiz tijorat banklari tomonidan chet el valyutasida berilgan kreditlarning 66 foizdan ortiq qismini (2006-yilning 1-yanvar holatiga) AQSH dollarida berilganligi¹ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki

¹ O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan hisoblandi.

xorijiy valyutalardagi zaxiralarining diversifikatsiya darajasini oshirishga to'sqinlik qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki valyutaviy svop va Gold svop operatsiyalari orqali milliy valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifiga real tarzda ta'sir etishi mumkin. Chunki, birinchidan, O'zbekiston oltin qazib chiqaruvchi va sotuvchi 10 yetakchi davlatdan biri hisoblanadi, bu esa Markaziy bank aktivlarining sezilarli qismini oltinda shakllantirish imkonini beradi; ikkinchidan, Markaziy bank svop operatsiyalarini amalga oshirish uchun texnik va moliyaviy imkoniyatlarga ega; uchinchidan, ichki valyuta bozorida operatsiyalarning 90 foizidan ortiq qismi respublika valyuta birjasida amalga oshiriladi, bu esa, Markaziy bankka xorijiy valyutalarga bo'lgan talabning o'zgarishini doimiy tarzda samarali monitoring qilish imkonini beradi.

Oltinni xalqaro oltin bozorlarida (asosan London va Syurix bozorlarida) qulay bozor baholarida sotish malakali mutaxassislarning mavjud bo'lishini taqozo etadi, mabodo, respublikamiz Markaziy bankida bunday kadrlarning, ya'ni oltin savdosi bilan shug'ullanuvchi kadrlarning yetishmasligi muammosi mavjud bo'lsa, u holda Gold svop operatsiyalarini Xalqaro hisob-kitoblar banki orqali amalga oshirish mumkin. Halqaro hisob-kitoblar banki markaziy banklarga valyutalar va oltindagi zaxiralarni svop sharti bo'yicha joylashtirish, depozit-ssuda operatsiyalarini amalga oshirishda amaliy yordam ko'rsatadi.

Shuningdek, Markaziy bank O'zbekiston hukumatiga, uning xorijiy investitsiyalar va xalqaro kreditlar bo'yicha bergan kafilliklari bo'yicha majburiyatlarini bajarishda, Gold svop operatsiyalari orqali amaliy yordam ko'rsatishi mumkin. Ya'ni, Markaziy bank hukumatning xorijiy valyutadagi to'lovlari uchun zarr bo'lgan miqdordagi tushumni olish imkonini beradigan miqdordagi oltinni spot sharti bo'yicha sotadi. Xorijiy valyutada olingan tushumni esa Hukumatga beradi. Undan keyin esa, Markaziy bank bilan Hukumat o'rtasida tuzilgan to'lov

Dunyo miqyosida, xalqaro zaxiralar hajmida AQSH dollarida shakllantirilgan zaxiralarning salmog'i yuqoriligicha qolmoqda. Fikrimizcha, buning asosiy sabablari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: birinchidan, AQSH dollarining boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan nominal almashuv kursining tebranish diapazoni katta emas; ikkinchidan, AQSH dollarida emissiya qilingan AQSH hukumatining va Federal fondlarining qimmatli qog'ozlari yuqori likvidli va ishonchli investitsiyalash obyektlari hisoblanadi; uchinchidan, hozirga qadar dunyoning ko'plab mamlakatlarida, shu jumladan, MDH davlatlarida valyuta intervensiyasi vositasi bo'lib AQSH dollari hisoblanadi; to'rtinchidan, ko'plab mamlakatlar hukumatlari tashqi qarzining asosiy qismi AQSH dollarida shakllangan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi hukumatining kafolati asosida mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan xalqaro kreditlarning valyutaviy tarkibida AQSH dollarida jalb etilgan kreditlar salmog'iga ko'ra birinchi o'rinni egallaydi.

Shunisi xarakterliki, dunyoning ko'plab mamlakatlarida xorijiy valyutadagi zaxiralarning tarkibini tashqi qarzning tarkibiga mos ravishda shakllantirish tendensiyasi kuzatilmoqda. Chunonchi, Braziliyada xalqaro zaxiralar uchta valyutada - AQSH dollari, yevro va Yaponiya iyenida shakllantirilgan. Chunki mamlakatning tashqi qarzi mazkur uch valyutadagi qarzdan iborat. Janubiy Koreyada xalqaro zaxiralarning investitsion tarkibi tashqi qarzning valyutaviy tarkibiga va joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha to'lovlarni qaysi valyutalarda amalga oshirilayotganligiga mos ravishda shakllantirilmoqda. Chexiyada esa rasmiy valyuta zaxiralari AQSH dollari va yevroda shakllantirilgan. Uni shakllantirishda e'tiborga olinadigan asosiy omillardan biri tashqi qarzning valyutaviy tarkibi hisoblanadi.

Gold svop operatsiyalari mamlakatda favqulodda holatlar yuz berganda tashqi to'lov uchun zarur bo'lgan xorijiy valyutalarni topish imkonini beradi. Masalan, mamlakatga

xorijiy valyutada mablag' favqulodda zarur bo'lib qolsa, u holda, Markaziy bank oltinni spot sharti bo'yicha sotadi va olingan xorijiy valyutadagi mablag'ni hukumatga beradi. Keyin esa, hukumat bilan berilgan mablag'ni qaytarish muddatini kelishib oladi va ushbu muddatdan kelib chiqqan holda, xorijiy bank bilan oltinni sotib olish to'g'risida forvard shartnomasi tuzadi.

Tayanch so'z va iboralar

Diskont siyosati; deviz siyosati; devalvatsiya; revalvatsiya; valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish; valyutaviy cheklovlar; valyuta pozitsiyasi; valyuta bozori; svop; Gold svop; tashqi qarz.

Takrorlash uchun savollar

1. Markaziy bankning xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlarini o'rnatish tartibi qanday?
2. Valyuta intervensiyasi nima maqsadda amalga oshiriladi?
3. Hukumatning tashqi qarzini to'lash tartibi qanday?
4. Markaziy bank rasmiy valyuta zaxiralarini qanday tartibda diversifikatsiya qiladi?
5. Markaziy bank valyutaviy svop operatsiyalarini qay tartibda amalga oshiradi?
6. Markaziy bank milliy valyutaning nominal almashuv kursini qanday aniqlaydi?
7. Markaziy bank valyuta riskiga qarshi valyuta opsiyonlaridan foydalanishi mumkinmi?
8. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan qanday cheklovlar belgilanadi?
9. Markaziy bank GOLD Svop operatsiyasini qay tartibda amalga oshiradi?
10. Devalvatsiya va revalvatsiya nima maqsadda amalga oshiriladi?

Xalqaro hisob-kitob operatsiyalarining 90 foiziga yaqin qismi faqat beshta valyutada amalga oshirilmoqda. Bularga AQSH dollari, yevro, Yaponiya iyesi, Buyuk Britaniya funt sterlingi va Shveytsariya franki kiradi.

Mazkur valyutaning barchasini erkin suzib yuruvchi kurs rejimiga ega ekanligi xalqaro hisob-kitob munosabatlarida valyuta riski muammosi va to'lov riski muammosini yuzaga keltiradi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro tijorat banklari XIM tizimida muhim va hal qiluvchi rolni o'ynamoqda. Ularning xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish borasidagi boy tajribasini ilmiy asosda o'rganish respublikamizning tijorat banklari uchun katta amaliy ahamiyatga egadir.

Tijorat banklarining xalqaro hisob-kitob operatsiyalarini to'g'ri tasniflash asosida ularning samaradorligini baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Buning boisi shundaki, tijorat banki uchun to'lov riski har bir xalqaro hisob-kitob shaklida bir-biridan farq qiladi.

Xalqaro hisob-kitob iqtisodiy mazmuniga ko'ra, ikkiga bo'linadi:

1. Sof to'lovlar.
2. Hujjatlashtirilgan to'lovlar.

Bunda turkumlash uchun mezon bo'lib, to'lov shartlari hisoblanadi. Sof to'lovlarga quyidagi uch to'lov sharti xos:

- a) tovarlar summasini qisman yoki to'liq oldindan to'lash;
- b) tovarlar summasini tovarni qabul qilib olgandan so'ng to'lash;
- v) ochiq hisob raqam bo'yicha hisoblashish.

Ushbu uchala shartdan kamida bittasi bajariladigan to'lov shakli sof to'lov hisoblanadi. Shu boisdan ham, sof to'lovlarga to'lov topshiriqnomalari va cheklar vositasidagi xalqaro hisob-kitoblar kiritiladi.

To'lov topshiriqnomalari bilan amalga oshiriladigan hisob-kitoblarda import summasi tovar qabul qilib olingandan so'ng

amalgaga oshiriladi. Bunda importyor birinchi navbatda tovarlar bilan bog'liq hujjatlarni oladi. Undan keyin esa, tovarlar bilan bog'liq hujjatlar orqali tovarlarni portdan yoki omborxonadan oladi. Importyor tovarni sifatini haqiqatda tekshirgandan keyin to'lov topshiriqnomasi yozadi. Demak, tijorat banki uchun mazkur hisob-kitob shaklida to'lov riski mavjud emas. Bundan tashqari, ushbu to'lov shakli importyor uchun qulay bo'lib, eksportyorga to'lov riskini yuzaga keltiradi. Bunday sharoitda to'lov riski muammosining chuqurlashishi debitor qarzdorlik summasining oshishiga va mamlakat eksport tushumini kamayishiga olib kelishi mumkin. Bu holat esa, o'z navbatida, milliy valyutaning almashuv kursiga va eksportyorlarning to'lovga qobilligiga salbiy ta'sir qiladi.

Xalqaro savdoni moliyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan xalqaro hisob-kitob munosabatlarida tijorat banklarining orderli cheklaridan keng ko'lamda foydalaniladi. Respublikamiz bank amaliyotida esa, hozirgi vaqtda banklarning orderli cheklari muomalasi mavjud emas.

Tijorat banklarining orderli cheklari bilan amalga oshiriladigan xalqaro hisob-kitob operatsiyalarida bank chekni mijozning yozma ko'rsatmasiga asosan yozadi. Ammo bank tomonidan chek summasi alohida balans hisobvarag'ida deponentlanmaydi. Demak, bunda bank uchun to'lov riski mavjud emas. Lekin, xalqaro amaliyot tajribalari shuni ko'rsatmoqdaki, orderli cheklarning asosiy qismi, importyorlarning joriy valyuta mablag'lari yetmay qolgan sharoitda, tijorat banklarining kreditlari hisobidan to'lanmoqda. Demak, orderli cheklar tijorat banklari uchun to'lov riskini yuzaga keltirmasada, ular uchun yuqori daromad olish manbai bo'lib qolmoqda.

Rivojlangan davlatlarning xo'jalik amaliyotida ochiq hisob raqami bo'yicha hisoblashishdan keng ko'lamda foydalaniladi. Bunda, odatda, eksportyorning bankida mazkur tashqi savdo shartnomasini moliyalashtirish uchun alohida balans hisob raqami ochiladi. Tashqi savdo shartnomasida har bir partiya

tovarni jo'natish vaqti aniq ko'rsatiladi. Importyor har bir partiya tovarning summasini tovar jo'natilgunga qadar eksportyorning bankida ochilgan balans hisob varag'iga o'tkazishi lozim. Eksportyor tovarni jo'natgandan so'ng, uning banki to'lov summasini eksportyorning joriy valyuta hisob varag'iga o'tkazadi.

Ochiq hisob raqamlari bo'yicha hisoblashish bir-birini uzoq yillardan buyon yaxshi biladigan va doimiy hamkorlar sifatida faoliyat yuritib kelayotgan eksportyorlar va importyorlar o'rtasida qo'llaniladi. Buning sababi shundaki, mazkur to'lov shartida to'lov kafolatlanmagan, banklar esa, to'lovni o'z vaqtida amalga oshishi uchun javob bermaydi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar jarayoni turli xildagi risklar bilan bog'liq bo'lganligi sababli xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda har bir riskning darajasini, uning ta'sirini pasaytirish imkoniyatlarini o'rganish talab etiladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar jarayonida mavjud bo'lgan risklarga quyidagilar kiradi:

1. Siyosiy risk

Siyosiy risk – bu turli xildagi siyosiy voqealarning (urushlar, inqilob, davlat to'ntarishi, milliylashtirish, embargo, ommaviy ish tashlashlar) natijasida zarar ko'rish xavfidir.

Siyosiy risk natijasida importyorlar olingan tovarlar summasini ola olmay qolishlari, eksportyorlar esa, tovarlarni eksport qila olmay qolishlari mumkin.

2. Tijorat risklari.

Mazkur risklar quyidagi holatlar bilan bog'liq:

- eksport baholarining kutilmaganda o'zgarishi;
- tovarning so'nggi bahosiga ta'sir qiluvchi mahsulotlarning tannarxini oshishi;
- milliy bozorlarning kon'yunkturaviy xususiyatlariga.

3. Ishlab chiqarish risklari.

Bunda importyor tomonidan buyurtmaning qaytirib olinishi yoki buyurtmani sezilarli darajada modifikatsiya qilinishini talab qilinishi natijasida eksportyor zarar ko'rishi mumkin.

4. Kredit riski.

Kredit riski bank tomonidan importni moliyalashtirish maqsadida berilgan kreditni qaytmasligi natijasida zarar ko'rish xavfidir.

Ta'minlanmagan hujjatlashtirilgan akkreditivlarda import qilingan tovarlar bo'yicha to'lov yuzasidan importerning banki kafil bo'lganligi sababli, importyorning joriy valyuta hisob raqamida valyuta mablag'lari bo'lmagan holatda, to'lov bank krediti hisobidan amalga oshiriladi. Natijada kredit riski yuzaga keladi.

5. Valyuta riski.

Valyuta riski – bu valyutalarning almashuv kurslarini o'zgarishi natijasida zarar ko'rish xavfidir. Odatda, to'lov valyutasining qadrining oshishi importyorni zarar ko'rishiga sabab bo'ladi.

6. Defolt riski.

Ushbu risk kontragentlardan biri tomonidan xalqaro majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni amalga oshira olmay qolishini anglatadi.

7. Konvertatsiya riski.

Bunda importyor to'lovga qobil bo'ladi, ammo milliy valyutani xorijiy valyutalarga konvertirlashda muammo bo'lganligi sababli u to'lovni amalga oshira olmaydi.

6.2. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish shartlari

Tashqi savdo bo'yicha amalga oshiriladigan xalqaro hisob-kitoblarning sharti tashqi savdo shartnomasida o'z aksini topadi.

Tashqi savdo shartnomasi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

- preambula;
- shartnomaning predmeti;

- shartnoma bahosi va summasi;
- tovarlarni yetkazib berish muddatlari;
- to‘lov shartlari;
- tovarning sifati;
- sug‘urta;
- fors-major holatlar;
- arbitraj;
- shartnoma shartlarini bajarmaganligi uchun qo‘llaniladigan iqtisodiy jazo choralari;
- shartnomaning amal qilish muddati;
- tomonlarning yuridik manzillari;
- ma’sul shaxslarning imzolari va muhr.

Tashqi savdo operatsiyalari bo‘yicha xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda shartnomaning valyuta-moliyaviy va to‘lov shartlari muhim o‘rin tutadi.

Tashqi savdo shartnomasining valyutaviy shartlari quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi:

- * shartnoma tuziladigan valyutaning nomi;
- * shartnoma summasi;
- * to‘lovni amalga oshirish vaqti.

Tashqi savdo shartnomasining to‘lov shartlariga quyidagilar kiradi:

- * to‘lov valyutasi;
- * to‘lov muddati;
- * to‘lov usullari;
- * halqaro hisob-kitob shakli.

To‘lov valyutasi – bu import bo‘yicha to‘lov amalga oshiriladigan valyuta. U shartnoma bahosi valyutasiga mos kelmasligi ham mumkin. Agar har ikkala valyuta mos kelsa, u holda, bir valyutani ikkinchi valyutaga almashtirish zaruriyati yuzaga kelmaydi. Demak, bunday sharoitda valyutalarni qayta hisoblash kursi masalasi yuzaga kelmaydi.

Agar baho valyutasi va to'lov valyutasi o'zaro mos kelmasa, u holda, shartnomada quyidagi masalalar o'zining aniq ifodasini topgan bo'lishi lozim:

- * valyuta bozori (ushbu bozorda kotirovka qilinadigan valyutaning kursi qayta hisoblash uchun asos sifatida olinadi);

- * valyuta kursining turi (sotish kursi, sotib olish kursi, o'rtacha kurs);

- * "Reyter" tizimi bo'yicha kursni aniqlash vaqti.

Tashqi savdo shartnomasida import bo'yicha to'lovni amalga oshirish vaqti, odatda, aniq belgilab qo'yilgan bo'ladi. Agar to'lov muddati aniq ko'rsatilmagan bo'lsa, u holda, tovar yetkazib berilgandan keyin yoki tovar jo'natilgandan keyin ma'lum kun o'tgandan keyin amalga oshiriladi.

Valyuta pisandarlari xalqaro hisob-kitoblar jarayonida qo'llaniladigan muhim holatlardan biri hisoblanadi.

Valyuta pisandasi – baho valyutasi va to'lov valyutasini o'zaro mos kelmasligi natijasida yuzaga keladigan valyuta riskini sug'urtalashning turlaridan biri hisoblanadi.

Bitimning valyuta, moliya va to'lov shartlarini ishlab chiqishda eksport qiluvchi va import qiluvchi tomonlarning manfaatlari bir-biriga zid bo'ladi. Chunki eksport qiluvchi tomon valyuta tez va to'liq summada olishni ko'zlasa import qiluvchilar valyuta to'lovlarini tovarni olib uni sotishgacha kechiktirishga harakat qiladilar.

Tovar narxini belgilashning valyuta usuli mavjud:

1. Bitimni amal qilishi va ijro etilishi davomida o'zgarmaydigan qat'iy ijro. Bu usul dunyo bozorlarida narx pasayishi yuz berayotgan sharoitlarda qo'llaniladi.

2. Bitimni imzolash paytida narxni belgilash tamoyili ko'rsatiladi, narx esa bitim ijrosi mobaynida qo'yiladi. Bu usuldan narxlar oshib borayotgan davrda ko'p foydalaniladi.

3. Bitim tuzish paytida narx qat'iy belgilanib, uning bozor narxi o'zgarishi bilan farqlanish chegarasi ko'rsatilib qo'yiladi.

Masalan, bitim imzosi davomida biror narxlarning 10% ga o'tishi bilan bitim narxi ham o'zgartirilishi nazarda tutiladi.

4. Xarajatlarni o'zgarishiga bog'liq ravishda belgilanadigan sirpanuvchi narx. Qurilish, buyurtma bo'yicha dastgoh jihozlar tayyorlashda narxning yuqoridan chegaralanishi yoki ayrim xarajat moddolari bo'yicha narx o'zgarishini hisobga olish asosida amal qiladi.

5. Aralash shaklda narx belgilash. Narxning bir qismi qat'iy belgilansa, boshqa qismi sirpanuvchi usulda aniqlanadi.

Narx vositasi deganda bitim obyekti bo'lgan tovar narxining qaysi valyutada belgilanishi tushuniladi.

Tovar valyutasini belgilashda tovarning turi va narx belgilash usuli katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari, hukumatlararo kelishuv va xalqaro udumlar ham e'tiborga olinadi. Ba'zida tovar narxi ikki yoki undan ortiq valyutada hamda xalqaro pul birliklarida ifodalanishi mumkin.

To'lov valyutasi import qiluvchi yoki qarzdor o'z majburiyatlarini qaysi valyutada qoplashni ifoda etadi.

Valyuta kurslari beqaror bo'lgan paytlarda narxlar eng barqaror valyutada aniqlanib, to'lov esa import qiluvchining valyutasida o'rnatiladi. Agar narx valyutasi to'lov valyutasidan farq qilsa, u holda bitimda birini ikkinchisiga o'tkazish qayta hisoblash kursi yordamida amalga oshiriladi. Mazkur ikki valyutaning bir-biriga muvofiq kelmasligi valyuta kursini sug'urtalashning eng sodda usuli hisoblanadi. Agar narx valyutasining kursi (masalan, dollar) pasayib ketsa, to'lov valyutasi (o'zbek so'mi) summasi o'z-o'zidan mos ravishda kamayadi va aksincha. Narx valyutasi kursining pasayish riski eksport qiluvchi zimmasida bo'lsa, uning ko'tarilish riski import qiluvchida bo'ladi.

To'lov shartlari. Tashqi iqtisodiy aloqalarda tuziladigan bitimlarning muhim elementlaridan bo'lgan to'lov shartlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. naqd pul asosida to'lov;

2. kredit berish asosida to'lov;

3. naqd pul bilan to'lashni ham mumkin bo'lgan opsionli kredit asosida to'lov.

Xalqaro hisodlashuvlarda to'lovni naqd pulda o'tkazish deganda to'lovni tovarlarni sotib oluvchi yetkazib berilgandan (jo'natgandan) so'ng yoki bitimga muvofiq tovarlar junatilganini (olinganini) tasdiqlovchi hujjatlar qo'lga tegishi bilan amalga oshirish tushuniladi. Zamonaviy sharoitda tovarlar to'lov hujjatlaridan ilgari xaridorga yetib kelishi natijasida import qiluvchi ularni pulini to'lamasdan avval ishonch (trast) tilxati yoki bank kafolatiga muvofiq olishi mumkin. Shunday qilib, amaliyotda ko'pincha to'lov tovarlar belgilangan manzilga yetkazilgandan so'ng amalga oshiriladi. Bundan to'lovning tovar yetib kelganligini tasdiqlovchi xabarnoma olingandan so'ng o'tkaziladigan holat mustasno. Kontragentlarning kelishuviga bog'liq ravishda import qiluvchining to'lovni belgilangan bosqichlarda o'tkazish an'anasi ham mavjud: jo'natish portida tovarlarni yuklash tugaganligini tasdiqlovchi xabar olinishi bilan; tovarlar hujjatlari to'plami (faktura, konossament, sug'urta polisi va boshqalar) olingandan so'ng; tovarni ko'rsatilgan manzilga qabul qilib olgandan so'ng. Tovarning turiga qarab hisob-kitobning aralash usuli ham tanlanishi mumkin: qisman – tovar hujjatlari olinishi bilan; to'liq - tovarlar olingandan so'ng.

Xalqaro hisoblashuvlar savdoda ishtirok etayotgan sheriklarning bir-biri bilan valyuta ayirboshlashi va kredit munosabatlari natijasida yanada murakkablashadi. Xalqaro valyuta-kredit va hisob-kitob operatsiyalarining o'zaro bog'liqligi ham shunda namoyon bo'ladi. Sotilayotgan tovarning turiga qarab (masalan, mashina va hokazolar), sotuvchi bozoridagi raqobatning kuchayishi va ularni kredit yordamida o'z mahsulotini o'tkazishga harakat qilishi bois, tashqi savdo operatsiyalarida tijorat kreditidan foydalanish kengaymoqda. Tijorat krediti sotuvchi tomonidan tovarni sotib oluvchiga 5-8

yil, ba'zi hollarda undan ham uzoq muddatga beriladi. Tijorat krediti yordamida tashqi savdo operatsiyalarini o'tkazishda import qiluvchi olingan kreditni qoplash uchun qarz majburiyatini oddiy veksel shaklida taqdim etadi yoki eksport qiluvchi tomonidan chiqarilgan o'tkazma veksel - trattalar akseptlaydi (to'lovni bajarishga yozma rozilik beradi).

Ko'pincha ba'zi eksport qiluvchilar to'lovni kredit shaklida emas, balki naqd amalga oshirgani uchun chegirmalar berish huquqidan foydalanishadi. Shuning uchun import qiluvchining to'lovni kechiktirishi mazkur imtiyozdan mahrum qiladi.

Hisob-kitoblar turli vositalar yordamida amalga oshirilishi mumkin: veksellar, to'lov topshirig'i, bank o'tkazmasi (pochta va telegraf orqali), cheklar, plastik kartochkalar.

Xalqaro hisob-kitoblarning to'rt shakli mavjud:

1. To'lov topshiriqnomasi yoki bank o'tkazmalari.

2. Chek.

3. Hujjatlashtirilgan akkreditiv.

4. Inkasso.

Xalqaro hisoblashuvlarning alohida xususiyatlari:

1. Import qiluvchi va eksport qiluvchilar, ularning banklari tashqi savdo bitimi bilan bog'liq munosabatlarni o'rnatadilar. Bu munosabatlar asosida tovarning va to'lov hujjatlarini rasmiylashtirish, uzatish, qayta ishlash, hamda to'lovni amalga oshirish yotadi.

2. Xalqaro hisob-kitob milliy me'yoriy huquqiy hujjatlar, bundan tashqari xalqaro bank tartib-qoidalari bilan tartibga solinadi.

3. Xalqaro hisob-kitoblar – unifikatsiyalash obyekti bo'lib, bunga xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi, bank operatsiyalarining universallashtirish jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

4. Xalqaro hisob-kitoblar qoidaga ko'ra hujjatli xususiyatga ega, ya'ni ular moliya va tijorat hujjatlari asosida amalga oshiriladi. Moliyaviy hujjatlarga oddiy va o'tkazma veksel,

cheklar, to'lov tilxatlari kiradi. Tijorat hujjatlari o'z ichiga quyidagilarni oladi:

a) schet faktura; b) tovarni yuklanganligi yoki jo'natilganligini tasdiqlovchi hujjatlar (konosamentlar, temir yo'l, avtomobil va havo transporti yuk xati, pochta kvitansiyasi, aralash tashishning transport hujjatlari); v) sug'urta hujjatlari; g) boshqa hujjatlar – tovarni ishlab chiqishini tasdiqlovchi sertifikatlar, sifat sertifikatleri, chegaradan o'tganlik hujjatlari, bojxona hujjatlari va boshqallar.

5. Xalqaro hisob-kitoblar turli valyutalarda o'tkaziladi. Shuning uchun ular valyuta operatsiyalariga chambarchas bog'liq.

6. Mazkur hisoblashuvlarda kafolatlashning umumiy qoidalariga rioya etiladi. Unga muvofiq kafolat matnida quyidagilar bo'lishi lozim:

1) kafolat beruvchiga haq to'lanmagan bo'lsa kafolat summasi undirilmaydi;

2) bitimning tavsifi;

3) pretenziya qilish uchun zarur bo'lgan hujjatlar;

4) kafolat muddati tugaydigan sana va kafolat bergan bankka benifitsiar tomonidan hujjatlarni taqdim etish sanasi;

5) kafolat muddati tugagandan so'ng qaytarilishi lozim.

Xalqaro hisob-kitob shakllariga ta'sir etuvchi omillar:

* tashqi savdo obyekti hisoblangan tovar turi;

* kredit kelishuvining mavjudligi;

* tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha kontragentlarning to'lov qobiliyati va obro'-e'tibori;

* dunyo bozorida mazkur tovarga bo'lgan talab va taklif.

Xalqaro hisob-kitoblar murakkab huquqiy munosabatlar bo'lib, eksport-import operatsiyalari, tijorat tusiga ega bo'lgan to'lovlar – sayyohlik, sport, fuqarolar tomonidan xorijiy davlatlarga pul o'tkazishlar, xorijiy davlatlarda diplomatik va savdo vakolatxonalarini ochish, o'zga davlat hududida harbiy qismlarni saqlash hamda kapitallar va kreditlarning harakati

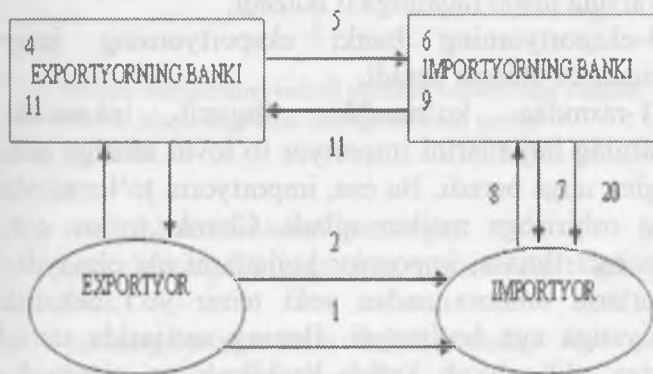
- 1-tashqi savdo shartnomasini imzolash;
- 2-importyor o'zining bankiga hujjatlashtirilgan akkreditiv ochish to'g'risida ariza beradi;
- 3-importyorning banki eksportyorning bankiga, akkreditiv ochilganligi to'g'risida xabardor qilish uchun, akkreditiv telegrammasini jo'natadi;
- 4-eksportyorning banki eksportyorni akkreditiv ochilganligidan xabardor qiladi;
- 5-eksportyor tovarlarni importyorga jo'natadi;
- 6-eksportyor tovarlar bilan bog'liq barcha hujjatlarni o'zining bankiga jo'natadi;
- 7-eksportyorning banki hujjatlarni importyorning bankiga jo'natish uchun qabul qilib oladi;
- 8- eksportyorning banki hujjatlarni importyorning bankiga to'lov uchun jo'natadi;
- 9-importyorning banki hujjatlarni qabul qiladi va to'lovni amalga oshiradi;
- 10-importyorning banki hujjatlarni importyorga beradi;
- 11-importyorning banki eksportyorning bankini 10-operatsiya bajarilganligi to'g'risida yozma ravishda xabardor qiladi;
- 12-eksportyorning banki akkreditiv summasini eksportyorning joriy hisob raqamiga o'tkazadi;
- 13-eksportyorning banki eksportyorning joriy hisob raqamidan ko'chirma beradi.

Yuqoridagi shakldan ko'rinadiki, hujjatlashtirilgan akkreditivlarda tovarlar bilan bog'lik hujjatlar importyorga faqat to'lov amalga oshirilgandan keyin beriladi. Bundan tashqari, importyorning banki to'lov uchun kafil hisoblanadi. Shu sababli, ta'minlanmagan hujjatlashtirilgan akkreditivlar eksportyorlar uchun xalqaro hisob-kitoblarning qulay shakli hisoblanadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda xo'jalik yurituvchi subyektlarning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda xalqaro hisob-kitoblarning ta'minlangan akkreditiv shaklidan keng foydalanadi. Buning sababi shundaki, ushbu davlatlar xalqaro

Bazel qo'mitasining ekspertlari va boshqa nufuzli xalqaro tashkilotlar tomonidan yuqori riskli zona sifatida e'tirof etiladi. Shu sababli, ushbu mamlakatlar bilan bo'ladigan xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ular to'lovlar kafolatlangan va to'lov kafolatini ta'minlash imkoniyati yuqori bo'lgan xalqaro hisob-kitob shakllarini qo'llaydilar. Hujjatli akkreditiv xalqaro hisob-kitoblarning ana shunday xususiyatlarga ega bo'lgan shakli hisoblanadi.

Hujjatlashtirilgan akkreditivlarning ta'minlanganlik shaklida to'lov summasi alohida hisob raqamda deponent qilinadi yoki oldindan eksportyorning bankiga yetkazib beriladi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning bank amaliyotida esa, hujjatli akkreditivlarning ta'minlanmaganlik shaklidan keng ko'lamda foydalanilmoqda. Bunda akkreditiv summasi alohida balans hisob raqamida deponent qilinmaydi, to'lov uchun kafillikni esa, importyorning banki o'z zimmasiga oladi.

6.2-rasm. Hujjatli inkasso vositasidagi xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi.

Bu yerda:

- 1-tashqi savdo shartnomasini imzolash;
- 2-eksportyor tovarlarni importyorga jo'natadi;
- 3-eksportyor tovarlar bilan bog'liq bo'lgan barcha hujjatlarni importyorga jo'natadi;

4-eksportyorning banki tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni qabul qilib oladi;

5-eksportyorning banki tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni importyorning bankiga jo'natadi;

6-importyorning banki hujjatlarni inkassoga qabul qiladi;

7-importyorning banki hujjatlarni kelib tushganligi to'g'risida importyorga xabar beradi;

8-importyor to'lovni amalga oshirish uchun to'lov topshiriq-nomasi yozadi;

9-importyorning banki mijozning to'lov topshiriqnomasiga asosan to'lovni amalga oshiradi;

10-importyorning banki Tovar hujjatlarini importyorga beradi;

11-importyorning banki eksportyorning bankini 8-operatsiya bajarilganligi to'g'risida xabardor qiladi;

12-eksportyorning banki to'lov summasini eksportyorning joriy valyuta hisob raqamiga o'tkazadi;

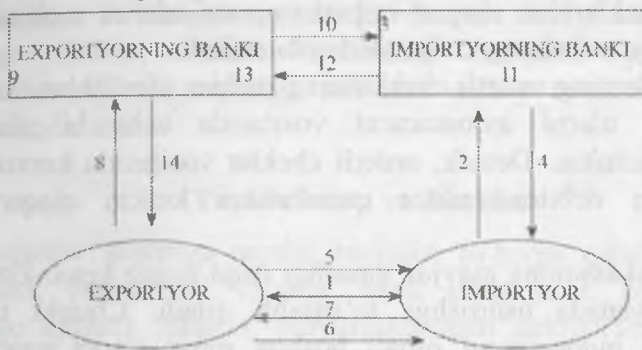
13-eksportyorning banki eksportyorning joriy hisob raqamidan ko'chirma beradi.

6.1-rasmdan ko'rinadiki, hujjatli inkassoda bank tovarlarning hujjatlarini importyor to'lovni amalga oshirgandan keyingina unga beradi. Bu esa, importyorni to'lovni o'z vaqtida amalga oshirishga majbur qiladi. Chunki to'lov o'z vaqtida amalga oshirilmasa, importyor hujjatlarni ola olmaydi. Demak, u tovarlarni omborxonadan yoki temir yo'l bekatidan olish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Buning natijasida tovarlarni bu joylardan olib chiqib ketish kechikadi va pirovard natijada importyor katta miqdorda jarima to'lashga majbur bo'ladi. Chunki Bojxona qo'mitasiga tegishli omborxonalar tovarlar saqlangan har bir kun uchun katta miqdorda haq oladi, temir yo'l bekatlarining jarima stavkasi ham sezilarli darajada yuqoridir.

Inkassoning ikki turi mavjud bo'lib, ular sof inkasso va hujjatli inkasso. Sof inkassoda faqat to'lov hujjatlari inkassoga

qabul qilinadi. Hujjatli inkassoda esa, faqat tijorat hujjatlari yoki tijorat hujjatlari to'lov hujjatlari bilan birgalikda inkassoga qabul qilinadi.

Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlar, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasida, eksport-import operatsiyalarini moliyalashtirish jarayonida, tijorat banklarining orderli cheklaridan foydalanilmaydi. Bu esa, xalqaro hisob-kitoblarning samaradorlik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

6.3-rasm. Banklarning orderli cheklari vositasidagi xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi.

Bu yerda:

- 1-tashqi savdo shartnomasini imzolash;
- 2-importyor o'zining bankiga chek yozish to'g'risida yozma ko'rsatma beradi;
- 3-importyorning banki orderli chekni yozadi;
- 4-bank chekni importyorga beradi;
- 5-eksportyor tovarlarni importyorga jo'natadi;
- 6-eksportyor tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni importyorga jo'natadi;
- 7-importyor chekni eksportyorga uzatadi;
- 8-eksportyor chekni o'zining bankiga uzatadi;
- 9-eksportyorning banki chekni qabul qilib oladi;
- 10-eksportyorning banki chekni importyorning bankiga jo'natadi;

11-importyorning banki chek bo'yicha to'lovni amalga oshiradi;

12-importyorning banki eksportyorning bankini 11-operatsiya bajarilganligi to'g'risida yozma ravishda xabardor qiladi;

13-eksportyorning banki to'lov summasini eksportyorning joriy valyuta hisob raqamiga o'tkazadi;

14-eksportyorning joriy hisob raqamidan ko'chirma berish.

Rivojlangan xorijiy davlatlarning amaliyotida banklarning orderli cheklaridan eksport-import operatsiyalarini moliyalashtirish jarayonida keng ko'lamda foydalaniladi.

Banklarning orderli cheklarining muhim afzalliklaridan biri shundaki, ularni indossament vositasida uchinchi shaxsga uzatish mumkin. Demak, orderli cheklar vositasida korxonalar o'rtasidagi debitor-kreditor qarzdorlikni keskin qisqartirish mumkin.

Sof inkassoning mavjud emasligi naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmini yanada oshirishga to'sqinlik qiladi. Chunki tijorat veksellari indossament orqali boshqa subyektlarga uzatilishi natijasida, birinchidan, naqd pulsiz to'lovlar hajmini oshiradi, ikkinchidan, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi debitor-kreditor qarzdorlik hajmini qisqartirish imkonini beradi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning to'lov talabnomasi shakli bozor iqtisodiyoti munosabatlarining tabiatiga mos kelmaydi. Buning sababi shundaki, to'lov talabnomasi orqali to'lovi undirilmasdan jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlarning summaları to'lanadi. Aslida to'lovi undirilmasdan sotilgan tovarlar kreditga sotilgan deb hisoblanishi va unga ma'lum foizda qo'shimcha to'lov to'lanishi kerak. Yoki to'lovi undirilmasdan sotilgan tovarlar summasiga tijorat vekseli yozilishi kerak. Respublikamiz amaliyotida esa, to'lovi undirilmasdan sotilgan tovarlar kreditga sotilgan deb hisoblanmaydi.

To'lov talabnomasidan foydalanish borasidagi dolzarb muammolardan biri to'lovni solishtirish dalolatnomasi asosida

o'z vaqtida undirish muammosi hisoblanadi. Muammoning mohiyati shundaki, ayrim fermer xo'jaliklari xususiy firmalardan tovarlar sotib olganlar. To'lovni undirishda ushbu firmalarning ko'pchiligini yopilib ketganligi qiyinchiliklarning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Mamlakatimiz amaliyotida to'lovlarni amalga oshirishning maqsadli ketma-ketligi qo'llanilmoqda. Ushbu ketma-ketlikda to'lovlarni undirishda ustuvorlik Davlat byudjeti oldidagi qarzдорlikni to'lashga qaratiladi. Bunda soliq to'lovlarini keyingi davrlar uchun undirilishi xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul oqimiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltirmoqda.

Tayanch so'z va iboralar

Hujjatlar akseptga qarshi; hujjatlar to'lovga qarshi; bitim valyutasi; baholovchi valyuta; bank o'tkazmasi; chek; sof inkasso; hujjatli inkasso; hujjatlashtirilgan akkreditiv; aksept aval.

Takrorlash uchun savollar

1. Xalqaro hisob-kitoblar nima?
2. Xalqaro hisob-kitoblarning qanday shartlari mavjud?
3. To'lov topshiriqnomalarining qanday afzalliklari va kamchiliklari mavjud?
4. Cheklarning qanday afzalliklari va kamchiliklari mavjud?
5. Akkreditivning qanday afzalliklari va kamchiliklari mavjud?
6. Inkassoning qanday afzalliklari va kamchiliklari mavjud?
7. Hujjatlashtirilgan akkreditivlarning qanday shakllari bor?
8. Hujjatlashtirilgan akkreditivlarning qanday turlari bor?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish shart-sharoitlari.
2. Hujjatlashtirilgan akkreditivlar orqali amalga oshiriladigan xalqaro hisob-kitoblar tizimidagi o'zgarishlar.
3. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish jarayonida tijorat banklari kreditlarining o'imi.
4. O'zbekiston Respublikasida xalqaro hisob-kitob shakllaridan foydalanish amaliyoti.
5. Banklarning orderli cheklari vositasidagi xalqaro hisob-kitoblar.
6. Xalqaro savdoda tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni rasmiylashtirish tartibi.
7. Cheklarning muddati tugab qolganda xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi.
8. Sof inkassoning o'ziga xos xususiyatlari.
9. Hujjatli inkassoning o'ziga xos xususiyatlari.
10. Ochiq hisob raqamlar bo'yicha hisoblashishlar va uning o'ziga xos xususiyatlari.

VII BOB. XALQARO KREDIT VA TASHQI IQTISODIY FAOLIYATNI KREDITLASH

7.1. Xalqaro kreditning tamoyillari va funksiyalari

Xalqaro kreditning tamoyillari (prinsiplari) uning iqtisodiy mohiyatini yanada chuqurroq ochib beradi.

Xalqaro kreditning takror ishlab chiqarish bilan aloqasi uning quyidagi asosiy tamoyillari yoki prinsiplarida ko'rinadi:

1) **qaytarishlilik**: xalqaro kredit ham ichki kreditga o'xshab kelishilgan muddatga qaytarilishi lozim. Agar olingan mablag'lar qaytarilmasa, u holda qaytarilmas pul kapitalini o'tkazish xususiyatiga ega, moliyalashtirish ko'rinishiga ega bo'lib qoladi.

2) **muddatlilik**: kredit shartnomasida o'rnatilgan muddatlarda kreditni qaytarilishini ta'minlaydi.

3) **to'lovlilik**: qiymat qonunini amal qilishini va kredit differensial shartlarini amalga oshirish yo'llarini ifodalaydi va xalqaro kredit uchun o'rnatilgan foizlar shu kreditning bahosi hisoblanadi.

4) **moddiy ta'minlanganlik**: kredit bo'yicha yuzaga keluvchi risklardan himoyalab kreditni to'lab berish kafolatini anglatadi.

5) **maqsadga yo'naltirilganlik**: ssudaning aniq obyektlarini aniqlash, buni qo'llanilishidan asosiy maqsad kreditor davlatning eksportini rag'batlantirishdir.

Xalqaro kreditning funksiyalari

Xalqaro kredit ssuda kapitalini xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasida aylanish xususiyatini aks ettiruvchi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Kengaygan ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish maqsadida ssuda kapitalining mamlakatlar o'rtasida taqsimlanishi. Xalqaro kredit mexanizmi orqali ssuda kapitali foydani ta'minlash maqsadida iqtisodiy agentlar ko'zlagan sohalarga

veksellarni, hamda trattani garovga olgan holda beriladi. Ba'zan banklar o'zlariga chambarchas aloqada bo'lgan yirik eksportyor-firmalarga blankli kredit, ya'ni rasmiy ta'minlanmagan kreditlar berishadi.

Eksport krediti – eksportyor bankining importyor bankiga yetkazib berilgan mashina, asbob-uskuna va boshqa investitsiya qilingan tovarlarni kreditlashga aytiladi. Bank kreditlari pul ko'rinishida beriladi va "bog'liq"lik xarakteriga ega, chunki kredit oluvchi ssudadan faqatgina kreditor mamlakat tovarlarini sotib olishigagina beriladi.

Xalqaro kredit qo'yidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

✓ qarz oluvchi va qarz beruvchi sifatida davlat, tashkilot va muassasalar, huquqiy shaxslar, xalqaro valyuta kredit tashkilotlari qatnashadilar;

✓ qarzga olingan mablag'lar qarz oluvchi mamlakat tomonidan daromad keltiruvchi kapital sifatida ishlatiladi;

✓ qarz beruvchi mamlakatga to'lanadigan ssuda foizining manbasi qarz oluvchi mamlakat aholisi tomonidan yaratilgan milliy daromad hisoblanadi.

1. Kelishilgan kredit bahosi;

2. Kredit bahosining yashirin elementlari.

Suzib yuruvchi foiz stavkasi ikki qismdan tarkib topadi:

1. Asos qilib olingan stavka. Bunday stavka sifatida AQSH banklarining birinchi darajali qarz oluvchilari uchun stavka (praim-reyt), shuningdek London banklari tomonidan shu toifadagi mijozlarga qisqa muddatli ssudalarni berishda ishlatiladigan o'rta foiz stavkali (LIBOR) qo'llaniladi. Rasmiy jihatdan LIBORning o'rnatilgan darajasi mavjud emas. Har bir yirik London banki bu stavkani valyuta bozoridagi talab va taklifga qarab aniqlaydi. Libor valyuta turlari va muddatlariga qarab (1, 3, 6 va 12 oy) tabaqalashtiriladi.

2. Ustamalar yoki marja. Uning miqdori qarz oluvchi va qarz beruvchi o'rtasidagi kelishuv bo'yicha aniqlanadi.

Komission to'lovlar bu qarz beruvchi bankka belgilangan muddat mobaynida zarur kredit resurslarini qarz oluvchi ixtiyoriga berish va rezervda saqlash majburiyati uchun to'lanadi. Shuningdek, komission to'lovlar agar kredit alohida banklar tomonidan emas, balki banklar uyushmasi tomonidan berilsa, kredit operatsiyalarini o'tkazishni boshqarish uchun ham to'lanadi. So'nggi holda yetakchi bank yoki uyushma ishni tashkil etuvchi menejer kreditlashda qatnashish hissasini hamda qarzni uzishdan, foizlarni to'lashdan tushadigan mablag'larni uyushma a'zolari o'rtasida taqsimlaydi. Buning uchun qarz oluvchidan boshqarish uchun bir martalik tartibda komission to'lovlar oladi.

Sug'urta mukofoti – bu maxsus sug'urta muassasalariga to'lanadi. Chunki ular yuz berishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni sug'urta qiluvchi bilan kelishilgan miqdor doirasida qoplash majburiyatini o'z zimmlariga oladilar. Hozirgi vaqtda eksport kreditlarining sug'urta qilish miqdori ehtimoli bo'lgan yo'qotishlarning 80-90%ini tashkil etadi, ba'zida esa hatto 100%ini.

7.3. Xalqaro kreditlar bo'yicha qarzдорlik muammosi va uni hal qilish yo'llari

Xalqaro kreditlarni o'z vaqtida qaytmasligi kredit beruvchi banklar, Xalqaro moliya institutlarining faoliyatiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltirdi.

1982-yilda Argentina hukumatini o'zini defolt deb e'lon qilishi va mamlakatga jalb etilgan xalqaro kreditlar yuzasidan kafillik majburiyatlarini bajara olmasligi xalqaro kreditlar bo'yicha qarzдорlik muammosini o'zining kulminatsion nuqtasiga yetganligini ko'rsatdi. Bu vaqtga qadar hukumatlarning bankrotligi muammosi bo'lmagan edi.

Xalqaro kreditlar bo'yicha qarzдорlik muammosining yuzaga kelishi quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

1. Xalqaro kreditni jalb etgan mamlakatlarda iqtisodiy konyunkturaning yomonlashishi.

2. Milliy valyutalar qadrining keskin pasayib ketishi.

Meksikada 1982-yilda milliy valyuta-pesoning qadrini keskin pasayib ketishi natijasida AQSH dollarida olingan xalqaro kreditlarni qaytarish imkoni bo'lmadi.

O'zbekistonda ham milliy valyuta qadrining keskin pasayish holati kuzatilgan. 2001–2002-yillarda so'm nominal birja kursining devalvatsiya darajasi yuqori bo'ldi (40,9 %). Bu holat respublikamiz milliy valyuta bozorining erkinlashtirish jarayonini chuqurlashtirish bo'yicha 2001–2002-yillarda jiddiy tadbirlarning amalga oshirilganligi bilan izohlanadi. Chunonchi, 2001-yil 22-iyunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 263-sonli «Valyuta bozorini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorining qabul qilinishi milliy valyuta bozorining likvidligini oshirish, xorijiy valyutalar taklifini sezilarli darajada ko'paytirish nuqtai-nazaridan jiddiy voqelik bo'ldi¹.

Ushbu Qarorga muvofiq, 2001-yilning 1-iyulidan boshlab xorijiy investorlar foydasi, dividendlari va boshqa daromadlarini repatriatsiya qilish, eksport qiluvchilar tomonidan valyuta tushumining 50 foizini majburiy sotish, asbob-uskunalar, butlovchi buyumlar, xomashyo, materiallar va xizmatlar importi, yangidan jalb qilinadigan xorijiy kreditlarga xizmat ko'rsatish kabi operatsiyalar birjadan tashqari valyuta bozorining talab va taklifdan kelib chiqib shakllanadigan erkin valyuta kursi asosida amalga oshiriladigan bo'ldi.

Buning ijrosi natijasida valyuta kurslarini unifikatsiyalash jarayoni tezlashdi va pirovard natijada so'mning belgilangan birja kursiga nisbatan ancha past bo'lgan, talab va taklifga asoslangan birja kursi shakllandi.

¹O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-iyundagi 263-sonli «Valyuta bozorini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori. O'zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari. – Toshkent, 2001. – №8. – B. 26.

3. Xalqaro kreditlar hisobidan moliyalashtirilgan investitsion loyihalarni kompleks ekspertiza qilish jarayonidagi xato va kamchiliklarning mavjudligi.

Ekspertiza jarayonidagi kamchiliklar tufayli sifatli mahsulot ishlab chiqarish imkoni bo'lmaydi. Natijada ishlab chiqarilgan mahsulot sotilmaydi va xalqaro kreditni qaytarish uchun kredit oluvchi yetarli imkoniyatga ega bo'lmaydi.

4. Olingan eksport tushumlarining jahon bozorlarida tovarlar baholarining o'zgarib ketishi natijasida xalqaro kreditlarni qoplashga yetmasligi.

5. Xalqaro kreditlarni yetarli darajada ta'minotga ega bo'lmaganligi.

6. Yuz bergan moliyaviy inqirozlar.

Moliyaviy inqirozlar natijasida ishlab chiqarish hajmining qisqarishi natijasida xalqaro kreditlarni jalb etgan ishlab chiqarish korxonalari yetarli darajada tushumga ega bo'lmay qoladi. Bu esa, ular tomonidan xalqaro kreditlarni o'z vaqtida qaytarish imkonini bermaydi. Xususan, 2008-yilda yuz bergan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida dunyoning ko'plab mamlakatlarida tovarlar ishlab chiqarish hajmining keskin qisqarishi kuzatildi. Ushbu holat xalqaro kreditlarni o'z vaqtida va to'liq qaytarishga to'sqinlik qildi.

1973-yilda neft bahosini 10 martaga oshishiga olib kelgan neft inqirozi natijasida neftni import qiluvchi mamlakatlar to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limida defisit yuzaga keldi. Neftni eksport qiluvchilar juda katta miqdorda AQSH dollarida tushumga ega bo'ldilar va bu tushumning sezilarli qismini ichki bozorda joylashtirish imkoni bo'lmadi. Buning natijasida tushumning ichki bozorda joylashtirilmagan qismi yevrovalyutalar bozoriga yo'naltirildi. Bu esa, transmilliy banklarning kreditlash imkoniyatini sezilarli darajada oshirdi. Ammo transmilliy banklarning kreditlaridan doimiy ravishda foydalanib kelgan va ushbu kreditlarga nisbatan talabning asosiy qismini shakllantirgan rivojlangan mamlakatlarning mazkur banklarning

kreditlariga bo'lgan talabi keskin kamaydi. Buning asosiy sababi neft bahosining keskin oshishi natijasida yuz bergan iqtisodiy konyunkturaning yomonlashganligi edi. Natijada, rivojlanayotgan mamlakatlarning transmilliy banklarning kreditlaridan foydalanish imkoniyati oshdi. Ular o'z hukumatlarining kafolati asosida transmilliy banklarning kreditlarini keng ko'lamda jalb qila boshladilar.

XX asrning 80-yillari boshida rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan olingan xalqaro kreditlar bo'yicha yirik miqdorda to'lovlarni to'lashga to'g'ri keldi. Xalqaro kreditlarning uchdan ikki qismi AQSH dollarida olingan edi. Shu davrda AQSH dollari kursining sezilarli darajada oshishi rivojlanayotgan davlatlarning xalqaro kreditlarni qaytarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlari summasini yanada oshishiga olib keldi. Mazkur holat 90-yillarning boshiga kelib xalqaro kreditlar bo'yicha qarzdorlik muammosini keskinlashishiga va bir qator davlatlarning, shu jumladan, Meksikaning defolt bo'lishiga olib keldi.

O'zbekiston Respublikasida ham xalqaro kreditlar bo'yicha qarzdorlik muammosi mavjud. Ushbu muammo ikki holatda namoyon bo'lmoqda: birinchidan, xalqaro investitsion kreditlar hisobidan moliyalashtirilgan investitsion loyihalarning o'zini oqlamasligi natijasida mazkur kreditlar, ularga hisoblangan foizlar O'zbekiston hukumati, TIF Milliy banki va Asakabankning xorijiy valyutadagi mablag'lari hisobidan qaytarilmoqda. Buning natijasida O'zbekiston Respublikasi ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifiga nisbatan kuchli salbiy ta'sir yuzaga kelmoqda; ikkinchidan, jalb qilingan xalqaro investitsion kreditlarning ma'lum qismiga mamlakat ichki bozori tovarlar, xomashyolar xarid qilingan, xizmatlar haqi to'langan. Bu esa, o'z navbatida, talab inflyatsiyasining kuchayishiga ta'sir qilmoqda. Masalan, "O'zsmatana santexnika", "Xobas Tapo", "Kaolin", "O'zeksayd", "Yantak Brit", "Asnam tekstil" qo'shma korxonalari, "Bolalar taomlari" xolding kompaniyasi hammasi bo'lib 209191 ming AQSH

dollari miqdorida xalqaro investitsion kreditlar olgani holda, o'z mahsulotlarini eksport qila olmaganligi va ayrim korxonalarni muddatida ishga tushirilmaganligi tufayli kreditorlarga mazkur kreditlar va ularning foizlari TIF Milliy bankining xorijiy valyutalardagi mablag'lari hisobidan to'lab berilgan. Xorazm shakar zavodi, Farg'ona furan birikmalari zavodi, Farg'ona kimyoviy tolalar zavodi kabi korxonalarni xomashyo bazasi bilan ta'minlanmaganligi natijasida xalqaro investitsion kreditlarning qaytmaslik holatlari yuzaga keldi¹.

Xorijiy banklarning kredit liniyalarini respublikamiz iqtisodiyotiga jalb etish bevosita O'zbekiston banklarining likvidlilik darajasiga bog'liq. Shu o'rinda aytish lozimki, respublikamiz tijorat banklarining valyutaviy likvidlilikiga salbiy ta'sir qiluvchi ayrim omillar mavjud. Ana shunday omillardan biri - bu xorijiy banklarning "Vostro" vakillik hisob raqamlarining respublikamiz banklarining balansida mavjud emasligidir.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining xorijiy valyutalardagi "Nostro" vakillik hisob raqamlari qoldig'ining barqarorligiga salbiy ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri xorijiy banklarning so'mdagi "Vostro" vakillik hisob raqamlarining respublikamiz banklarida mavjud emasligi hisoblanadi. Muammoning mohiyati shundaki, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida xorijiy banklarning so'mdagi "Vostro" vakillik hisob raqamlarining mavjud emasligi natijasida respublikamiz korxonalarining import to'lovlari, xalqaro kreditlar va investitsiyalar bilan bog'liq bo'lgan xorijiy valyutalardagi to'lovlar mamlakatimiz banklarining "Nostro" vakillik hisob raqamlarini kreditlash yo'li bilan amalga oshirilmoqda. Buning natijasida respublikamiz banklarining "Nostro" vakillik hisob raqamlarining qoldiqlari keskin tebranmoqda. Rivojlangan davlatlarda va bir qator o'tish iqtisodiyoti davlatlarida tijorat

¹ Ma'lumotlar tahlili TIF Milliy bankining joriy hisobot ma'lumotlari asosida amalga oshirildi.

banklari xorijlik tijorat banklari bilan ikki tomonlama vakillik munosabatlariga ega bo'lib, bank mijozlarining import to'lovlari, kapitallar va kreditlarning harakati bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar xorijiy bankning ushbu mamlakat bankida ochilgan "Vostro" vakillik hisob raqamini kreditlash yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda bankning "Nostro" vakillik hisob raqamining qoldig'iga nisbatan ta'sir yuzaga kelmaydi.

Xalqaro kreditlar bo'yicha qarzдорlik muammosining chuqurlashganligi Bazel qo'mitasining xalqaro kreditlarning kredit riski darajasini baholash metodikasini o'zgartirishga majbur qildi.

Bazel-II standartida xalqaro kreditlar bo'yicha kredit riskini baholashda qo'llaniladigan koeffisientlar quyidagilarni hisobga oladi:

- mamlakatning suveren kredit reytingi;
- bankning reytingi;
- kredit olgan mijozning reytingi;
- bank operatsiyasining turi.

Bazel-II ning muhim talablaridan biri yetarli darajada zaxira ajratmalari bilan ta'minlanmagan xalqaro kreditlarning risk darajasini oshirish talabidir. Ushbu talabning mohiyati shundaki, kreditning qaytarish muddati tugaganiga 90 kun va undan ortiq vaqt o'tgan bo'lsa, yaratilgan zaxira ajratmasi miqdori kredit bo'yicha umumiy qarzдорlikning 20 foizidan kam bo'lsa, u holda, mazkur kreditlarning risk darajasi 150 foizni tashkil qiladi. Bu esa, muddati o'tgan kreditlarning brutto kreditlar hajmidagi salmog'i nisbatan yuqori bo'lgan tijorat banklarining likvidililigiga va kapital bazasining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, respublikamizda kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalari to'liq tijorat banklarining xarajatiga olib boriladi. Bu esa, o'z navbatida, banklarning sof foydasini kapitallashtirish darajasining pasayishiga xizmat qiladi. Ikkinchidan, muddati o'tgan kreditlarning 150%

darajasida riskka tortilishi tijorat banklarining riskka tortilgan aktivlari summasining oshishiga olib keladi. Buning natijasida tijorat banklari kapitalining yetarlilik koeffisienti pasayadi. Uchinchidan, kreditlarning asosiy qismi tijorat bankining "Nostro" vakillik hisob raqamlarini kreditlash yo'li bilan amalga oshiriladi. Shu sababli, kreditlarning muddatida qaytmasligi bankning likvidli aktivlari miqdorining kamayishiga va shuning asosida uning joriy likvidlilik darajasining pasayishiga olib keladi.

Mavjud bo'lgan AAA dan S- gacha tashqi reytinglar shkalasida Bazel II" V- dan kam bo'lmagan reytinglarni e'tiborga oladi. Yanada past reytingli yuridik shaxslarga (ularning qaysi tarmoqqa aloqador ekanligidan qat'iy nazar) yuqori baholash koeffisienti beriladi (150% miqdorida).

"Bazel II" tomonidan, davlatlar va markaziy banklarga berilgan (suveren reytingi deb atalmish) reytinglar, u yoki bu korxona yoki kredit tashkilotining yakka tartibdagi kredit reytinglari va eksport kredit reytinglari farqlanadi.

Xalqaro reyting agentliklari - Standart end Purs, Mudis va Fitch xalqaro kreditlar bo'yicha to'lovga qobillikni quyidagicha baholaydi (7.1-jadval).

7.1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, xalqaro reyting agentliklari xalqaro kreditlar bo'yicha to'lovga qobilikni aniqlashda asosiy e'tiborni mijozning suveren kredit reytingiga qaratadi.

VVV dan past reyting bahosiga ega bo'lgan mijozlarni kreditni qaytarmaslik ehtimoli nisbatan yuqori baholangan. D va S reyting baholariga ega bo'lgan mijozlar esa, kredit to'loviga layoqatsiz mijozlar sifatida baholanadi va ularga berilgan kreditlarning risk darajasi yuqori hisoblanadi.

VIII BOB. VALYUTA INQIROZLARI

8.1. Valyuta inqirozlari tushunchasi va ularning yuzaga kelish sabablari

Valyuta inqirozi iqtisodiy inqirozning bir turi hisoblanadi.

Iqtisodiy inqiroz (resessiya) – iqtisodiyotni shunday holatiki, mamlakatning yalpi ichki mahsulotining absolyut hajmi kamida ikki kvartal mobaynida ketma-ket qisqaradi.

Valyuta inqirozi – fond bozori hajmini 20 % dan oshiq kamayishi, banklar o'rtasidagi kredit bozorida procent stavkalarini ikki marta o'sishi, milliy valyuta kursining 10 % dan ortiq pasayishi holatidir.

Bank inqirozi quyidagi holatlarda sodir bo'ladi, agar:

- ishlaymaydigan aktivlarni bank tizimini yalpi aktividagi ulushi 10 % dan ortiq bo'lsa;

- bank tizimini qutqarish uchun sarflanadigan xarajatlar qiymatining mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi ikki foizdan oshiq bo'lsa;

- banklarning bankrotlashuvi yoki natsionalizatsiyalashuvi kuzatilsa;

- hukumat moliya bozorlari va moliya institutlarini qutqarish uchun ekstraordinar chora-tadbirlarni qo'llasa;

- hamma iqtisodiy va moliya inqirozlarning chuqurlashuvi, moliyaviy va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning pasayishining davomiyligi, xalqaro va milliy doirada sodir bo'lsa.

XX asrda yuz bergan jahon valyutaviy inqirozlarining sabablari:

- yirik rivojlangan mamlakatlarning ko'p yillar davomida davlat byudjeti taqchilligi va salbiy tashqi savdo balansiga egaligi;

- davlat tashqi qarzi miqdorini YaIMga nisbatan o'sish sur'atlarini jadallashishi;

- noratsional pul-kredit siyosati hamda qayta moliyalash

stavkasining surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida qarzga yashash kundalik odatga aylanishi;

- ipoteka kreditlari berish talablarining asossiz bo'shashtirib yuborilganligi va uy-joy bozorida narxlarning qisqa muddat ichida keskin o'sishi;

- moliyaviy institutlarning majburiyatlariga nisbatan ustav mablag'larining mutanosibligini keskin buzilishi;

- qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan soxta xulosalar berilishi;

- moliyaviy audit va professional etika tamoyillarining buzilishi va soxta audit xulosalari taqdim etilishi;

- yuqori riskli va murakkab hosilaviy qimmatbaho qog'ozlarni vujudga kelishi.

- ushbu omillar mamlakatlar iqtisodiyotiga turlicha ta'sir ko'rsatadi va inqirozga qarshi kurash chora-tadbirlarni ishlab chiqishda hisobga olinishi kerak.

8.2. Valyuta inqirozi davrida valyuta intervensiyasini amalga oshirish

Valyuta inqirozi valyutalarning nominal almashuv kursini keskin tebranishlarini yuzaga keltiradi. Bu esa, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning subyektlarini moliyaviy holatiga nisbatan kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi. Bunday sharoitda valyuta intervensiyasi valyutalarning almashuv kurslarining tebarinsh diapazonini qisqartiruvchi asosiy instrument hisoblanadi.

XX asrning 70-90-yillarida markaziy banklar tomonidan amalga oshirilgan valyuta intervensiyalari obyekti bo'lib AQSH dollari hisoblanar edi. Bu davrlarda valyuta intervensiyasi AQSHdagiga nisbatan tovarlar bahosini keskin o'sib ketishiga yo'l qo'ymaslik yoki AQSH dollarining Yevropa valyuta tizimi (YEVT) mamlakatlarida keskin tebranishining oldini olish maqsadida qo'llanilar edi. Masalan, Fransiyada AQSH dollari kursining pasayishi yuz berganda nemis markasi sotilardi, AQSH dollari sotib olinardi. Italiyada esa, AQSH dollarining

kursi pasaysa, Italiya Markaziy banki AQSH dollari, nemis markasi va golland guldenini sotar edi. Ana shu yo'l bilan AQSH dollarining tebranishi natijasida YEVTda yuzaga keladigan salbiy holatlarga barham berilar edi.

Faqat 1992–1993-yillarda yuz bergan valyuta inqirozi paytida YEVTga a'zo bo'lgan ayrim mamlakatlarning markaziy banklari (Angliya Markaziy banki, Italiya Markaziy banki) tomonidan amalga oshirilgan valyuta intervensiyasi kutilgan natijani bermadi. Masalan, Angliya va Italiya Markaziy banklari tomonidan valyuta intervensiyasi doirasida AQSH dollarining sotilishi funt sterling va Italiya lirasi kursining pasayish tendensiyasiga barham bera olmadi. Natijada mazkur valyutalar YEVTdan chiqarib tashlandi.

1979-yildan boshlab valyuta intervensiyasi mexanizmi Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida tubdan o'zgardi. Ya'ni, YEVTdagi har bir valyuta uchun EKYuga nisbatan markaziy kurs belgilandi va bu kurs faqatgina kurs qayta ko'rib chiqilganda o'zgartirilar edi. YEVTdagi har qanday ikkita valyutaning EKYuga nisbatan markaziy kurslari o'rtasidagi nisbat ikki tomonlama paritetni tashkil etar edi. Ushbu ikki tomonlama paritetdan kursning tebranish chegarasi $\pm 4,5\%$ qilib belgilangan edi. Chunki bu vaqtda milliy valyutalarning paritetdan tebranish diapazoni $\pm 2,25$ qilib belgilangan edi.

Agar ikki valyuta ikki tomonlama paritetdan tebranish chegarasiga yetsa, u holda, majburiy intervensiya amalga oshirilar edi. Ushbu intervensiya har ikkala markaziy bank tomonidan amalga oshirilar edi. Kuchli valyutaning emitenti zaif valyutani yetarli darajada ko'p miqdorda sotib olishi, kuchli valyutani sotishi mumkin edi. Zaif valyutaning emitenti esa kuchli valyutani cheklanmagan miqdorda o'zining milliy valyutasiga sotishi mumkin edi.

Majburiy valyuta intervensiyasini amalga oshirish uchun, albatta, kuchli valyutaning emitenti zaif valyutaning emitentiga limitsiz kredit liniyasini ochib qo'yishi zarur. Bunday

kreditlarning muddati valyuta intervensiyasi amalga oshirilgan oy tugagandan keyin 45 kun qilib belgilangan edi, keyinchalik 75 kun qilib belgilandi. Mazkur kreditlar ularni olgan mamlakatlarning markaziy banklarining iltimosiga ko'ra 3 oygacha muddatga tiklanishi mumkin edi. Lekin tiklanganda beriladigan kreditning miqdori cheklangan bo'lib, mamlakatning qisqa muddatli kreditlash fondidagi badalining ikki barobari miqdorida belgilangan edi.

AQSHda "Katrina", "Rita" to'fonlarining oqibatlarini bartaraf etish, Afg'oniston va Iroqdagi urush harakatlari natijasida Davlat byudjetining xarajatlari keskin oshdi va ularning moliyalashtirilishi AQSH dollari taklifini oshishiga olib keldi. Buning natijasida AQSH dollarining boshqa etakchi valyutalarga nisbatan jahon valyuta bozorlaridagi pozitsiyasi sezilarli darajada zaiflashdi. Bu esa, FZTni rahbariyatini hisob stavkasini sezilarli darajada oshirishga majbur qildi.

Yevroning 2001-2004-yillarda AQSH dollari va boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan qadrlarining oshishi, yuqorida ta'kidlaganimizdek, yevrozona mamlakatlarining eksport salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shu sababli, EMB 2004-2005-yillarda hisob stavkasini sezilarli darajada oshirdi va valyuta intervensiyasini amalga oshirishga majbur bo'ldi.

Ta'kidlash joizki, xalqaro rezerv valyutalar nominal almashuv kursining barqaror emasligi, ularni sezilarli diapazonlarda tebranayotganligi jahon valyuta tizimining dolzarb muammolaridan biri bo'lib turibdi. Ayniqsa, AQSH dollari va yevroning nominal almashuv kurslarini tez-tez tebranib turishi kuzatilmoqda. AQSH davlat qarzining nisbatan katta ekanligi, savdo balansida katta miqdordagi defisitning mavjudligi, davlat byudjeti defisitining katta ekanligi Federal xazina tizimi (FZT) tomonidan amalga oshirilayotgan qayta moliyalash siyosatining moslashuvchanlik darajasining yuqori ekanligi dollarning nominal almashuv kursini sezilarli darajada katta diapazonlarda tebranishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa, o'z

navbatida, jahon valyuta tizimining barqarorligiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi. Holbuki, AQSH dollari hamon dunyoning asosiy rezerv valyutasi bo'lib turibdi. 2013-yilning 1-yanvar holatiga, SDRning "valyuta savatida" AQSH dollarining salmog'i 41,9 foizni tashkil etadi¹.

AQSH dollari nominal almashuv kursining tebranishiga sabab bo'layotgan asosiy omillardan biri bo'lib, mamlakat savdo balansining katta miqdordagi defisitga ega ekanligi hisoblanadi. 2012-yilning 1-yanvar holatiga, AQSH savdo balansining defisiti 52,6 mlrd. dollarga yetdi². Bu 2008-yilning oktabr oyidan boshlab 2012-yilgacha bo'lgan davrdagi eng katta miqdordagi defisit hisoblanadi.

Ta'kidlash joizki, so'nggi yillarda AQSHning Xitoy bilan amalga oshiriladigan savdo munosabatlaridagi defisit miqdorining o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda.

AQSH Davlat byudjeti defisiti va tashqi qarzining xalqaro amaliyotda qabul qilingan me'yoriy darajadan yuqori ekanligi dollarning nominal almashuv kursi barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan jiddiy omillar hisoblanadi. 2011-yilning yakuniga ko'ra, AQSHda davlatning tashqi qarzi YaIM miqdoridan oshdi, Davlat byudjeti defisiti summasi esa, 1,3 trln. AQSH dollarini tashkil qildi. Bu esa, AQSH YaIMning 8,5 foizini tashkil qiladi³.

Xalqaro amaliyotda qabul qilingan me'yoriy andozaga ko'ra, Davlat byudjetining YaIMga nisbatan salmog'i 3,0 foizdan oshib ketmasligi lozim. Davlatning tashqi qarzi esa, YaIMga nisbatan 30,0 foizdan oshib ketmasligi kerak. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida davlatning jami qarziga, ya'ni ichki va tashqi qarziga nisbatan me'riy chegara o'rnatilgan bo'lib, u YaIMga nisbatan 60 foizni tashkil etadi⁴.

¹ www.imf.org.

² <http://lenta.ru/news/2012>.

³ Board of Governors of the Federal Reserve System. Annual Report. 2011. – Washington, 2012. - P. 16-17.

⁴ Экономика Европейского Союза. Под ред. Р.К. Щенина. – М.: КноРус, 2012. – 560 с.

Yaponiyada Davlat va Markaziy bank tomonidan muammoli aktivlarni sotib olinishi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning yomonlashishiga va shuning asosida milliy valyuta almashuv kursining tebranishlariga sabab bo'lmoqda. Xususan, Yaponiya Markaziy banki 2008-2010-yillarda 55 trln. ien miqdoridagi aktivlarni sotib oldi. 2011-yilda yana 10 trln. ien miqdoridagi muammoli aktivlarni sotib olishga qaror qilindi¹.

Yaponiya hukumati va Markaziy banki kompaniyalar va banklarning muammoli aktivlarini sotib olish yo'li bilan ularning ko'pchiligini bankrot bo'lishdan saqlab qoldi. Agar og'ir moliyaviy ahvolni boshidan kechirayotgan kompaniyalar va banklarning qimmatli qog'ozlarini sotib olmaganda edi, ushbu qimmatli qog'ozlarning bozor baholarining pasayishi natijasida ularning bozor baholari pasayib, emitentlarning bozordagi mavqeiga jiddiy putur yetgan bo'lar edi.

2009-yil yanvar oyida Yaponiya to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limi bo'yicha defisit summasi 172,8 mlrd. ienni tashkil etdi. Holbuki, bunga qadar 13 yil mobaynida defisit bo'lmagan edi².

AQSH dollari kursining nobarqarorligi Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya va Xitoy kabi mamlakatlarni ham tashvishga solmoqda. Chunki, ularning xalqaro valyuta zaxiralarining asosiy qismi AQSH dollarida shakllangan. Shu sababli, 1999-yil yanvarda Yaponiya va Germaniya Moliya vazirlari AQSHga dollar, yevro va ienning kurslarini o'zaro bir-biriga bog'lashni taklif qildilar. Ammo AQSH Federal zaxira tizimining o'sha vaqtdagi rahbari A.Grinspen va Moliya vaziri R.Rubin ushbu taklifni qat'iyan rad etdilar. Ularning fikriga ko'ra, mazkur uch yetakchi valyuta kurslarini o'zaro bir-biriga bog'lashni joriy etish AQSH Federal zaxira tizimining ishsizlik va inflyatsiyaga qarshi kurashishga

¹ Центробанк Японии печатает еще 10 триллионов иен.
<http://lenta.ru/news/2010.>

² <http://www.mof.go.jp.english/budget/htm.>

Bizga ma'lumki, pullar taklifining yuqori sur'atlarda oshishi inflyatsiyaning kuchayishiga olib keladi.

2008-yilgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining o'ziga xos xususiyatlari:

1. Hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining xususiyatlari Birinchidan, taraqqiy etgan mamlakatlardan boshlanib, inqiroz juda katta masshtabga ega bo'lib, barcha davlatlar va hududlarni qamrab olmoqda.

2. Ushbu inqiroz tarkibiy xarakterga ega, ya'ni jahon iqtisodiyoti tarkibi va uning texnologik bazasida jiddiy yangilanishni taqozo etmoqda. Tarkibiy o'zgarishlar tufayli ishlab chiqarish kuchlari tarmoq va hududlar bo'yicha qayta taqsimlanadi.

3. Inqiroz innovatsion xarakterga ega. So'nggi yillarda moliya-iqtisodiyot sohasida moliyaviy innovatsiya bilan bog'liq moliya bozorining yangi dastaklari (derivativlar) vujudga keldi va ular jahon iqtisodiyotini barqaror rivojlanishini ta'minlash o'rniga inqirozga olib keldi.

4. Moliya-bank tizimidagi inqiroz jarayonlari deyarli butun dunyoni qamrab olayotgani, resessiya va iqtisodiy pasayishning muqarrarligi, investitsiyaviy faollik ko'lamining cheklanishi, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi, shuningdek, jahonning ko'plab mamlakatlariga ta'sir ko'rsatadigan jiddiy ijtimoiy talofatlar sodir bo'lishi mumkinligi o'z tasdig'ini topmoqda.

5. Avj olib borayotgan global moliyaviy inqiroz jahon moliya-bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligi va ushbu tizimni tubdan isloh qilish zarurligini ko'rsatdi. Ayni vaqtda bu inqiroz asosan o'z korporativ manfaatlarini ko'zlab ish yuritib kelgan, kredit va qimmatbaho qog'ozlar bozorlarida turli spekulativ amaliyotlarga berilib ketgan banklar faoliyati ustidan yetarli darajada nazorat yo'qligini ham tasdiqladi.

6. Moliyaviy-iqtisodiy inqirozning har qaysi davlatdagi miqyosi, ko'lami va oqibatlari qanday bo'lishi ko'p jihatdan bir qancha qator omillardan kelib chiqadi. Ya'ni, bu avvalo, ana shu davlatning moliya-valyuta tizimi nechog'lik mustahkam

ekaniga, milliy kredit institutlarining qay darajada kapitallashuvi va likvidligi (to'lov imkoniga), ularning chet el va korporativ bank tuzilmalariga qanchalik qaram ekanligiga, shuningdek, oltin-valyuta zaxirasining hajmi, xorijiy kreditlarni qaytarish qobiliyati va pirovard natijada – mamlakat iqtisodiyotining barqarorlik, diversifikatsiya va raqobatga bardoshlik darajasiga bog'liq.

7. Jahon moliyaviy inqirozidan imkon qadar tez chiqish, uning oqibatlarini yengillashtirish ko'p jihatdan har qaysi davlat doirasida va umuman, dunyo hamjamiyati miqyosida qabul qilinayotgan chora-tadbirlarning qanchalik samaradorligiga, ularning bir-biri bilan uyg'unligiga bog'liq.

Mazkur jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozini bartaraf etish maqsadida XVF tomonidan quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi:

- moliya bozorlarini tartibga solishning yangi qoidalarini ishlab chiqish va mamlakatlarni makroiqtisodiy parametrlariga yangi talablar qo'yish (Maastrixt shartnomasiga o'xshagan);

- Xalqaro valyuta fondi moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish (250 mlrd dollardan 1 trln. dollarga yetkazish);

- 20 lik mamlakatlar rolini oshirish va statusini mustahkamlash;

- reyting agentliklari faoliyatini yagona tartibga solish tizimini yaratish;

- moliya sohasida yangi xalqaro tashkilotni tuzish yoki mavjudlarini qayta tashkil qilish asosida a'zo bo'lgan mamlakatlarni moliya va fiskal siyosatini yagona qoida asosida amalga oshirish.

Tayanch so'z va iboralar

Iqtisodiy inqiroz; bank inqirozi; valyuta kursi; valyuta inqirozi; valyuta savati; valyuta intervensiyasi; devalvatsiya; revalvatsiya; byudjet defisiti; tashqi qarz; hisob stavkasi; reyting agentliklari.

Qolgan 16 direktor 2 yil muddatga tegishli mamlakatlar guruhi tomonidan saylanadi.

Ijro kengashi Ijrochi direktorni saylaydi.

Ijro kengashi a'zolari bir vaqtning o'zida Jahon banki ijro kengashi a'zolari hisoblanadi.

XVF 26 departamentdan iborat. Uning xodimlarining uchdan ikki qismi iqtisodchilardir.

XVFning shtab kvartirasi Vashington shahrida. Shuningdek, Nyu-York va Jenevada bo'linmalari bor.

1. Xalqaro valyuta tizimida yuzaga kelgan o'zgarishlarni kuzatib boradi va davlatlarga iqtisodiy va moliya siyosatidagi muammolarning echimi bo'yicha maslahatlar beradi.

2. A'zo mamlakatlarga kreditlar beradi. Kreditlar asosan to'lov balansida muammolar mavjud bo'lgan mamlakatlarga beriladi.

A. Stend-bay kreditlari. 12-18 oy. To'lov balansida qisqa muddatli muammo.

B. Kambag'allikni qisqartirish maqsadiga berilgan kreditlar. To'lov balansida uzoq muddatli muammo. Foiz stavkalari o'rtasidagi farq XVFga tegishli oltinni sotishdan olingan mablag'lar hisobidan va a'zo davlatlar tomonidan ajratilgan qarzlar va grantlar hisbidan subsidiyalanadi.

Mazkur kreditlar 10 yilgacha muddatga, yillik 0,5% stavkada beriladi.

V. Kompensatsion moliyalashtirish.

Oziq-ovqat. Bunda marja bo'lmaydi.

G. Favqulodda yordam.

Tabiiy ofatlar va harbiy harakatlar tufayli zarar ko'rgan davlatlarga. 3,25%-5 let.

3. A'zo mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklariga texnik yordam ko'rsatadi.

4. Xalqaro iqtisodiy forumlarni o'tkazadi.

XVF resurslari quyidagi manbalardan tashkil topadi:

1. A'zo mamlakatlarning a'zolik badallari, ya'ni kvotalari.

2. Qarzlari bo'yicha Bosh bitim (11 ta davlat).
3. Qarzlari bo'yicha Bosh bitim (25 ta davlat).

9.1-jadval

XVF qarzlari to'g'risidagi Bosh bitim ishtirokchilari¹

Ishtirokchi	Summa, mln. SDR
AQSH	4250
Bundesbank (Germaniya)	2380
Yaponiya	2125
Fransiya	1700
Buyuk Britaniya	1700
Italiya	1105
Shveytsariya Milliy banki	1020
Kanada	892
Niderlandiya	850
Belgiya	595
Riksbank (Shveytsariya)	382
Jami	17000

9.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, AQSH hukumati, Germaniya Markaziy banki, Yaponiya, Fransiya, Buyuk Britaniya hukumatlari XVFnining resurs bazasini tashkil etishda katta rol o'ynaydi.

9.2. Jahon banki guruhi

Jahon banki guruhi XVF bilan bir vaqtda tashkil etilgan.

Jahon banki guruhi quyidagi tashkilotlardan tashkil topgan:

1. Xalqaro ta'mirlash va taraqqiyot banki (XTTB).
2. Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK).
3. Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRR).
4. Investitsion kafolatlar bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (IKKTA).
5. Investitsion munozaralarni tartibga solish bo'yicha xalqaro markaz (IMTXM).

¹ IMF IFS 2012. www.imf.org.

XTTB faoliyatining maqsadlari:

- qashshoqlik va ochlik muammosini hal qilish;
- boshlang'ich umumiy ta'limni ta'minlash;
- erkaklar va ayollar o'rtasidagi teng huquqlilikni ta'minlash;
- bolalar o'limini kamaytirish;
- OITS va boshqa kasalliklarga qarshi kurash;
- ekologik barqarorlikni ta'minlash;
- taraqqiyot yo'lida global hamkorlikni shakllantirish.

XTTBning yirik aksiyadorlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- * AQSH – 16,41%
- * Yaponiya – 7,78%
- * Germaniya – 4,49%
- * Buyuk Britaniya – 4,31%
- * Fransiya – 4,31%.

XTTBni Boshqaruvchilar kengashi boshqaradi. Boshqaruvchilar kengashida har bir a'zo mamlakatning Moliya vazirlari yoki Iqtisodiyot vazirlari o'tiradi. Ular har kuzda yig'ilishadi.

Boshqaruvchilar kengashi quyidagi masalalarni hal qilish bo'yicha vakolatlidir:

- yangi a'zolarni qabul qilish;
- bankning ustav kapitaliga o'zgartirish kiritish;
- foydani taqsimlash;
- bankning hisobotlari va byudjetini tasdiqlash.

XTTB faoliyatini operativ boshqarish bilan Ijrochi direktorlar kengashi shug'ullanadi. Kengashda 24 ta ijrochi direktor mavjud. Shuning 5 tasi XTTBning yirik aksiyadorlari vakillaridir.

An'anaga ko'ra, XTTB Prezidenti AQSH fuqarosi bo'lishi kerak. U 5 yil muddatga saylanadi.

XTTB 3 turdagi xizmatlarni a'zo mamlakatlarga ko'rsatadi:

- moliyaviy xizmatlar;
- maslahat xizmatlari;

- kadrlarni o'qitish va tayyorlash xizmati.

XTTB investitsion loyihalarni kreditlashga va mamlakatlar iqtisodiyotini tarkibiy jihatdan qayta tashkil etish maqsadlariga uzoq muddatli kreditlar beradi.

XTTB shuningdek, mamlakatlarga foizsiz kreditlar va grantlar ajratadi hamda dotatsiyalar beradi.

XMK 1956-yilda tashkil etilgan.

XMK faoliyatining asosiy maqsadi bo'lib, qashshoqliklarni qisqartirish va aholining turmush farovonligini oshirish maqsadida rivojlanayotgan mamlakatlarning xususiy sektoriga jalb etilayotgan investitsiyalarning barqaror oqimini rag'batlantirish hisoblanadi.

XMK moliyaviy mahsulotlarining asosiy qismini kreditlar va investitsiyalar tashkil etadi.

XMK aktivlar portfelining 70 foizdan ortiq qismini berilgan kreditlar tashkil etadi. Berilgan kreditlar, asosan, o'rta va uzoq muddatli kreditlar bo'lib, ular 15 yilgacha muddatga beriladi.

XMK kompaniyalar va banklarning oddiy va imtiyozli aksiyalarini sotib olish yo'li bilan o'zining investitsion faoliyatini amalga oshiradi.

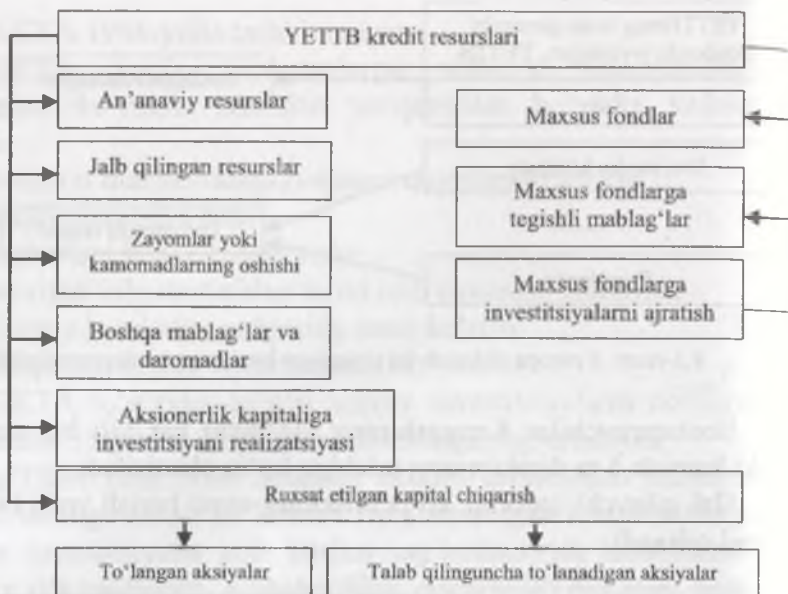
2001-yildan boshlab XMK o'zining mijozlarini majburiyatlari yuzasidan kafolatlar berishni boshladi. Korporatsiya yuqori kredit reytingiga (AAA) ega bo'lganligi sababli, uning kafolatlari juda yuqori baholanadi.

XMK tomonidan qilinayotgan investitsiyalarning resurs manbai bo'lib, o'z kapitali va taqsimlanmagan foyda hisoblanadi.

XMK xususiy kompaniyalar va banklarga 5 yildan 15 yil muddatgacha, hukumat kafolatisiz, kreditlar beradi.

XMK resurslari quyidagi manbalardan tashkil topadi:

1. Kapital.
2. Qimmatli qog'ozlarni sotishdan olingan mablag'lar.
3. Xalqaro ssuda kapitallari bozoridan olingan mablag'lar.
4. Taqsimlanmagan foyda.

9.3-rasm. YETTBning kredit resurslari.

Shunisi xarakterliki, YETTB jahon ssuda kapitallari bozoridan resurslar jalb qilish usulidan faol foydalanadi. Bunda YETTB sertifikatlarni chiqarish yo'li bilan resurslar jalb qiladi. Jahon banki esa, jahon ssuda kapitallari bozoridan obligatsiyalar chiqarish yo'li bilan resurslar jalb qiladi.

YETTB kreditlarining 70 foizdan ortiq qismi xususiy sektorga berilgan.

**YETTB tomonidan moliyalashtirilgan
loyihalar soni va qiymati¹**

	2011-y.	2012-y.	2013-y.
Loyihalar soni, dona	380	393	392
Loyihalar qiymati, mln. AQSH dollari	29479	24871	20527

9.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2013-yilda YETTB tomonidan moliyalashtirilgan investitsion loyihalar soni 2011-yilga nisbatan sezilarli darajaga, ya'ni 12 taga kamaygan. Bu esa, mazkur davrda moliyalashtirilgan loyihalar qiymatini ham sezilarli darajada kamayishiga sabab bo'lgan.

9.4. Osiyo taraqqiyot banki (OTB)

OTB 1966-yilda tashkil topgan bo'lib, 67 ta mamlakat a'zodir. Ushbu mamlakatlarning 48 tasi Osiyo mintaqasi davlatlaridir.

OTB faoliyatining maqsadlari:

- a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish;
- Osiyodagi davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirishga ko'maklashish;
- a'zo mamlakatlarning iqtisodiy siyosatini muvofiqlashtirishga ko'maklashish.

OTBning yirik aksiyadorlari bo'lib, quyidagi davlatlar hisoblanadi:

- * Yaponiya;
- * AQSH;
- * Xitoy;
- * Hindiston;

¹ European Bank for Reconstruction and Development. Annual Report. 2013. – P. 5. ar. ebrd. com.

9.5. Islom taraqqiyot banki.

ITB 1974-yilda tashkil etilgan bo'lib, unga davlat dini islom dini bo'lgan 35 mamlakat a'zodir.

ITBning asosiy maqsadi unga a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish hisoblanadi.

Islom dinida foiz olish og'ir gunoh hisoblanganligi sababli, ITB foizsiz kreditlar beradi. Bunda kreditlashning ikki asosiy shaklidan foydalaniladi:

1. Musharaka.

2. Mudaraba.

Musharakada ITB va tadbirkor investitsion loyihani birgalikda kreditlaydi. Loyihani amalga oshirish natijasida olingan foyda bank va tadbirkor o'rtasida, ularning loyihani moliyalashtirishdagi ishtirokiga bog'liq ravishda, taqsimlanadi.

Shunisi xarakterliki, investitsion loyihani amalga oshirish natijasida ko'rilgan zarar ham bank va tadbirkor o'rtasida taqsimlanadi.

Musharaka shartnomalari kompaniyaning aylanma mablag'larini to'ldirishda ham foydalanilishi mumkin.

Mudarabada bank o'zining pul mablag'larini tadbirkorga (mudarib) ishonib topshiradi. Bunda bank mudaribdan berilayotgan kredit uchun garov talab qilishga haqli emas.

Mudaraba odatda qisqa va o'rta muddatli investitsiya loyihalarini moliyalashtirish maqsadiga beriladi.

Investitsiyalash uchun berilgan bank mablag'ini ishlatishdan olingan daromad bank va tadbirkor o'rtasida, shartnomaga muvofiq, taqsimlanadi.

ITBning moliyaviy resurslari quyidagi manbalardan tashkil topadi:

- * a'zo mamlakatlarning kvotalari;
- * berilgan kreditlar uchun olingan pul mablag'lari;
- * islom obligatsiyalarini (sukuk) sotishdan olingan mablag'lar;
- * moliyaviy yordamlar.

ITB da Ulamolar kengashi faoliyat yuritadi. Ushbu kengash taniqli shayxlar va diniy olimlardan iborat bo'lib, ITB tomonidan qabul qilingan qarorlarni shariatga mos kelishini nazorat qiladi va fatvo beradi.

Tayanch so'z va iboralar

Kvota; boshqaruvchilar kengashi; ijrochi direksiya; kredit; imtiyozli aksiya; marja; spread; resurs; obligatsiya; aksiya; kapital; maxsus fond; ekspropriatsiya.

Takrorlash uchun savollar

1. XVF faoliyatining qanday yo'nalishlari mavjud?
2. XVF resurslari qaysi manbalar hisobidan tashkil topadi?
3. XVFning kreditlari qaysi shartlar asosida beriladi?
4. Jahon banki guruhiga qaysi tashkilotlar kiradi?
5. Jahon banki guruhiga kiruvchi tashkilotlar qaysi turdagi aktiv operatsiyalarni bajaradi?
6. Jahon banki guruhiga kiruvchi tashkilotlarning resurslari qaysi manbalardan tashkil topadi?
7. Yevropa tiklanish va taraqqiyot bankining kreditlari qaysi shartlar asosida beriladi?
8. Yevropa tiklanish va taraqqiyot bankining resurslari qaysi manbalar hisobidan tashkil topadi?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1. XVF faoliyatining maqsadlari va yo'nalishlari.
2. XVFning resurs bazasi.
3. XVFning aktiv operatsiyalari.
4. XTTBning aktiv operatsiyalari.
5. XTTBning resurs manbalari.
6. YETTBning aktiv operatsiyalari.
7. YETTBning resurs manbalari.

TEST SAVOLLARI

1. Milliy valyuta kursining tebranish yo‘lakchasini belgilash qaysi valyuta kursi rejimiga kiradi?

- A. Erkin suzish rejimi
- B. Qat’iy belgilangan kurs rejimi
- V. Belgilangan kursi rejimi
- G. Boshqariladigan suzish rejimi

2. AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingiga “xalqaro rezerv valyuta” maqomi qaysi jahon valyuta tizimida berilgan?

- A. Birinchi (Parij)
- B. Ikkinchi (Genuya)
- V. Uchinchi (Bretton-vuds)
- G. To‘rtinchi (Yamayka)

3. Germaniya markasi va Yaponiya ieniga “xalqaro rezerv valyuta” maqomi qaysi jahon valyuta tizimida berilgan?

- A. Birinchi (Parij)
- B. Ikkinchi (Genuya)
- V. Uchinchi (Bretton-vuds)
- G. To‘rtinchi (Yamayka)

4. Quyidagi valyutalardan qaysi biriga nisbatan 10 koeffitsiyenti qo‘llaniladi?

- A. AQSH dollari
- B. Yevro
- V. Yaponiya ieni
- G. Funt sterling

5. Quyidagi valyutalardan qaysi biri egri kotirovkaga ega?

- A. AQSH dollari
- B. Yevro
- V. Yaponiya ieni
- G. Funt sterling

6. Quyidagi omillarning qaysi biri mamlakat eksportiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi?

- A. Milliy valyuta nominal almashuv kursining oshishi
- B. Milliy valyuta real almashuv kursining oshishi
- V. Markaziy bankning hisob stavkasini pasayishi
- G. Devalvatsiya

7. Davlat byudjeti defisitining YalMga nisbatan belgilangan me'yoriy darajasini ko'rsating.

- A. 3 %
- B. 5%
- V. 7%
- G. 10%

8. Davlat tashqi qarzining YalMga nisbatan belgilangan me'yoriy darajasini ko'rsating.

- A. 25%
- B. 50%
- V. 60%
- G. 100%

9. "Valyutalarning xarid qobiliyati" nazariyasini ilmiy jihatdan asoslab bergan olimni ko'rsating.

- A. G.Kassel
- B. M.Fridmen
- V. J.Keyns
- G. D. Yum

10. "Valyutalarning xarid qobiliyati" nazariyasiga ko'ra:

A. Tovarlar bahosi muomaladagi pulning miqdori bilan belgilanadi;

B. Pul massasining oshishi tovarlar bahosining oshishiga olib keladi;

V. Pulning aylanish tezligi qisqa muddatli davrlarda o'zgarmaydi;

G. Valyuta kursining o'zgarishi to'lov balansini tartibga solishning samarasiz usuli hisoblanadi.

11. “Belgilangan paritetlar va kurslar” nazariyasiga ko‘ra:

A. Tovarlar bahosi muomaladagi pulning miqdori bilan belgilanadi;

B. Pul massasining oshishi tovarlar bahosining oshishiga olib keladi;

V. Pulning aylanish tezligi qisqa muddatli davrlarda o‘zgarmaydi;

G. Valyuta kursining o‘zgarishi to‘lov balansini tartibga solishning samarasiz usuli hisoblanadi.

12. Baho masshtabi nima?

A. Milliy valyutaning oltin asosi

B. Tovar baholari indeksi

V. Iste‘mol baholari indeksi

G. Tovarlar va xizmatlar baholarining pasayishi

13. Qaysi pul nazariyasida pulning tovar xususiyati inkor etiladi?

A. Pulning nominallik nazariyasi

B. Metall pullar nazariyasi

V. Pulning miqdoriylik nazariyasi

G. Monetarizm nazariyasi

14. Milliy valyuta kursi bilan pariteti o‘rtasida yuzaga kelgan farqni yo‘qotishda qo‘llaniladigan instrumentni ko‘rsating.

A. Denominatsiya

B. Nullifikatsiya

V. Devalvatsiya

G. Revalvatsiya

15. Qaysi jahon valyuta tizimida oltin demonetizatsiya qilindi?

A. I

B. II

V III

G. IV

16. O'zbekiston hukumati tomonidan XV Nizomining VIII moddasi bo'yicha majburiyatlar qachon qabul qilindigani?

- A. 1993-yil, may
- B. 2003-yil, oktabr
- C. 2003-yil, dekabr
- D. 2007-yil, iyul

17. O'zbekiston hukumati tomonidan XV Nizomining VIII moddasining nechta bo'limi bo'yicha majburiyatlar qabul qilingan?

- A. 3
- B. 5
- C. 7
- D. 10

18. O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonuni dastlab qachon qabul qilingan?

- A. 1993-yil, may
- B. 1995-yil, dekabr
- C. 1996-yil, aprel
- D. 2003-yil, dekabr

19. Hujjatlashtirilgan akkreditivlar bo'yicha xalqaro umumlashtirilgan qoidalar va udumlar qachon ishlab chiqilgan?

- A. 1930-y.
- B. 1934-y.
- C. 1956-y.
- D. 1970-y.

20. O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonuni qachon yangi tahrirda qabul qilingan?

- A. 1993-yil, may
- B. 1995-yil, dekabr
- C. 1996-yil, aprel
- D. 2003-yil, dekabr

21. Tashqi savdoda qaysi tovar hujjatidagi xatolikni to'g'rilab bo'lmaydi?

- A. Konosament
- B. Invoys
- C. Sug'urta polisi
- D. Varrant

22. Quyidagi valyutalardan qaysi biri "xalqaro rezerv valyuta" maqomiga ega emas?

- A. AQSH dollari
- B. Yevro
- C. Yaponiya ieni
- D. Kanada dollari

23. Quyidagi valyuta operatsiyalaridan qaysi biri bankning "Nostro" vakillik hisob raqami qoldig'ining kamayishiga sabab bo'ladi?

- A. Banklararo depozit joylashtirish
- B. Mahsulotlarni eksport qilish
- C. Importni to'lash
- D. Banklararo kredit olish

24. Banklararo vakillik munosabatlari o'rnatishning nechanchi bosqichida maxfiy kodlar o'zaro almashinadi?

- A. 1
- B. 2
- C. 3
- D. 4

25. Quyidagi operatsiyalarning qaysi birida O'zbekiston banklarining "Nostro" vakillik hisob raqami kreditlanadi?

- A. Importni to'lash
- B. Mahsulotlarni eksport qilish
- C. Banklararo kredit olish
- D. Pul o'tkazmalarini qabul qilish

26. Valyuta bitimi tuzilgandan keyin ikki ish kuni mobaynida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyasini ko'rsating.

- A. Spot
- B. Forvard
- C. Valyuta opsiioni
- D. Valyuta fyuchersi

27. Konversion operatsiyalarda AQSH dollarining spot kursi verguldan keyin nechta raqamgacha aniqlikda kotirovka qilinadi?

- A. 1
- B. 2
- C. 3
- D. 4

28. Konversion operatsiyalarda yevroning spot kursi verguldan keyin nechta raqamgacha aniqlikda kotirovka qilinadi?

- A. 1
- B. 2
- C. 3
- D. 4

29. Konversion operatsiyalarda Yaponiya ienining spot kursi verguldan keyin nechta raqamgacha aniqlikda kotirovka qilinadi?

- A. 1
- B. 2
- C. 3
- D. 4

30. Konversion operatsiyalarda O'zbek so'mining spot kursi verguldan keyin nechta raqamgacha aniqlikda kotirovka qilinadi?

- A. 1
- B. 2
- C. 3
- D. 4

31. Valyutalashtirish sanasi nima?

- A. Spot bitimi tuzilgan kun

- B. Spot operatsiyasini amalga oshirishning so'nggi kuni
- C. Forvard bitimi tuzilgan kun
- D. Muddatli valyuta shartnomalari qayta baholanadigan kun

32. Valyutalarni sotish va sotib olish kursi o'rtasidagi farq nima deb ataladi?

- A. Marja
- B. Senoraj
- C. Arbitraj
- D. Spred

33. Forvard kursi bilan spot kursi o'rtasidagi farq darajasi qaysi omilga bog'liq?

- A. Foiz stavkalari o'rtasidagi farqqa
- B. Forvard shartnomasining muddatiga
- C. Oldi-sotdi qilinayotgan valyuta turiga
- D. Bitim valyutasi bo'yicha kreditlarning foiz stavkasiga

34. Valyuta operatsiyalarining qaysi biri valyuta zaxiralari valyuta riskidan to'liq himoya qilish imkonini beradi?

- A. Forvard
- B. Svop
- C. Valyuta opsioni
- D. Valyuta fyuchersi

35. Muddati tugamagan forvard shartnomalaridan ko'rilgan zararlar nima deb ataladi?

- A. Realizatsiya qilingan zarar
- B. Realizatsiya qilinmagan zarar
- C. Kelgusi davr xarajatlari
- D. Joriy zarar

36. Quyidagi valyuta operatsiyalarining qaysi birida realizatsiya qilinmagan foyda yuzaga kelmaydi?

- A. Spot
- B. Forvard
- C. Valyuta opsioni
- D. Valyuta fyuchersi

37. Opsionning ichki qiymati-bu:

A. Bitim valyutasidagi kreditning bahosi bilan baholovchi valyutadagi depozitning bahosi o'rtasidagi farq

B. Bazaviy aktivning bozor bahosi bilan opsiyoning ijro bahosi o'rtasidagi farq

C. Koll opsiy va put opsiy baholari o'rtasidagi farq

D. Opsiyoning vaqtinchalik qiymati

38. Valyuta opsiyalarini baholashning Garman-Kolxagen modelida nechta omil hisobga olingan?

A. 3

B. 5

C. 7

D. 9

39. Vertikal spred nima?

A. Bir xil ijro bahosiga ega bo'lgan, ammo muddati turli vaqtda tugaydigan ikki opsiy

B. Sotib olinadigan opsiyalar soni sotiladigan opsiyalar sonidan farq qiladi

C. Muddati bir vaqtda tugaydigan ikki opsiy

D. Koll opsiy va put opsiy baholari o'rtasidagi farq

40. Gorizontaal spred nima?

A. Bir xil ijro bahosiga ega bo'lgan, ammo muddati turli vaqtda tugaydigan ikki opsiy

B. Sotib olinadigan opsiyalar soni sotiladigan opsiyalar sonidan farq qiladi

C. Muddati bir vaqtda tugaydigan ikki opsiy

D. Koll opsiy va put opsiy baholari o'rtasidagi farq

41. Spredning qaysi turi vertikal va gorizontaal spredlarining uyg'unligidan tashkil topgan?

A. Diagonal spred

B. Proporsional spred

C. Kombinatsion spred

D. Kalendarli spred

42. Quyidagi valyuta bitimlaridan qaysi biri standart muddatli birja bitimi hisoblanadi?

- A. Forvard
- B. Svop
- C. Valyuta opsi
- D. Valyuta fyuchersi

43. Fyuchers shartnomasining muddati:

- A. 1 oydan 3 oygacha
- B. 3 oydan 1 yilgacha
- C. 1 yildan 3 yilgacha
- D. 3 yildan ortiq

44. Quyidagi valyuta operatsiyalarining qaysi birida depozitli marja qo'llaniladi?

- A. Forvard
- B. Svop
- C. Valyuta opsi
- D. Valyuta fyuchersi

45. Depozitli marja bazaviy aktivning joriy bozor qiymatining necha foizini tashkil etadi?

- A. 1-2 %
- B. 2-10%
- C. 10-15%
- D. 15 foizdan yuqori

46. Quyidagi valyuta bitimlarining qaysi birida variatsion marja qo'llaniladi?

- A. Forvard
- B. Svop
- C. Valyuta opsi
- D. Valyuta fyuchersi

47. Fyuchers shartnomalarini xedjirlash koeffisienti nechaga teng?

- A. 0, 25
- B. 0, 50
- C. 0, 75
- D. 1, 00

48. Fyuchers shartnomalarining yevro indeksi qachon joriy qilingan?

- A. 1999-y.
- B. 2002-y.
- C. 2003-y.
- D. 2006-y.

49. FINEKS fyuchers shartnomalari hajmi fyuchers shartnomalarining dollar indeksining necha marotabasiga teng?

- A. 200
- B. 500
- C. 700
- D. 1000

50. Fyuchers shartnomalarining dollar indeksini hisoblashda nechta bankning ma'lumotlaridan foydalaniladi?

- A. 100
- B. 500
- C. 700
- D. 1000

51. Spot va forvard bitimlari kombinatsiyasiga asoslangan valyuta bitimini ko'rsating.

- A. Svop
- B. Opsion
- C. Fyuchers
- D. Arbitraj

52. Standart svop nima?

- A. Bitimning har ikkala sanasi spot sanasiga to'g'ri keladi
- B. Ikki "autrayt" bitimi uyg'unlashgan svop
- C. Yaqin valyutalashtirish sanasi – spot, uzoq'i – forvard
- D. Svopdagi har ikki operatsiya bitta bank bilan amalga oshiriladi

53. Forvardli svop nima?

- A. Bitimning har ikkala sanasi spot sanasiga to'g'ri keladi

- B. Ikki “autrayt” bitimi uyg‘unlashgan svop
- C. Yaqin valyutalashtirish sanasi – spot, uzog‘i – forvard
- D. Svopdagi har ikki operatsiya bitta bank bilan amalga oshiriladi

54. Sof svop nima?

- A. Bitimning har ikkala sanasi spot sanasiga to‘g‘ri keladi
- B. Ikki “autrayt” bitimi uyg‘unlashgan svop
- C. Yaqin valyutalashtirish sanasi – spot, uzog‘i – forvard
- D. Svopdagi har ikki operatsiya bitta bank bilan amalga oshiriladi

55. Quyidagi valyuta operatsiyalaridan qaysi biri tijorat bankiga yuqori daromad keltirmaydi?

- A. Forvard
- B. Svop
- C. Valyuta opsiioni
- D. Valyuta fyuchersi

56. Diskont siyosati nima?

- A. Markaziy bank tomonidan xorijiy valyutani sotib olish yoki sotish
- B. Markaziy bank tomonidan qimmatli qog‘ozlarni sotib olish yoki sotish
- C. Markaziy bank tomonidan hukumatning tashqi qarziga xizmat ko‘rsatish siyosati
- D. Markaziy bankning hisob stavkasini o‘zgartirishga asoslangan siyosat

57. Valyuta intervensiyasi nima?

- A. Markaziy bank tomonidan xorijiy valyutani sotib olish yoki sotish
- B. Markaziy bank tomonidan qimmatli qog‘ozlarni sotib olish yoki sotish
- C. Markaziy bank tomonidan hukumatning tashqi qarziga xizmat ko‘rsatish siyosati
- D. Markaziy bankning hisob stavkasini o‘zgartirishga asoslangan siyosat

58. Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish:

- A. Valyutalarni turli tarmoqlarga joylashtirish
- B. Bir vaqtning o'zida bir nechta xorijiy valyutalarda zaxiralar tashkil qilish
- C. Valyuta zaxiralarini "Nostro" vakillik hisob raqamlarida minimal bo'lishini ta'minlash

D. Faqat barqaror valyutalarda zaxiralar tashkil qilish

59. Valyuta intervensiyasi nima maqsadda o'tkaziladi?

- A. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash maqsadida
- B. Milliy valyutaning real almashuv kursiga ta'sir etish maqsadida

C. Milliy valyuta kursining keskin tebranishlariga barham berish maqsadida

D. Milliy valyutaning nominal almashuv kursi va pariteti o'rtasida yuzaga kelgan farqni yo'qotish maqsadida

60. Devalvatsiyaning maqsadini ko'rsating.

A. Milliy valyuta kursining keskin tebranishlariga barham berish

B. Milliy valyutaning nominal almashuv kursi va pariteti o'rtasida yuzaga kelgan farqni yo'qotish

C. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash maqsadida

D. Milliy valyutaning real almashuv kursiga ta'sir etish

61. Quyidagi tadbirlardan qaysi biri eksportni rag'batlantiradi?

A. Devalvatsiya

B. Revalvatsiya

C. Deflyatsiya

D. Nullifikatsiya

62. Quyidagi tadbirlardan qaysi biri importni rag'batlantiradi?

A. Devalvatsiya

B. Revalvatsiya

C. Deflyatsiya

D. Nullifikatsiya

63. Senoraj nima?

- A. Markaziy bankning sof foydasi
- B. Banklarning ssuda foizi shaklidagi daromadi
- C. Valyutalarni sotib olish va sotish kursi o'rtasidagi farq.
- D. Naqd pulni emissiya qilishdan olinadigan daromad

64. O'zbekistonda valyuta intervensiyasi qaysi manba hisobidan amalga oshiriladi?

- A. Davlat byudjeti
- B. Konsolidatsiya fondi
- C. Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'lari
- D. Markaziy bankning foydasi

65. Davlat tashqi qarzining YaIMga nisbatan belgilangan me'yoriy darajasini ko'rsating.

- A. 30%
- B. 60 %
- C. 70%
- D. 100%

66. Milliy valyutaning real almashuv kursining oshishi:

- A. Importni qimmatlashishiga olib keladi
- B. Eksportni qimmatlashishiga olib keladi
- C. Xorijiy valyutalarga bo'lgan talabni oshiradi
- D. Xorijiy valyutalar taklifini ko'paytiradi

67. Valyuta riski – bu:

- A. Banklarning valyuta operatsiyalaridan zarar ko'rish
- B. Valyuta kurslarining tebranishi natijasida zarar ko'rish xavfi
- C. Kompaniyalarning valyuta operatsiyalaridan zarar ko'rish
- D. Valyuta pozitsiyalarining o'zaro mos kelmasligi natijasida zarar ko'rish

68. Operatsion valyuta riski – bu:

- A. Xorijiy valyutadagi balans moddalarini milliy valyutaga qayta hisoblaganda zarar ko'rish xavfi

B. Valyuta kursining pul oqimiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfi

C. Valyuta kursi o'zgarishining kompaniyaning iqtisodiy holatiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfi

D. Valyuta kurslarining tebranishi natijasida tovarlarni sotilmay qolish xavfi

69. Translyatsion valyuta riski – bu:

A. Xorijiy valyutadagi balans moddalarini milliy valyutaga qayta hisoblaganda zarar ko'rish xavfi

B. Valyuta kursining pul oqimiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfi

C. Valyuta kursi o'zgarishining kompaniyaning iqtisodiy holatiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfi

D. Valyuta kurslarining tebranishi natijasida tovarlarni sotilmay qolish xavfi

70. Iqtisodiy valyuta riski – bu:

A. Xorijiy valyutadagi balans moddalarini milliy valyutaga qayta hisoblaganda zarar ko'rish xavfi

B. Valyuta kursining pul oqimiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfi

C. Valyuta kursi o'zgarishining kompaniyaning iqtisodiy holatiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfi

D. Valyuta kurslarining tebranishi natijasida tovarlarni sotilmay qolish xavfi

71. Bankning valyuta pozitsiyasi:

A. Xorijiy valyutadagi talab va majburiyatlarning o'zaro nisbati

B. Xorijiy valyutadagi aktivlar va majburiyatlarning o'zaro nisbati

C. Xorijiy valyutaladagi talablarning majburiyatlardan yuqori bo'lishi

D. Xorijiy valyutadagi majburiyatlarning talablardan yuqori bo'lishi

72. Quyidagi operatsiyalarning qaysi biri bankning qisqa valyuta pozitsiyasi hajmini qisqartirish imkonini beradi?

- A. Xorijiy valyutani sotish
- B. Xorijiy valyutani sotib olish
- C. Xorijiy valyutada kreditlar berish
- D. Xorijiy valyutada yozilgan qimmatli qog'ozlarni sotib olish

73. Valyuta kurslarining o'zgarishi munosabati bilan qayta baholanmaydigan bank aktivini ko'rsating.

- A. Xorijiy valyutalarda qabul qilingan depozitlar
- B. Qimmatli qog'ozlarni sotib olishga sarflangan xorijiy valyutadagi mablag'lar
- C. Xorijiy valyutalarda berilgan kreditlar
- D. Asosiy vositalarni sotib olishga sarflangan valyuta mablag'lari

74. Bankning xorijiy valyutadagi passivlarining qaysi biri tarixiy qiymatda hisobga olinadi?

- A. Xorijiy valyutalarda qabul qilingan depozitlar
- B. Ustav kapitaliga qo'yilgan xorijiy valyutadagi mablag'lar
- C. Qimmatli qog'ozlarni sotishdan olingan xorijiy valyutadagi mablag'lar
- D. "Vostro" vakillik hisob raqamidagi valyuta mablag'lari

75. Tijorat banklarining devalvatsiya zaxirasi qaysi manba hisobidan shakllantirilishi lozim?

- A. Kreditlardan olingan foizli daromadlar
- B. Kreditlardan olingan foizli daromadlar
- C. O'tgan yilning taqsimlanmagan foydasi
- D. Joriy yilning operatsion daromadi

76. Valyuta riskini boshqarishning qaysi usulida valyuta pozitsiyasini yopish talab etiladi?

- A. Kompensatsiya usuli
- B. Aktiv va passivlarni muddatlarini boshqarish usuli
- C. Muddatli valyuta bitimlaridan foydalanish usuli

D. Delfi usuli

77. O'zbekiston tijorat banklarining bitta valyutadagi ochiq valyuta pozitsiyasiga nisbatan belgilangan me'yoriy darajani ko'rsating.

A. 5 %

B. 10 %

C. 15 %

D. 20%

78. O'zbekiston tijorat banklarining barcha valyutadagi ochiq valyuta pozitsiyasiga nisbatan belgilangan me'yoriy darajani ko'rsating.

A. 5 %

B. 10 %

C. 15 %

D. 20%

79. Tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan cheklov nimaga nisbatan o'rnatiladi?

A. Birinchi darajali kapitalga

B. Ikkinchi darajali kapitalga

C. Regulyativ kapitalga

D. Brutto aktivlarga

80. Valyuta riskini xedjirlashning eng arzon usulini ko'rsating.

A. Forvard bitimidan foydalanish

B. Valyuta opsionidan foydalanish

C. Valyuta fyuchersidan foydalanish

D. Aktivlar va passivlarning muddatlarini muvofiqlashtirish

81. Valyutani tartibga solish – bu:

A. Xalqaro hisob-kitob shakllaridan foydalanish tartibini belgilash

B. Valyutaviy qimmatliklar bilan operatsiyalarni amalga oshirish tartibini belgilovchi tizim

C. Xorijiy valyutalar bilan operatsiyalarni amalga oshirish tartibini belgilovchi tizim

D. Valyutalar va valyutaviy qimmatliklar bilan operatsiyalarni amalga oshirish tartibini belgilovchi tizim

82. To'lov balansining joriy operatsiyalariga xos valyutaviy cheklashni ko'rsating.

A. Eksporterlarning valyuta tushumini majburiy sottirish

B. Portfelli investitsiyalar oqimini cheklash

C. Xalqaro kreditlar oqimini cheklash

D. Texnologiyalarni investitsiya qilishni cheklash

83. To'lov balans passiv bo'lganda qo'llaniladigan valyutaviy cheklov:

A. Banklarning xorijiy valyutadagi majburiyatlarini Markaziy bankda deponent qilish

B. Ssuda kapitallari bozorini nazorat qilish

C. Norezidentlarga xorijiy valyutadagi omonatlariga foizlar to'lashni ta'qiqlash

D. Mamlakatga valyuta olib kelishni cheklash

84. To'lov balans aktiv bo'lganda qo'llaniladigan valyutaviy cheklov:

A. Oltinni olib chiqishni limitlashtirish

B. Tashqi qarzni to'lashni to'xtatish

C. Xorijiy valyutalarni olib chiqishni limitlashtirish

D. Milliy valyutani xorijliklarga forvard sharti bo'yicha sotishni cheklash

85. XVF Nizomining qaysi moddasida joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha cheklovlarni bekor qilish ko'zda tutilgan?

A. V

B. VI

C. VII

D. VIII

86. O'zbekiston Respublikasida xorijiy valyutadagi to'lovlarning to'g'ri amalga oshirilganligini qaysi organ nazorat qiladi?

A. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki

- B. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi
- C. O'zbekiston Respublikasi Bojxona qo'mitasi
- D. O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi

87. Valyuta nazoratining maqsadini ko'rsating.

- A. Xorijiy valyutalarga bo'lgan talabni barqarorlashtirish
- B. Davlat byudjeti defisitini qisqartirish
- C. Ichki tovarlar bozorini himoya qilish
- D. To'lov balansining defisitini qisqartirish

88. Kapitallar harakati ustidan valyutaviy nazorat yondashuvlari qachon ishlab chiqilgan?

- A. 1870-y.
- B. 1914-1918-yy.
- C. 1941-1945-yy.
- D. 1970-1980-yy.

89. XV F Nizomining qaysi moddasida kapitallar harakati ustidan valyutaviy nazorat o'z aksini topgan?

- A. V
- B. VI
- C. VII
- D. VIII

90. Kapitallarning mamlakatga katta miqdorda kiritib kelishi:

- A. Real valyuta kursining oshishiga olib keladi
- B. Nominal valyuta kursining oshishiga olib keladi
- C. Milliy valyutadagi kreditlarning foiz stavkasi oshadi
- D. Milliy valyutadagi depozitlarning foiz stavkasi oshadi

91. Quyidagi usullarning qaysi biri to'lov balansi defisitini qoplashning so'nggi usuliga kiradi?

- A. Xalqaro kreditlar olish
- B. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish
- C. Portfelli investitsiyalarni jalb etish
- D. Oltin zaxiralari hisobidan qoplash

92. O'zbekistonda naqd xorijiy valyutalarni jismoniy shaxslarga sotish qachondan boshlab bekor qilindi?

- A. 2011-yil 1-yanvardan
- B. 2012-yil 1-yanvardan
- C. 2013-yil 1-yanvardan
- D. 2013-yil 1 fevraldan

93. Sof to'lovlarga xos bo'lgan to'lov shartini ko'rsating.

- A. Tovarni to'lovni kechiktirib sotish
- B. Hujjatlar to'lovga qarshi
- C. Oldindan to'lash
- D. Hujjatlar akseptga qarshi

94. Qaysi transport hujjati tovarlarni boshqa hujjatlarsiz olish imkonini beradi?

- A. Xalqaro avia yuk xati
- B. Konosament
- C. Xalqaro avtomobil yuk xati
- D. Xalqaro temir yo'l yuk xati

95. Quyidagi tovar hujjatlarining qaysi biri tijorat hujjati hisoblanadi?

- A. Konosament
- B. Xalqaro avtomobil yuk xati
- C. Xalqaro temir yo'l yuk xati
- D. Invoys

96. Eksportyordan tovar hujjatlarini regress huquqisiz sotib olishga asoslangan kreditlash shaklini ko'rsating.

- A. Overdraft
- B. Kontokorrent
- C. Faktoring
- D. Forfeyting

97. Xalqaro tijorat vekselini uchinchi shaxsga uzatish huquqini beruvchi yozuv nima deb ataladi?

- A. Indossament
- B. Indossant
- C. Indossat
- D. Avab

98. Eksport-import operatsiyalarida qaysi hujjat inkas-soga qabul qilinadi?

- A. Invoys
- B. Sug'urta polisi
- C. Konosament
- D. Tratta

99. Hujjatlashtirilgan akkreditivga xos bo'lgan to'lov shartini ko'rsating.

- A. Tovarni to'lovni kechiktirib sotish
- B. Hujjatlar to'lovga qarshi
- C. Oldindan to'lash
- D. Hujjatlar akseptga qarshi

100. EXW mol yetkazib berish shartida eksporterning vazifasi:

- A. Tovarni ko'rsatilgan punktga olib boradi
- B. Tovarni turgan joyida importerga uzatish
- C. Tovarni tashuvchiga olib boradi
- D. Tovarlarni eksport qilish bilan bog'liq bo'lgan bojxona hujjatlarini rasmiylashtiradi

101. EXW mol yetkazib berish shartida importerning vazifasi:

- A. O'zining hisobidan tovarni mo'ljallangan joyiga yetkazadi
- B. Importer o'z hisobidan tovarni yetkazib berish shartnomasini tuzadi
- C. Fraxtni to'laydi
- D. Importer tovarni tashish jarayonidagi barcha risklarni o'z zimmasiga oladi

102. FAS to'lov shartida eksporterning vazifasi:

- A. Tovarni mo'ljallangan joyigacha olib boradi
- B. Tovarni tashish xarajatlarini to'laydi.
- C. Tovarni tashish jarayonida risklarni o'z zimmasiga oladi
- D. Tovarni kema oldigacha yetkazib beradi

103. FAS to'lov shartida importerning vazifasi:

GLOSSARIY

Erkin ishlatiladigan valyuta (freely usable currency) - to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limida valyutaviy cheklashlar bo'lmagan mamlakatlarning milliy valyutalari.

Qattiq valyuta (hard currency) - iqtisodiy va siyosiy jihatdan barqaror hisoblangan mamlakatlarning almashuv kursi barqaror bo'lgan valyutalari.

Yumshoq valyuta (soft currency) - xalqaro miqyosda to'lov vositasi vazifasini bajara olmaydigan, ya'ni tashqi konvertirlikka ega bo'lmagan valyutalar.

Xalqaro rezerv valyutalar (reserve currency) - dunyoning barcha mamlakatlarida xalqaro to'lov vositasi sifatida qabul qilinadigan yetakchi valyutalar.

Valyuta kursi (exchange rate, foreign exchange rate) - bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosidir.

Aktiv savdo balansi (active trade balance)- mamlakatdan chetga chiqarilayotgan tovarlarning mamlakatga kirib kelayotgan tovarlardan (importdan) oshib ketishini tavsiflovchi savdo balansi.

Aktiv to'lov balansi (active payments balance)- mamlakatning chet eldan tushadigan tushumlari summasi uning xorijiy sarf-xarajatlari va to'lov summalaridan oshib ketadigan to'lov balansi.

Bazaviy stavka - (base rate) - kreditlarr bo'yicha foiz stavkalarini belgilashda qo'llaniladi. Odatda, banklararo ssuda kapitallari bozorining stavkasi yoki Markaziy bankning hisob stavkasidan bazaviy stavka sifatida foydalaniladi.

Banknotlar (banknote; bill; note)- bank biletlari - Markaziy banklar tomonidan chiqariladigan pul belgilari. Ular Markaziy banklarning aktivlari bilan ta'minlanadi.

Valyuta birjasi (currency market)- xorijiy valyutalar oldi-sotdi qilinadigan birja bozori.

Valyuta intervensiyasi (currency intervention)- Markaziy bank tomonidan milliy valyutaning favqulodda yuzaga keladigan keskin tebranishlariga barham berish maqsadida xorijiy valyutani sotib olinishi yoki sotilishi. Odatda, bitta xorijiy valyuta intervensiya vositasi hisoblanadi. O'zbekistonda AQSH dollari valyuta intervensiyasi vositasi hisoblanadi.

Valyuta zaxirasi (currency reserves)- biror-bir mamlakatning xorijiy valyutalardagi mablag'lari.

Valyuta siyosati (foreign currency policy) - valyuta munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish tadbirlarining yig'indisi.

Baryerli opsiyon (barrier option) - opsiyon tugash muddati qisqaradigan yoki uzaytiriladigan opsiyon bo'lib, unda belgilangan kurs yetib kelishi kutiladi.

Bermud opsiyonlari (Bermuda options) - Amerika va Yevropa opsiyonlarining birlashmasidir.

Giperinflyatsiya (hyperinflation)- tovarlar bahosi va pul massasining yuqori sur'atlarda oshib ketishi. Giperinflyatsiyada baholarning oylik o'sish sur'ati 50% va undan yuqori bo'ladi.

Davlat qarzi (national debt; public debt) - davlatning to'lanmagan zayomlar va ularning berilmagan foizlarini aks ettirgan barcha qarzlarning umumiy summasi. Davlat qarzi ikki xil bo'ladi: ichki va tashqi qarz.

Devalvatsiya (devalvatsiya, devalua tjon) - milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan qadrsizlanishi.

Denominatsiya (denomination) - yangi pul birligini ma'lum nisbatda eski pul birligiga almashtirilishi. O'zbekistonda milliy valyuta 1994-yilning 1-iyulidan boshlab muomalaga kiritilganda yangi valyuta so'm eski valyuta-so'm - kuponga 1ga 1000 nisbatda almashtirilgan edi.

Deflyatsiya (deflation) - tovarlar va xizmatlar bahosining pasayishi.

Diskont siyosati (discaunt rate) - mamlakat to'lov balansi va valyuta kursiga ta'sir etish maqsadida Markaziy bankning diskont stavkasini o'zgartirish siyosati.

Yevropa valyuta birligi (Yevropeyskaya valyutnaya yedinitsa, European currency unit, ECU, European unit of account) - Yevropa valyuta tizimida qatnashuvchi mamlakatlar o'rtasida qo'llaniladigan xalqaro hisob birligi.

Yevropa valyuta tizimi (European Monetary System) - Yevropa iqtisodiy hamjamiyatigaga a'zo bo'lgan mamlakatlarning valyuta kurslarini tebranishi natijasida ko'riladigan zararlar miqdorini kamaytirish maqsadida tuzilgan tizim.

Yevrovalyuta (eurocwrensu)- bir mamlakat milliy valyutasining mamlakat tashqarisidagi qismi.

Yevro dollarlar (yeurodollars)- AQSH dollarining AQSHdan tashqarida muomalada bo'lgan qismi.

Inflyatsiya (inflation) – tovarlar va xizmatlar bahosining oshishi natijasida muomalada ortiqcha pul massasini paydo bo'lishi va shuning asosida pulning qadrsizlanishi.

Kredit (credit) – pul yoki tovar shaklidagi mablag'larni qaytarib berishlik, muddatlilik va foiz to'lashlilik shartlari asosida berish.

Kross-kurs (cross rate) – ikki valyutaning o'zaro nisbati bo'lib, bu nisbat mazkur valyutalarning uchinchi valyutaga nisbatan kursi orqali aniqlanadi.

Milliy valyuta tizimi (national monetary system) - bir mamlakatda valyuta munosabatlarini tashkil qilishning davlat-huquqiy shaklidir.

Osiyo opsiyonlari (average rate options) - yoki o'rtacha kurs opsiyonlari.

Revalvatsiya (re-valeo) – milliy valyutani chet el valyutalariga yoki xalqaro hisob-kitob pul birliklariga nisbatan qadrining oshirishdir.

Spot operatsiyasi (spot) – spot bitimi tuzilgandan keyin 2 ish kuni mobaynida amalga oshiriladigan joriy valyuta operatsiyasi.

Svop (swap) – ma'lum bir valyutani spot sharti bo'yicha sotish va uni forward sharti bo'yicha sotib olishdir yoki ma'lum bir valyutani forward sharti bo'yicha sotish va uni spot sharti bo'yicha sotib olishdir.

Senoraj (ingl. seigniorage) - naqd pullarni emissiya qilishdan olinadigan daromad.

Forward operatsiyasi (forward) - ma'lum bir valyutani belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotib olish yoki sotish operatsiyasi.

Xedj (hedge, selling hedge) - baho bo'yicha riskni sug'urtalash; fyuchers shartnomasi tuzish.

SWIFT (Society For Worldwide Interbank Financial Telecommunication) – Xalqaro Banklararo Moliyaviy Telekommunikatsiya.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi.
2. O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 11-dekabrda
"Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi (yangi tahriri) Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasining 1995-yil 21-dekabrda
"O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi
Qonuni.
4. O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 26-aprelda
"Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni.
5. O'zbekiston Respublikasining 2011-yil 11-avgustda
"Kredit axboroti almashinuvi to'g'risida"gi Qonuni.
6. O'zbekiston Respublikasining 2012-yil dekabrda
"Xususiy bank va moliya institutlari hamda ular faoliyatining
kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bank tizimini
yanada rivojlantirish va bo'sh pul mablag'larini bank aylan-
masiga jalb etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori. 2007-yil
7 noyabr, PQ-726.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2011–2015-
yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va
barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko'rsat-
kichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi
Qarori. 2010-yil, 26-noyabr, PQ-1438.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 26-
martda PF-4522-sonli "O'zbekiston Respublikasining
"Xususiy bank va moliya institutlari hamda ular faoliyatining
kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni qabul qilinishi munosabati
bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ayrim farmon-
lariga qo'shimcha va o'zgartishlar kiritish haqida"gi Farmoni.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 30-
yanvarda PQ-1914-sonli "Jismoniy shaxslarga xorijiy valyuta-
larni sotish tartibini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari
to'g'risida"gi Qarori.

11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 7-noyabrdagi 305-sonli "Eksport operatsiyalarini "bir darcha" tamoyili bo'yicha amalga oshirish mexanizmini bosqichma-bosqich joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.

12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 23-yanvardagi 15-sonli "O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy bankining Ustaviga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi Qarori.

13. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2011-yil 26-noyabrdagi 35/2-sonli "Vakolatli banklar tomonidan chet el valyutasidagi hisobvaraqlarni yuritish tartibiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi yo'riqnomasi.

14. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2013-yil 24-yanvardagi 2/2-sonli "Vakolatli banklarning konversion operatsiyalar bo'limi hamda ayirboshlash shoxobchasi xodimlariga qo'yiladigan malakaviy talablar, ularni ishga qabul qilish va rotatsiyasi reglamentini tasdiqlash to'g'risida"gi yo'riqnomasi.

15. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2013-yil 6-fevraldagi 4/7-sonli "Vakolatli banklarda jismoniy shaxslar bilan valyuta ayirboshlash operatsiyalarini amalga oshirish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi yo'riqnomasi.

16. Hujjatlashtirilgan akkreditivlar bo'yicha umumlashtirilgan qoidalar va udumlar (UCP 600).

17. Inkasso bo'yicha umumlashtirilgan qoidalar.

18. Shartnomaviy kafolatlar bo'yicha umumlashtirilgan qoidalar.

19. BMTning xalqaro oddiy va o'tkazma tijorat veksellari to'g'risidagi konvensiyasi.

20. BMTning yuklarni dengiz orqali tashish to'g'risidagi konvensiyasi.

21. Yuklarni havo transportida tashish borasidagi ayrim qoidalarni umumlashtirish bo'yicha Varshava konvensiyasi.

22. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. – Toshkent: O'zbekiston, 2014. - B. 5.

23. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz – keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. – Toshkent: O'zbekiston, 2013. – 64 b.

24. Karimov I.A. 2012-yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi. – Toshkent: O'zbekiston, 2012. – 36 b.

25. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 48 b.

26. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009. - 56 b.

27. Abdullaeva Sh.Z. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari. –Toshkent "IQTISOD-MOLIYA", 2005.–588 b.

28. Рустамов Е.А., Андреев Р.С. Внешнеэкономическая деятельность. – М.: КНОРУС, 2011. – 168 с.

29. Bobakulov T.I. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash: muammolar va yechimlar. Monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2007.–184 b.

30. Vaxabov A., Razikova G., Xajibakiev Sh. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma.-T.: «Moliya», 2011 y. - 708 bet.

31. Глориозов А.Г., Михайлов Д.М. Внешнеторговое финансирование и гарантийный бизнес. – М.: Юрайт, 2011. – 905 с.

32. Jumaev N.X. O'zbekistonda valyuta munosabatlarini tartibga solish metodologiyasini takomillashtirish.T.; "Fan va texnologiya", 2007 y. – 286 b.

33. Jumaev N., Ziyaev M., Berdiyarov B. va boshqalar. O'zbekistonda milliy valyuta tizimini rivojlantirish: muammo-

lari va yechimlari. Monografiya.-T.: «Moliya», 2011 y. - 184 b.

34. Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные отношения и финансовые отношения. –Москва: Финансы и статистика, 2001, -184 с.

35. Лаврушин О.И., Ямпольский М.М., Савинский Ю.П., Панова Г.С. Денги, кредит, банки – М.: Финансы и статистика, 2003. - 464 с.

36. Мишкин Ф.С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. 7-е издание. Пер. с англ. – М.: ООО «I.D. Vilyams», 2013. – 880 с.

37. Ротбард М. История денежного обращения и банковского дела в США: от колониального периода до Второй мировой войны. Пер. с англ. – Челябинск: Социум, 2012. – 548 с.

38. Rasulov T.S. Xalqaro valyuta munosabatlari nazariyasi. Darslik. –Toshkent. “Moliya”, 2008-yil. - 59 b.

39. Поливач А. Проблема заниженного курса юаня в торговых отношениях США и Китая//Мировая экономика и международные отношения. – Москва, 2012. – №3. -С. 28.

40. Худяков Л. Международные финансовые центры в многополярном мире// Мировая экономика и международные отношения. – Москва, 2012. – №1. - С. 30-39.

41. Григорьев Л., Иващенко А. Теория цикла под ударом кризиса//Вопросы экономики. – Москва, 2010. - №10. – С. 31 – 55.

42. Малышев П. Особенности управления резервными активами в странах Азии//Мировая экономика и международные отношения. – Москва, 2011. - №3. – 28-36.

43. Будаев Р.В. Минимизация валютных рисков//Международная экономика. – Москва, 2011. - №9. – С. 69-71.

44. Буторина О.В. К проблеме ассиметрии в валютно-финансовой системе еврозоны //Деньги и кредит. – Москва, 2014. - №2. – С. 59-64.

4.4. Muddatli valyuta operatsiyalari	106
4.5. Svop operatsiyasi	114
4.6. Valyuta riski va uni boshqarish usullari	118
Tayanch soʻz va iboralar	121
Takrorlash uchun savollar	121
Mustaqil oʻrganish uchun topshiriqlar	122

V bob. Valyuta siyosati

5.1. Valyuta siyosati tushunchasining mazmuni	123
5.2. Hukumatning valyuta siyosati	126
5.3. Markaziy bankning valyuta siyosati	129
Tayanch soʻz va iboralar	137
Takrorlash uchun savollar	137
Mustaqil oʻrganish uchun topshiriqlar	138

VI bob. Xalqaro hisob-kitoblar va ularni amalga oshirish mexanizmi

6.1. Xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari	139
6.2. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish shartlari	143
6.3. Xalqaro hisob-kitob shakllaridan foydalanish mexanizmi ..	150
Tayanch soʻz va iboralar	157
Takrorlash uchun savollar	157
Mustaqil oʻrganish uchun topshiriqlar	158

VII bob. Xalqaro kredit

7.1. Xalqaro kreditning tamoyillari va funksiyalari	159
7.2. Xalqaro kreditning shakllari	161
7.3. Xalqaro kreditlar boʻyicha qarzdorlik muammosi va uni hal qilish yoʻllari	163
Tayanch soʻz va iboralar	171
Takrorlash uchun savollar	171
Mustaqil oʻrganish uchun topshiriqlar	171

VIII bob. Valyuta inqirozlari

8.1. Valyuta inqirozlari tushunchasi va ularni yuzaga kelish sabablari	172
8.2. Valyuta inqirozi davrida valyuta intervensiyasini amalga oshirish	173

8.3. 2008-yilgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi:	
yuzaga kelish sabablari, oqibatlari va o'ziga xos xususiyatlari ..	178
Tayanch so'z va iboralar	183
Takrorlash uchun savollar	184
Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar	184

IX bob. Xalqaro valyuta-kredit va moliya tashkilotlari

9.1. Xalqaro valyuta fondi	185
9.2. Jahon banki guruhi	187
9.3. Yevropa Tiklash va taraqqiyot banki	190
9.4. Osiyo taraqqiyot banki	193
9.5. Islom taraqqiyot banki	196
Tayanch so'z va iboralar	197
Takrorlash uchun savollar	197
Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar	197
Test savollari	198
Glossariy	220
Adabiyotlar	224

T.Bobakulov, U.Abdullayev

XALQARO VALYUTA-KREDIT MUNOSABATLARI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan 5230700 – Bank ishi yo'nalishi bo'yicha
darslik sifatida tavsiya etilgan*

«Sano-standart» – Toshkent, 2014

*Muharrir: A.Tilavov
Texnik muharrir: U.Saidov
Musahhih: S.Bozorova
Dizayner: U.Saidov*

Nash.lits. № AI 245. 02.10.2013.

Terishga 04.08.2014-yilda berildi. Bosishga 04.09.2014-yilda ruxsat etildi.

Bichimi: 60x84^{1/16}. Ofset bosma. «Times» garniturasida. Shartli b.t. 14,25.

Nashr b.t. 16,5. Adadi 200 nusxa. Buyurtma №29.

Bahosi shartnoma asosida.

«Sano-standart» nashriyoti, 100190, Toshkent shahri,
Yunusobod-9, 13-54. e-mail: sano-standart@mail.ru

«Sano-standart» MCHJ bosmaxonasida bosildi.

Toshkent shahri, Shiroq ko'chasi, 100-uy.

Telefon: (371) 228-07-94, faks: (371) 228-07-95.

